

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Володимир Бокань, Леонтій Польовий

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

*Рекомендовано Міністерством освіти України
як навчальний посібник*

3-тє видання, стереотипне

Київ 2002

ББК 63.3(4УКР)-7я7
Б78

Рецензенти: *Л. М. Гордієнко*, д-р іст. наук, проф.
В. І. Кучер, д-р іст. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 10 від 28.11.2000)

Рекомендовано Міністерством освіти України (лист № 780 від 02.06.98)

Бокань, Володимир, Польовий, Леонід.

Б78 Історія культури України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — 3-тє вид., стереотип. — 256 с. — Бібліогр.: с. 245–249.

ISBN 966-608-223-3

Пропонований посібник розкриває процес розвитку історії культури України, її народу, розглядає найбільш значні набутки, які увійшли до кращих надбань і досягнень слов'янських націй та цивілізованого світу.

Історичний огляд культурних процесів дає змогу простежити розвиток культури України від давніх часів до сьогодення.

Для студентів коледжів, вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться історією культури України.

Розділи I–V написав В. Бокань, розділи VI–XII — Л. Польовий.

ББК 63.3(4УКР)-7я7

© В. А. Бокань, Л. П. Польовий, 2001

© В. А. Бокань, Л. П. Польовий, 2002,
стереотип.

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2002

ISBN 966-608-223-3

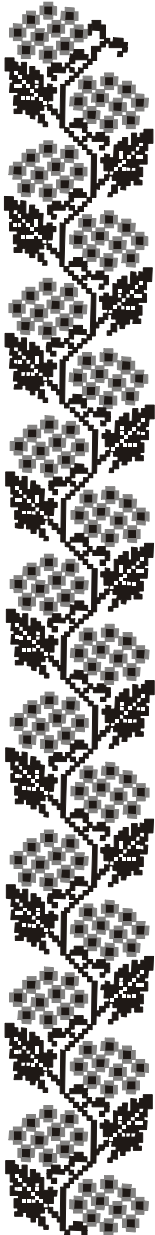
Переднє слово

Національна культура — це осмислення місця нації у загальному процесі розвитку людства, а для українського народу — історичне відкриття, яке утверджує його як самодостатню структуру у співдружності етнічних спільностей і визначає належне місце, роль і значення в історичному контексті, без міфологізації, на діалектичних засадах.

Демократизація суспільства, його трансформація гостро поставили проблему вивчення та осягнення своєї історичної спадщини, в якій культурні набутки посідають чільне місце. Сьогодні питання розвитку культури не тільки культурологічне, а й політичне, адже це один із вагомих чинників утвердження державності й відповідно визнання світовою спільнотою молодій держави — України, яка щойно починає свій шлях.

Ідеологи переважно розуміють і намагаються реалізувати культуру як засіб владного управління культурно-мистецьким процесом, а через нього — суспільством, виокремлюючи її з реального життя. Сучасна українська суспільна думка розглядає культуру як нагальну потребу і дієвий аспект самоусвідомлення і самоутвердження себе як народу, нації, що має глибокі історичні корені і зробила великий внесок у загальний розвиток історично-культурного процесу Європи. Адже культура — це національний світ буття, який надає значущості всім подіям розвитку історії.

До цього часу матеріали з історії культури України розпорошені по багатьох першоджерелах, що утруднює роботу з ними, тому автори зосередили увагу на ключових питаннях розвитку культурних процесів українського народу, щоб дати можливість читачеві, і насамперед молоді, глибше і ґрунтовніше осягнути історію культури України.

Розділ I

Культура праслов'ян

ЩО ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Історія культури України вивчає культурні та мистецькі надбання народів, що проживали і проживають на території нинішньої України. Об'єктом дослідження і вивчення є пам'ятки духовної та матеріальної культури, створені впродовж століть і зафіксовані в тих чи інших формах. Пам'ятки розглядаються по історичній вертикалі як цілісне явище, а також за регіональними ознаками, враховуються взаємозв'язки з культурними досягненнями інших народів, оскільки жодний етнос, народ, нація не може розвиватися в ізоляції, поза загальним історичним процесом.

Історія культури вивчає та аналізує пам'ятки духовної культури, зафіксовані усною формою: казки, міфи, легенди, билини, пісні, думи, прислів'я, приказки, анекдоти, де фіксуються історичні події, мудрість народу, узагальнюються явища і зберігаються для прийдешніх поколінь. Український народ залишив у спадок незліченну кількість об'єктів матеріальної культури, які посіли гідне місце у скарбниці світового мистецтва. Це пам'ятки зарубинецької, трипільської, черняхівської, скіфської культур, Київської Русі, козацької доби та ближчих до нас часів. Сюди входять комплекси містобудівництва, ділової та побутової архітектури, хатне начиння, одяг, сільськогосподарський та ремісничий реманент, твори декоративно-ужиткового мистецтва та ін.

Кожний народ фіксує свою історію низкою писемних джерел. Слов'яни, зокрема українці, залишили їх чимало. Це літописні зводи “Влесова книга” і “Повість минулих літ”, козацькі літописи, філософські, наукові, економічні, політичні твори, першодруки, пам'ятки літератури — від славетних “Слово про закон і благодать” Іларіона, “Слово о полку Ігоревім” до книг, написаних сучасними майстрами поезії, прози, драматургії.

Наша країна багата на мистецькі пам'ятки: мозаїки і фрески Софії Київської, Спаса на Берестові, парсунні портрети, твори народних майстрів, художників сьогодення та ін.

Рівень розвитку суспільства визначається рівнем розвитку культури виробництва, що також входить у коло дослідження історії культури. Зокрема, вироблена нашим народом культура землеробства стала основою для цього виду діяльності в усій Європі.

Історія культури вивчає традиції, свята, обряди, релігії і вірування народів, а також особливості міжособистісного спілкування.

Отже, цей предмет охоплює широкий спектр людської діяльності, пов'язаної з духовною і матеріальною спадщиною та набутками сучасників. Історія культури — одна із суміжних історичних наук, що вивчає культурні явища в загальному контексті розвитку історичного процесу.

Історико-культурні дослідження України мають багатовікову історію, написану як вітчизняними, так і зарубіжними авторами. Серед найвизначніших першоджерел можна назвати твір “Влесова книга”, яка поступово входить у науковий обіг. Багато уваги вивченню історії почали приділяти з X ст. Укладаються історичні хроніки, пов'язані з тогочасним політичним життям.

ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У Києво-Печерському монастирі в 1037–1039 рр. було зроблено перший звід історичних хронік. Його продовжив літопис, автором зведеної редакції якого вважають Никона Великого. Третю редакцію, Начальний літопис, укладено в 1093–1095 рр.; у ньому активно проводиться ідея єдності Русі, а в 1113 р. чернець Нестор уклав четверту редакцію — “Повість минулих літ”. Він зробив спробу пов'язати історію Русі зі світовою й висунув гіпотезу про норманське походження

держави. “Повість...” редагувалася і доповнювалася багато разів. Один із кращих варіантів знаходимо у списках Лаврентіївському (1376) та Іпатіївському (початок XV ст.). Заслугує на увагу Київський літопис, доведений до 1200 р.

Після роздроблення Київської Русі й посилення ролі окремих князівств у них також вводиться система літописання. Найважливіший з літописів цієї доби є Галицько-Волинський 1202–1292 рр. Українські літописи засвідчують високий рівень культури, глибоке розуміння історичного процесу, ерудицію авторів, їхню національну свідомість, що було унікальним явищем у тогочасній Європі.

Літописання продовжувалось і в період, коли Україна входила до Великого князівства Литовського. Варто відзначити Супрасльський список 1520 р., куди було включено Київський літопис, літопис Авраама 1495 р., Баркулабовський кінця XVI — початку XVII ст., літопис Биховця кінця XVI ст. Вони дають цілісне уявлення про події, які відбувалися в Україні у XVI–XVII ст.

З XVII ст. в Україні формується історична наука, яка виходить із вузьких літописних рамок. Цю справу, у цю добу вона дещо прагматична, але зігріта українським патріотизмом. Робиться спроба визначити місце свого народу в європейській історії. Зокрема, це літописи Густинський, доведений до 1597 р., Межигірський 1393–1649 рр., Хмільницький 1636–1650 рр., а також літописи багатьох монастирів. У них знаходимо багатий матеріал з історії українського народу.

Починаючи з другої половини XVII ст. популярними стають хроніки. Це здебільшого компіляції з різних джерел. “Хроніка з літописців стародавніх” визначного культурного діяча XVII ст. Феодосія Сафоновича — одна з перших узагальнюючих праць з історії України від найдавніших часів до 1673 р. та “Синопис” Інокентія Гізеля, що видавався з 1674 р. до початку XIX ст. і був основним підручником з історії Русі, обов’язковим для всіх загальноосвітніх шкіл.

Окреме місце займають козацькі літописи: “Самовидця”, Самійла Величка, Григорія Граб’янки, “Історія Русів” та ін. Вони доносять до нас інформацію про буремні роки козаччини.

Протягом XVIII ст. виходить низка історичних творів, де робиться спроба генетично пов’язати історію княжої доби з гетьманщиною. Це, зокрема, “Краткое описание Малороссии” (1730), “Описание о Малой России” Г. Покаса (1751), “Краткое описание о козацком мало-

российском народе” П. Симоновського (1765), “Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще” О. Ригельмана (1786), “Записки о Малороссии” Я. Марковича (1798) та багато інших. У своїх творах найбільш свідомі представники свого народу намагалися розбудити національну гідність українців, стверджуючи, що пригноблення їх у давні часи — явище тимчасове.

Упродовж XIX–XX ст. формується українська історична школа, яку започаткували Д. Бантиш-Каменський (він видав 1822 р. “Историю Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче” у 4-х томах) і М. Маркевич, який написав глибоко патріотичний твір — “Историю Малороссии” у 5-ти томах (1842–1843). Значний внесок у вивчення історії культури зробили етнографи. Г. Калиновський 1777 р. видав “Описание свадебных простонародных обрядов в Малой России и Слободской украинской губернии”, а 1819 р. у Харкові вийшов його “Опыт собрания старинных малороссийских песней”, що став першою суто науковою розвідкою з етнографії в Україні. Цю справу продовжили М. Максимович, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Закревський, Д. Дорошенко, Г. Квітка, Г. Данилевський та ін.

Особливе значення у вивченні історії України належить В. Антоновичу. Він створив київську школу істориків, характерною особливістю якої стала робота над першоджерелами та документами. Гідно продовжили його справу Д. Багалій, І. Линниченко, П. Голубовський, Н. Молчановський, В. Данилевич, М. Грушевський, Н. Полонська-Василенко, О. Грушевський та ін.

Велику увагу вивченню історії України та її культури приділяли наукові товариства, зокрема одеське “Общество истории древностей”, засноване 1838 р., “Временная комиссия для разбора древних актов” (1843), “Историческое общество Нестора Летописца” (1873), харківське “Историко-филологическое общество” (1880), “Вчені губернські архівні комісії” у Катеринославі, Полтаві, Чернігові та інших містах. Усі вони зробили істотний внесок в об’єднання місцевих наукових сил та фіксацію пам’яток історії культури.

Нині у науковий обіг введено багато матеріалів літописних зводів, козацьких літописів, історичних хронік, які доносять до широкого загалу читачів справжню історію українського народу.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД — КОРИННЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Територія нинішньої України була заселена ще у прадавні часи. Про це свідчать численні пам'ятки, що залишилися нам у спадок. Частко-

во вони були в науковому обігу, частково чекали свого часу. Із проголошенням державної незалежності України активізувався інтерес до історичних коренів свого народу, його набутків, ролі й місця в загальноісторичному процесі.

Тривалий час в історичній науці спостерігалось протиборство двох теорій походження українського народу — міграційної та автохтонної. Вони мали як своїх прихильників, так і опонентів. Численні розвідки О. Шахматова, О. Преснякова, В. Хвойки, В. Грекова, П. Третьякова, Б. Рибаківа, В. Петрова дають підстави вважати автохтонну теорію максимально наближеною до істини.

Про те, що народ на цій території жив і займався матеріальним виробництвом, свідчать численні писемні, лінгвістичні, археологічні, культурні пам'ятки, а також прямо та опосередковано історичні хроніки стародавніх авторів — Йордана, Прокопія Кесарійського, Менандра Протиктора, Феофілакта Сімоката, Маврикія Стратега, Нестора.

Отже, на підставі аналізу пам'яток, джерел, історичних хронік та наукових розвідок можна визначити спільні ознаки на користь автохтонного походження українців. Назвемо головні з них:

- спільний фізично-етнічний тип;
- мовний фактор, ґрунтовно досліджений і вивчений мовознавцями, особливо топоніми і гідроніми;
- археологічні пам'ятки, які мають спільні риси, характерні лише для однієї території;
- основні види господарської діяльності — землеробство і скотарство, що спостерігаються по всій історичній вертикалі;
- мистецькі твори, зокрема кераміка, що мають характерні ознаки тільки певного географічного ареалу;
- світоглядно-обрядова система, що сформувалась і функціонувала протягом тривалого часу у праслов'янських і слов'янських народів.

Усе наведене дає можливість стверджувати, що на території України спостерігалися монолітна єдність культурних процесів, велика щільність населення, територіальне поширення культури. Сформувалась,

збереглась і, попри всі негаразди, дійшла до нашого часу мова. Її знищили мігранти, як це трапилося в Європі у першій половині I тисячоліття н. е., коли Рим в ім'я панування зіпсованої латині винищив тубільні мови саллів, іберів, норіків, фракійців та ін.

Зміни і трансформації, які вносила кожна епоха зі своїми закономірностями розвитку історичних процесів, справляли вплив і на український народ. Але він зберіг свої особливості, мав своєрідні тенденції розвитку, що й прослідковується від найдавніших часів до сьогодення. Це дає підстави стверджувати: український народ — корінне населення України.

Етнокультурні проблеми походження слов'ян постали перед наукою давно. Тривалий час, переважно в наукових колах проросійської орієнтації, у тлумаченні причин походження українського народу перевага надавалася міграційним процесам; роль і значення аборигенного фактора або замовчувалися, або зводилися до нуля. Усі набутки українського народу, зокрема у культурі, подавалися як випадкове явище, перехідний стан розвитку російської культури. Із такою тезою не погоджувались окремі вчені, проте їхній голос був або заборонений, або не чутий. Наукові розвідки з питання етногенезу слов'ян, зокрема українців, були поодинокими, а з проблем культурогенезу і сьогодні немає жодної ґрунтовної праці.

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Одним із перших науковців, який звернув увагу на теорію походження слов'ян і докладно дослідив її, щоправда, в одному з аспектів — мовознавчому, був академік О. Шахматов. Він поклав в основу своїх досліджень теорію міграціонізму. Незважаючи на те, що праці “Историческая морфология русского языка” та “Древнейшие судьбы русского племени”, за словами академіка С. Обнорського, мали “стрункість викладу, новизну постановки проблеми, дотепність комбінацій, блиск висновків”, теорія міграціонізму не дістала одностайної підтримки в наукових колах. Як антитеза їй існує теорія автохтонна, або аборигенна: по історичній вертикалі змінюються культури, етнос залишається незмінним.

Основоположником цієї теорії є видатний український археолог В. Хвуйка. У результаті ґрунтовних археологічних досліджень він довів, що український народ не мігрант, а корінне, споконвічне населення, яке

створило, трансформувало, дало тенденції розвитку культурних процесів і що ці процеси мають свої, притаманні тільки території України особливості. Запропонована В. Хвойкою періодизація зберегла своє значення і сьогодні.

На основі автохтонної теорії вибудував свою фундаментальну “Історію України-Руси” М. Грушевський. Вона дістала висвітлення в “Нарисі історії України” Д. Дорошенка, працях сучасних істориків М. Артамонова, Б. Рибаківа, П. Третякова, О. Удальцова, М. Браїчевського та ін. Одна з найґрунтовніших праць із проблем походження слов’ян належить відомому українському вченому В. Петрову. Поряд із дослідженням етногенезу він зробив спробу розглянути питання розвитку культурних процесів на територіях, які сьогодні заселяє народ України.

Якщо зробити бодай побіжний огляд археологічних, культурологічних, історіографічних джерел, пам’яток історії та культури, які нам подарували земля і народ України, можна стверджувати: народ жив тут споконвіку, освоював усі багатства території, користувався ними, завжди запозичував найкраще і водночас щедро ділився своїм із сусідами.

РЕЛІГІЯ СЛОВ’ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Світосприймання слов’ян було досить своєрідним. Воно формувалося під впливом власної релігійної системи, соціального розвитку суспільства, зовнішніх зв’язків, військових

походів. Світоглядна система узагальнила досвід, набутий власним родом, а також найкраще, що було у сусідів. Ігумен Данило, сучасник Володимира Мономаха, уклав періодизацію слов’янського язичництва та зробив спробу дати її системний виклад:

1. Культ “упирів” та “берегинь” — дуалістичний аналіз злих і добрих духів.
2. Культ землеробських богів “Рода” і “Рожаниць”. У них уособлюється поєднання первинної форми матерії, “небесної” (Сварога) та “земної” (Рожаниць, матері-землі).
3. Культ Перуна, бога грому і блискавок, бога війни, покровителя воїнів та князів.

Щоправда, дещо інші трактування й світоглядні позиції знаходимо у хронографі слов’ян дохристиянського періоду — “Влесовій книзі”. Вона розповідає про вже сформовану не тільки міфологічно-світоглядну, а й релігійну систему.

Із середини II тисячоліття до н. е., пройшовши кілька стадій, оформився слов'янський етнічний масив — від першої віри в жіночі божества Сварога-Рода до вищої фази — сформованої віри.

Цей період так званої воєнної демократії характеризується високим рівнем розвитку суспільства та соціальними потрясіннями. Але при цьому не перериваються, а навіть активізуються торгові зв'язки, спостерігається культурне піднесення. У степах на курганах встановлюється багато кам'яних фігур, що зображали воїна як охоронця роду, племені, із турячим рогом у руці, гривною на шиї, зброєю біля пояса. Ці зображення, вірогідно, були присвячені Велесу, богу достатку. А можливо, Дажбогу, богу Сонця та врожаю, адже в більшості скульптур обличчя нагадують коло, схоже на сонце.

Виробляється світоглядна дуалістична система, побудована на одночасному баченні “свого видимого — чужого — невидимого”, пов'язана з поняттям вічного і нескінченного. М. Попович зазначає: “Неймовірним видається той факт, що такі архаїчні культури мали уявлення, які виробили історики пізніх космологій, але це факт, з яким необхідно рахуватись” (*Попович М. В. Мироззрение древних славян. — К., 1985. — С. 126*).

Удосконалюється система землеробства — від підсічного до орного. Волхви розроблюють аграрно-магічні календарі, де узагальнюється великий досвід поколінь, визначаються найоптимальніші строки сільськогосподарських робіт, ураховуються періоди дощів, що максимально корисні для ярових. Ці дані були перевірені вченими Київської губернії наприкінці XIX ст. і повністю підтвердилися.

Як правило, ці природні явища зумовлювали певні свята: 2 травня — свято перших сходів; 4 червня — день Ярила; 24 червня — Івана Купала; 12 липня — вибір жертви Перуну; 20 липня — день Перуна; 7 серпня — жнива.

На цьому етапі формуються космологічні уявлення про світ, що складався з чотирьох частин — землі, двох небесних Сфер і підземно-водної частини. Про море жодних згадок, воно було далеким і чужим.

Земля мала первинне значення для слов'ян. “Матері-землі” — годувальниці присвячено цілу низку звичаїв та обрядів.

Хід зірок по небосхилу привернув увагу мисливців, вони визначили, що всі зірки, окрім однієї — Полярної, знаходилися в русі. Була визначена вісь зоряного неба, вісь “світу”. Сузір'я дістали назви звірів: Лосихи, Олениці, Великої та Малої Ведмедиць та ін.

Щодо підземного світу, то це загальнолюдська концепція підземного океану, по якому вночі подорожує Сонце до іншого кінця Землі.

Після хрещення Русі між адептами християнства та язичництва довго тривали дебати про те, хто володіє світом — язичницький Род чи християнський Саваоф.

Язичництво як світоглядна система широко подано в усній народній творчості та декоративно-прикладному мистецтві: символи Сонця, фантастичні звірі, узагальнені фігури воїнів, стилізовані хвилі тощо.

На язичницьких арках роботи майстра Костянтина (XII ст.) зображено три позиції руху Сонця по небосхилу: схід, зеніт, захід. На рівні землі розміщується фігура язичницького бога рослин Семаргла, а знизу — величезна голова ящура, що уособлює підземний світ. Такою бачили систему світобудови наші предки.

У народі широко побутовали амулети, обереги. Кожне поселення мало своє святилище — капище. Воно вписувалось у форму кола (постарослов'янськи коло — хоро, звідси святилища — хороми, і, напевно, танці, які виконувалися по колу, — хороводи).

Слов'янське язичництво як сформована релігія вийшло на найвищі рівні сприйняття суспільством. Воно відповідало особливостям світогляду народу і тому посіло у XVIII–XIX ст. місце державної релігії Київської Русі.

ОСОБЛИВОСТІ ЯЗИЧНИЦЬКИХ ВІРУВАНЬ І ПАНТЕОНУ БОЖЕСТВ

Поезія, зокрема усна творчість, будь-якого народу має глибинні витoki. Вона ґрунтується на певних уявленнях про походження народу. Це зумовлено як навколишнім середовищем, так і світобаченням. У цій сукупності спостерігаємо відбиття історичних реалій. Чим глибшою була віра народу, тим бурхливішою була фантазія, що трансформувала образи реальних героїв, надавала їм узагальнюючих рис, знаходила пояснення тих чи інших явищ.

У народній поетичній творчості вищі сили — боги — мали людську подобу, проте були наділені більшою силою, вмінням, можливостями і розумом. Ці образи узагальнювали уявлення про силу й мудрість народу. Поряд із позитивними героями як їхня антитеза живуть герої негативні. Вони доповнюють перших, відтіняють їхні кращі якості. Це своєрідний дуалізм світобачення.

Пантеон язичницьких богів формується на основі матеріалістичних уявлень, підкреслює зв'язок людини з навколишнім середовищем. Так, на першому місці стояв Вседержитель, узагальнюючий Бог, він же Батько природи і Владика світу, волею якого утримується все і здійснюється управління долею всього і всіх. Друге місце посідали бог світла Сварог та його син Дажбог, Хорс, або Сонце, особливо шанований на Русі. Це зумовлено тим, що сонце було життєдайною силою всього живого на Землі. Різновидами Сварога були Яровіт, Руєвіт, Поревіт і Поренут. Вони уособлювали яр — весну, тобто ярість, мужність, молодість, свіжість — відновлення життя після зими.

Чільне місце після Вседержителя посідав Перун; ім'я його в перекладі зі старослов'янської означає “грим”, із грецької — “вогонь”. За віруваннями слов'ян, це був володар грому і блискавок. Вирази “Перун убив”, “Перунова стріла” говорили про його необмежену силу.

Дві сили йшли обіруч людини — Білобог і Чорнобог, що уособлювали добро і зло. Один був народжений світлом, інший — пільмою; перший будував, другий руйнував.

Особливо вшановувалися жіночі божества. Слов'янські богині, починаючи від матері-землі, були дуже популярні у віруваннях і відбивали природну першість усього живого на Землі. Поряд із чоловічим Ладом-Живом завжди стояло жіноче божество Лада-Жива; зображення їх було символом продовження життя: немовля, повний колос, виноград або яблуко.

Основний пантеон супроводжувала ціла низка божеств: Лель, Леля, Діванія, Дівонія, Дана, русалії, домовики, водяники, лісовики та ін. У кожного з них люди шукали небесної мудрості, зверталися за щастям, ворожили, приносили жертви, кожний був покровителем певного виду діяльності, роду, сім'ї. До речі, для слов'ян не характерним було принесення людей у жертву богам.

Разом із віруванням в істот, які, на думку слов'ян, були максимально наближені до них самих, обожнювалися всілякі духи і сили природи: Сонця, Місяця, зірок, граду, повітря, вітру, води... Та особлива шана надавалася деревам: кожне символізувало той чи інший рід, плем'я і свято оберігалася всіма, вирубування заборонялося. Цього правила суворо дотримувались. Найсильніше вшановувався дуб, особливо старий, — символ міцності; ясен присвячувався Перуну; клен і липа — символи подружжя; береза — символ чистої матері-природи.

Священими вважалися також птахи й тварини. Зокрема, зозуля — провісниця майбутнього; голуб — символ кохання; ластівка — доля людини; ворони — священні птахи; сова — символ смерті та п'їтьми. Багатьом птахам приписувався дар пророцтва.

Серед тварин священними вважалися вїл і кїнь, а серед комах — бджола та сонечко. Асоціативний ряд зрозумїлий і сьгодні.

Слов'яни вїрили не тїльки у матерїалїзованї уособлення божої сутї, а й у присутність особливої сутності — душі, яка, в їх розумїнні, продовжувала своє існування пїсля смерті небїжчика і, залежно від його чеснот, ставала або рабом, або добрим духом дерева, птаха, відгукувалася добром на поклик людини чи набувала попереднього вигляду.

Отже, поетична творчїсть слов'ян була максимально наближеною до життєвих реалїй і в поетичній формї вїдбивала прагнення до єднання з навколишнім середовищем, оберїгаючи його, і передавала у спадок наступним поколїнням думку про те, що добрі сили завжди мають перевагу над злими, що тїльки мир і злагода уможливають гїдне продовження роду.

МИСТЕЦЬКІ НАБУТКИ СЛОВ'ЯН

Джерелами української музичної культури є стародавня культура схїднослов'янських племен, культурний вплив сусїдних народів. На думку вчених, найдавніші прояви музичного мистецтва у наших пращурів спостерїгалися вже приблизно сорок тисяч років тому. Серед знайдених предметів ужитку і художніх творів тих часів трапляються первїсні музичні інструменти або їх зображення на посудї чи коштовностях.

У Марїупольському могильнику 1931 р. знайдено сїм дудочок з пташиної кїстки перїоду неолїту, а львівська археологїчна експедиція 1953 р. знайшла на стоянцї Молодове Чернївецької області флейту з рогу пївнічного оленя. Вчені вважають, що це найдосконаліший з усїх вїдомих палеолїтичних музичних інструментів. Він має один поздовжній штучний отвір і чотири поперечних у найтоншїй, спеціально обробленїй мундштучній частинї, а в нижній частинї — ще два невеликих отвори. Збагачують наші уявлення про давній музичний інструментарїй і археологїчні розкопи 1952–1961 рр. на Мезинській палеолїтичній стоянцї поблизу Чернїгова. Тут ученим пощастило натрапити на цїлий інструментальний комплекс з ударних інструментів — рїзні кїстки мамонта,

набірний браслет, що “шумить”. Вони оздоблені геометричними візерунками, нанесеними червоною охрою.

У ході розвитку первісного суспільства підвищуються мистецькі запити людей, удосконалення знарядь праці супроводжується поліпшенням якості та урізноманітненням музичних інструментів, збільшенням їх кількості.

На північному узбережжі Чорного моря існувало високорозвинене мистецтво античних цивілізацій. Приморські степи заселяли скіфи, сармати та інші племена. Історичні пам'ятки свідчать про тісні мистецькі взаємозв'язки античних міст Причорномор'я та племен, що заселяли тогочасні українські землі. Серед археологічних знахідок скіфського часу велику цінність мають ювелірні вироби. Зокрема, золоту діадему із зображенням скіфа, який грає на інструменті давньогрецького походження — арфі, знайдено на початку ХХ ст. у кургані поблизу села Сахнівки на Київщині. На золотому персні з Неаполя Скіфського (Крим) зображено музиканта, який грає на подвійній флейті — також давньогрецькому інструменті.

Музичні інструменти місцевого походження скіфського періоду часто знаходять під час археологічних розкопів східнослов'янських курганів. Це переважно бубонці різних форм і розмірів, виготовлені із заліза та срібла. Багато їх знайдено в 50-ті роки ХІХ ст. в Олександропольському кургані Дніпропетровської області. Серед них численні дзвіночки, бронзові бляхи, брязкальця та ін. Знайдено тризубці, у кінці кожного зубця яких підвішені дзвіночки. Аналогічні знахідки було вилучено з Чортомлицької могили під Нікополем. Їх використовували при освяченні жертв, очищенні житла від “злих духів”, у похоронних обрядах, шаманських діях тощо. Дзвіночки такого типу зображені на римському барельєфі; вони підвішені на священному дереві біля жертовника. Мистецтво скіфо-сарматського періоду відіграло велику роль у розвитку української культури. Серед багатьох племен, що передували появі першої української держави — Київської Русі, вирізнялися анти — жителі середнього басейну Дніпра та Дністра, лісостепової смуги та чорноморських степів. Численні пам'ятки давньої матеріальної культури, свідчення іноземних мандрівників та перших руських літописців, усна народна традиція містять відомості про народних музикантів-професіоналів, різні види розвиненого інструментарію, який включав струнні, щипкові, смичкові, ударні й духові інструменти. Про це свідчить, зокрема, візантійський історик Феофілакт Сімокат.

У своїй хроніці він вказує на те, що у 583 р. греки захопили в полон трьох слов'ян, які не мали зброї, але тримали в руках музичні інструменти — гуслі.

В уяві тогочасних людей слово, музика мали магічну силу — силу заклинання численних і грізних явищ природи, від яких залежало саме існування людини. Тому релігійні обряди язичників включали різні заговори, заклички. Ритмічні вигуки, трудові поспівки супроводжували колективну землеробську працю, полегшували і координували її. Так зародився один з найдавніших видів музично-поетичної творчості — пісня. Поступово трудові пісні об'єднують у цикли землеробських календарних, або сезонних, що включали хороводні, величальні, обрядові та інші пісні, які виконувалися в різні пори року.

Здавна наші предки складали і родинно-побутові пісні: на народження дитини, наречення її іменем, колискові, весільні, похоронні голосіння та плачі. Плачі під час похорон вождя виконувалися гуртом (чоловіки й жінки або тільки чоловіки) і мали характер епічної розповіді про життя і заслуги небіжчика, над близьким родичем — поодинці.

Художній досвід часів родоплемінної спільності на терені музичного мистецтва успадкувала могутня держава середньовіччя — Київська Русь.

ОСОБЛИВОСТІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На початку 90-х років ХІХ ст. В. Хвойка висунув припущення, що слов'яни і неолітична людність середнього Подніпров'я — це один етнос. Сміливу гіпотезу він підкріпив археологічними розкопками поблизу с. Трипілля (нині Кагарлицький район Київської області), звідки, за місцем знахідок перших пам'яток, пішла назва “трипільська культура”. За топологічними ознаками ця культура споріднена з культурами дунайського басейну, Балканського півострова, острівного східного Середземномор'я і Малої Азії. Це дає можливість підвести наукову базу для орієнтації і визначення ареалу її впливу на розвиток культур зазначених регіонів.

Трипільська культура датується ІV–ІІІ тисячоліттями до н. е. Характерними її особливостями є такі: поселення зводилися на відкритих місцях без оборонних споруд; житло споруджувалося по колу, одне біля одного, середина залишалася порожньою; хати будувалися каркасні; проміжки між стовпами запліталися лозою та обмазувалися іззовні та

зсередины товстим шаром глини; розміри будівель були великими — 100—140 кв. м; стіни розписувались яскравими фарбами, різнокольоровим орнаментом. Житло ділилося на кімнати, в яких, напевно, жили окремі члени родини. Помешкання опалювалося пінчю, складеною з глиняних вальків. За підрахунками, у такому будинку мешкало 20 осіб, отже, поселення налічувало близько 500—600 чоловік. На чолі такої родини стояла жінка, оскільки, як свідчать пам'ятки, це був час матриархату. Більшість статуеток, знайдених в ареалі цього періоду, присвячено жінці. Центр селища використовувався як загін для громадської худоби. Це були скотарсько-хліборобські громади з колективною власністю на худобу.

Поряд із високою культурою землеробства спостерігаємо великий потяг до мистецьких студій, про що свідчать численні статуетки, виконані в реалістичній манері. Художній рівень їх досить високий, по них певною мірою можна простежити етнічний тип.

Великого поширення дістало виготовлення керамічних виробів побутового призначення: мисок, горщиків, макітр, глечиків, декоративної кераміки та модельок жител. Характерна їх ознака — яскравий декоративний розпис, що вигідно вирізняв ці вироби серед інших у сусідніх народів.

Наступний період підтверджує тезу безперервності історичних і культурних процесів. Це доба городсько-усатівської культури (кінець III — початок II тисячоліття до н. е.). Пам'ятки цього періоду займають широку географічну смугу Волині: Колодяжин, Райки, Білилівка, Ягнатин, Бучач, Кошилівці, Балики, Бортничі, Гнідин та ін. У тлумаченні Г. Пассека вони дістали назву “пізні Трипілля”, а О. Брюсов виводить цей період як добу городсько-усатівської культури. Аналізуючи його, спостерігаємо більше відмінного, ніж спільного з Трипіллям. Так, якщо у поселеннях трипільського періоду були відсутні оборонні споруди, то топографія селищ цієї доби істотно змінюється. Поселення виносяться на високі стрімкі берегові миси, оточені ярами; селище набуває ознак городища. Зміни відбуваються і в системі господарства: у Трипіллі майже не знали коня, а тут різко збільшується їх поголів'я. Активна господарська роль коня свідчить про можливість швидкого пересування та мілітаризацію суспільства. Перетворення в соціальному устрої зумовили вибір місця для поселення і структуру забудови селищ; з'явилася потреба в обороні.

Розвивається мисливство; господарство потребує великої кількості знарядь праці, а його охорона — зброї. Використовуються стріли, що не характерно для попереднього періоду. Лук стає головною зброєю чоловіків. Змінюється характер житла: зводяться не великі, а малі будинки, подекуди напівземлянки, замість печі — відкриті вогнища. Деградує керамічне виробництво, втрачається його технічна досконалість, орнаментация спрощується, розписна кераміка зникає, панівним стає шнуровий орнамент.

Рубіж III—II тисячоліть до н. е. збігається з масовим переміщенням племен — “шнуровиків”. За однією з гіпотез ці племена прийшли з півночі — країн Прибалтики і Центральної Європи.

Стислу і досить вичерпну концепцію про витіснення трипільців “шнуровиками” висунув Г. Чайльд у праці “Біля джерел європейської цивілізації”, а Г. Коссіна стверджував, що “шнуровики” керувалися гаслом “Drang nach Osten” і своїми бойовими сокирами проклали шлях до Трипілля. Мірез і В. Борковський зазначають, що трипільська культура збагатилася Європу.

У період городсько-усатівської культури хлібороба змінив вершник, мирного жителя — воїн, барвисто мальовану кераміку — шнурова, вола — кінь. В аборигенне населення з II тисячоліття до н. е. вливається нова людність, що прийшла в Україну з периферійних північно-західних регіонів. Змішалися два етноси. Це сталося у передскіфську епоху.

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ СКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ

Історія традиційно називає скіфів вершниками. У скіфський період (VIII—II ст. до н. е.) відбувається соціальна диференціація, виникає верства власників, які володіють великою кількістю худоби і протистоять залежним від них хліборобам. У могилі, що розкопана поблизу Майкопа, знайдено предмети, виготовлені із золота, срібла, міді, оздоблені зображеннями звірів і навіть ландшафтом Кавказьких гір, що свідчить про істотне соціальне і майнове розшарування суспільства.

Українська мова зберегла сліди тієї архаїчної спільності: подвійне значення слова “товар” — худоба і крам.

Коли товару багато, постає потреба охороняти його, а також потреба в окремій соціальній верстві — воїнах. Цю роль виконували як члени роду, так і найманці-воїни. Коли в суспільстві створюється така інституція, вона вимагає у свого господаря права на військові походи до сусідів з метою або пограбування, або розширення території. Особливо популярним було друге, оскільки збільшення поголів'я худоби потребувало великих пасовиськ. Отже, ареал впливу скіфів набагато розширюється. Це була могутня “варварська” імперія вершників із центром в Україні і з безмежною територією, про що свідчать скарби Чортomla, золото Куль-Оби та ін. Могили скіфів знайдено на Обі, Полтавщині, Київщині, Поділлі, Херсонщині та в інших місцях.

Скіфи-вершники були справними воїнами, їхні стосунки з сусідами не завжди були дружніми. Могутність скіфської держави підірвали перси. Похід Дарія знесилив скіфство; було знищено Шарпино, Вільське та інші поселення і зимівники. А довершили розгром імперії цар Антей і македонський цар Філіпп, батько славнозвісного Александра Македонського.

Для культури скіфського періоду характерна міфотворчість, хоча її ми спостерігаємо і в раніші часи. Так, найвідомішим завдяки Геродоту є такий міф про походження слов'ян: “На березі Бористена від скіфських богів Папая і Апи — доньки Бористена — народився перший скіф Таргітай (або Таргітаон). Таргітай мав трьох синів: Іпоксая, Арпоксая і Колаксая. Папай подарував їм (злетіли з неба) золоті: плуг, ярмо, топірець і чашу. Підійшов до золота старший — воно загорілося, середульший — так само, лише молодший зумів узяти ті речі і тому став за головного царя над скіфами”.

Ця та інші міфологічні конструкції скіфської доби формують триєдність (верх, середина, низ), або тріаду: верхній світ, світ людей, нижній світ (потойбічний), або небо, гора, вода, або царі (воїни), жреці, землероби (дивись найвизначнішу пам'ятку скіфської доби — золоту пектораль). Самобутній прояв скіфської культури — звіриний стиль в образотворчому мистецтві. Як стверджують деякі вчені, скіфське мистецтво є сукупністю текстів, закодованих у зображенні. Спроби їх дешифрування Д. Мачинським, С. Безсоновою, Б. Мозолевським та іншими дають підстави на правомірність такого гіпотетичного припущення. Дехто стверджує, що це релігійне мистецтво, хоча така версія викликає сумнів. Напевно можна говорити лише про міфологічний зміст творів скіфської культури.

Існують версії, що мистецькі твори як у звіриному, так і у фігуративному стилі виконувались іноземними майстрами, зокрема грецькими. За стильовими ознаками вони схожі, але за змістом і сюжетом це суто скіфське явище. Напевно, крім естетичних функцій ці вироби були водночас тотемами, оберегами для їхніх власників.

Окремі сюжети дають підставу стверджувати про взаємозв'язки скіфів із Середземномор'ям та Іраном. Так, зображення старосхідного божества на бронзовій обоймі, знайдений поблизу хутора “Красное знамя” на Ставропіллі, нагадує Іштар, а також Кентавра, який несе на плечі дерево з прив'язаною тушею оленя. Для Греції таке трактування не характерне. Вірогідно, майстер виконував місцеве замовлення.

Мистецтво скіфського періоду пропонує свій спосіб осмислення світу і є досить універсальним для культури, яка базується на міфологічному мисленні. Це явище можна охарактеризувати так: його викликала соціальна еволюція, що потребувала своєї системи знаків для вираження міфологічної картини світу. Не маючи раніше зображального еквівалента, вона позичила його в сусідів, але трансформувала по-своєму. Цей симбіоз дав своєрідне явище в культурному надбанні європейських народів — скіфський звіриний стиль.

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ МІСЦЕ У КУЛЬТУРНОМУ НАДБАННІ СЛОВ'ЯН

Пам'ятки черняхівської культури датуються II–IV ст. н. е. Розташовані вони купно: у басейні ріки Росі, на Дністрі, середньому Бузі та Дніпрі, біля порогів на правому березі, а

також між Дунаєм та Тірою. Найзначніший осередок — трикутник Рось—Дніпро—Київ. Археологічні пам'ятки дають можливість простежити взаємозв'язок культур: пізньоскіфська тісно пов'язана з ранньозарубинецькою, черняхівська за певних умов виростає із зарубинецької. Бурхливі події великого розселення слов'ян створили головний культурний центр землі руської, пам'ять про її межі дожила до XII ст.

Характерно, що культура черняхівського типу не є винятковою для однієї місцевості України — це типове явище для всього ареалу пам'яток. У цей час різко збільшується заселеність території. Поселення розташовані на відстані 3–5 км. І таке явище спостерігається по всій тогочасній Україні, тобто у цю добу повністю формується етнічна територія українського народу.

Поселення цього періоду мають характерні особливості. Порівняно з передскіфською і скіфською добою, коли городища були укріплені, майже неприступні, громади настільки відчували себе у безпеці, що укріплення, у тому числі воєнізовані, зникають повністю: селища відкриті з усіх боків. Жоден могильник чоловічого поховання не містить меча чи іншої зброї. Це свідчить про те, що мирне життя не диктувало потреби мати зброю у потойбічному світі. Натомість його забезпечували їжею, посудом, вівцею і поруч з нею залишали ножа, аби можна було врізати собі шмат м'яса та добре поїсти. Ми не знаходимо мечів і в музейних збірках, що розповідають про цей період, відсутні згадки про зброю і в літературних пам'ятках. Напевно, у той час воїни як соціальна група не відігравали домінуючої ролі в суспільстві.

Усе це характерно для північної частини України: Київщини, Полісся, середнього Дніпра, лісової та лісостепової смуги. У степовій зоні частіше зустрічаються городища-бугри, оточені міцними стінами, глибокими ровами, а на півдні — поселення міського типу з високими кам'яними вежами, складеними з місцевого вапняку (Бизюкове городище, містечко Миколаївка та ін.).

Загальна чисельність населення тут становила близько 20 млн чоловік, або майже 110 осіб на 1 кв. км. Водночас в Європі за середньої чисельності окремих народів 100 тисяч чоловік загальна чисельність населення всієї Великої Німеччини мала сягати 5 млн; для варварської групи народів — цифра велика. Для наших умов 10 осіб на 1 кв. км, або 550 на квадратну географічну милю, — величина надзвичайно мала.

Розрізнені угруповання створювали майже єдину топографічну нерозчленовану цілість і культурно-топологічну єдність. Це зумовлюється істотним збільшенням чисельності населення, щільністю розселення і технічним прогресом: гончарний круг, всебічний розвиток металургії, диференціація ремесел, орне хліборобство, формування товарного господарства, а також великих виробничих центрів. Наприклад, Іголом'я, злиття розчленованих племінних територій в одну спільну територію — ознаки часу. У таких самих формах ці процеси відбувались і в Центральній Європі.

Певний час у науці існувала теза, що черняхівська культура — це периферійне явище культури Середземномор'я, а точніше — Риму. Але це не так. Черняхівська культура була поза впливом римських провінційних культур, вона ніколи не була римською провінцією, а

пам'ятки, що досліджені на всій території, охопленій черняхівською культурою, дають підстави стверджувати про її самотність. Так, багато громад мали свої гончарні промисли й гончарні печі. Це, зокрема, Завадівка, Пересічне, Коровинці, Глинжани, Томешті, Будешті та ін. У суміжних пунктах, розташованих досить близько один від одного, налічується майже 20 печей. Враховуючи, що річний цикл становив 10–12 випалювань при завантаженні близько 80 одиниць, неважко уявити продуктивність центру. Не меншими були обсяги виробництва фібул, гребінців, скла, наміста та інших речей місцевого виробництва, знайдених у Корчуватому та інших місцях.

Зазначимо ще один істотний фактор: коли в усій Європі панувала римська експансія і було ліквідовано всі народні мови (бо мусили поступитися місцем зіпсованій латині), черняхівці зберегли свою мову, міфологію, систему вірувань, тобто зберегли свою культуру.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАСЛОВ'ЯНСЬКУ ПИСЕМНІСТЬ

Це питання довго і гаряче дебатовалось і сьогодні ще не дістало остаточного вирішення. Версії і гіпотези висувалися найрізноманітніші — від віднесення її існування до незапам'ятних часів до повного заперечення у праслов'ян писемності до Кирила і Мефодія.

Питання про вторинність походження слов'ян та їхньої мови активно “розробляють” учені Заходу; вітчизняна ж наука “визначила” точну дату народження слов'ян — V ст. до н. е. Цікаво, хто ж завірив таку довідку?!

Історичні реалії, численні пам'ятки, що перебувають у науковому обігу, а також дешифровані пам'ятки писемності дають можливість, бодай на рівні наукової гіпотези, відсунути виникнення слов'янського письма приблизно до XVII–X ст. до н. е. Дешифрування тексту Фестського диска, яке виконав Г. Гриневиц, пропонує таку версію: “Будемо знову жити. Буде служіння Богу. Буде все в минулому — забудемо, хто ми є. Де ви побудете, чада будуть, ниви будуть, прекрасне життя — забудемо, хто ми є. Чада є — узи є — забудемо, хто є. Що вважати, господи! Рисіонія чарує очі. Нікуди від неї не дінешся, не вилікуєшся. Не один раз буде, почуємо ми: ви чий будете, рисичі, що для вас почесті; в кучерях шоломи, розмови про вас.

Не є ще, будемо ми її, в цьому світі Божому”.

Цілком вірогідно, що Рисіюнія — одна з праназв України, а рисичі — наші предки. Подібні пам’ятки писемності непоодинокі, вони знайдені й на нашій території, зокрема на пряслицях, глечиках, інших керамічних виробах періоду черняхівської культури. Так, на одному з глечиків існує напис “Леві лої” — лев’ячий лій, на іншому — “ліки”.

Важлива пам’ятка слов’янської писемності — “Влесова книга”. Навколо неї гарячі дебати точилися тривалий час, сьогодні її текст, визнаний як оригінальний, достеменно відсунув дату зародження слов’янської писемності майже на двісті років назад. Книгу написано алфавітом, що близький до кирилиці. Але ж і до цього часу були рези, глаголиця, проте, на лихо, майже всі писемні пам’ятки дослов’янського і слов’янського періодів виконані на нетривкому матеріалі, здебільшого на дерев’яних дощечках та бересті.

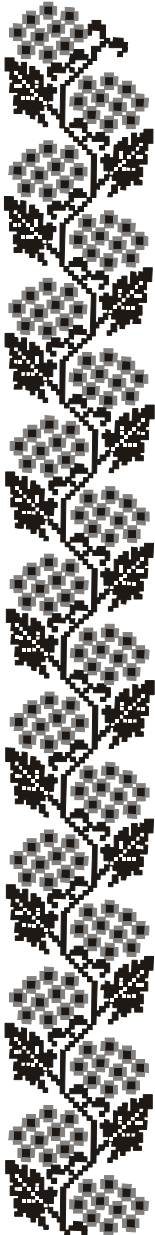
Про поширення писемності серед населення свідчить той факт, що написи зустрічаються на побутових речах: горщиках, глечиках, пряслицях, мечах. Отже, той, хто користувався цими речами, і той, хто їх робив, були письменними.

Ця гіпотеза підтверджується реальним історичним свідченням — берестяними грамотами. Тексти їх зайвий раз підтверджують істотне поширення писемності серед багатьох верств населення.

А розповідь Кирила і Мефодія про те, що вони в Корсуні зустріли мужа руського, який говорив мовою руською і показав книгу, написану руськими письменами, свідчить, що розроблена ними абетка народилася не на порожньому місці, а мала міцне підґрунтя. Можливо, просто було вдосконалено слов’янську систему писемності на базі існуючої раніше.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що вивчає історія культури України?
2. Звідки походить український народ?
3. Особливості релігії та язичницьких вірувань слов’ян.
4. Особливості трипільської культури.
5. Особливості праслов’янської писемності.

Розділ II

Культура Київської Русі

Київська Русь — одна з могутніх держав Європи IX—XII ст. Вона відіграла велику роль в історії східних слов'ян та інших слов'янських народів. Давньоруська держава сприяла їх суспільно-політичному, економічному та культурному розвитку.

Древня Русь впливала на міжнародне життя Європи, підтримувала і розвивала торговельні, політичні й культурні зв'язки з багатьма країнами Заходу і Сходу. Вона тісно співпрацювала з Візантією, Німеччиною, Францією, Угорщиною, скандинавськими країнами, а також зі східнослов'янськими — Польщею і Чехією. Активно розвивалися культурні відносини з південними слов'янами, особливо з Болгарією; як відомо, південнослов'янська писемність справила вплив на писемність Русі, а з XI—XII ст. починається зворотний вплив Русі на південнослов'янську писемність. Це ще раз підтверджує спільність походження, мовну спорідненість східних, західних і південних слов'ян, близькість їхніх культур та історичної долі.

Руські купці торгували в державах Поволжя, Волзькій Булгарії, Хозарії, доходили в Середню Азію до Багдада. Не залишалися поза увагою також народи Кавказу і Закавказзя.

Діти київських князів були пошлюблені з більшістю царських родин Європи, що також ще раз підтверджує впливовість Київської Русі на політичне життя своїх сусідів.

Спільність мови, території, духовної та матеріальної культури, спільна світоглядна позиція, державно-політичне життя, правові відносини (“Руська Правда”), спільна боротьба з ворогами сприяли формуванню в народів Київської Русі свідомого ставлення щодо об’єднання руських земель в одну державу.

Велике переселення народів, яке відбувалося у III–VII ст., перетасувало народи Центральної Європи. Цей рух розпочали германські племена Балтійської зони на південь і схід, назустріч їм йшла могутня хвиля тюркомовних племен на захід. Обидва потоки, наче в киплячому казані, змішувалися з місцевими племенами. Історія зберегла для нас їх назви: це хунни (гуни), германці, слов’яни, угри, тюрки, алани, сармати, гето-фракійці, готи, росомони. Вони утворювали нові етнічні масиви, еднаючись між собою і місцевим населенням. Ці події склали і сформували сучасну картину Європи, безпосередньо позначилися також на українській історії та історії культури.

Скіфи змінили киммерійців і перебували на території України 500 років, до III ст. н. е., утворили оригінальну культуру, прекрасне мистецтво, налагодили продуктивне виробництво, торгівлю з Елладою. Їх розбили сармати, які вже користувалися гончарним кругом, активно торгували хлібом з Візантією, мали важку кінноту — прообраз рицарської, господарювали близько 700 років. На зміну їм прийшли гуни, які правили майже 100 років (370–463 рр.). Гунів перемогли булгари, на території України вони правили протягом 200-х років (463 — близько 600 р.), за цей час ними створено помітні пам’ятники господарської, військової та культурної спадщини. Довгий час булгари були поза науковим обігом, на них було накладено своєрідне “табу”, але сьогодні вони серед інших входять в історичне і культурне надбання народів, що проживали на території України.

Протобулгари — нащадки гунів — успадкували ім’я алано-булгар, давньотюркську мову та традиції обох племен. Після розпаду держави гунів протобулгар зібрали під свою руку нащадки Атілли Айбата (445–453 рр.) з роду Дуло. Протобулгарські вожді Юрган та Курбат у 619 р. засновують гуно-булгарську державу — Велику Булгарію, центр якої знаходився на території нинішньої України. Літня ставка їх, Балтавар, була

ПРО ВИТОКИ КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

там, де нинішня Полтава. У цьому місті правителем був Курбат. Його молодший брат Шамбат у 620 р. у поселенні Аскал, яке належало аланському племені русів, зводить фортецю Башту, яка швидко перетворюється на місто. Воно одержало назву від імені засновника Шамбата-Кий — Шамбатас. Вірогідно, що від прізвиська Шамбата — Кий (“відокремлений”, “відтятий”) пізніше утворилася назва — Київ.

За ці роки відбулося багато політичних подій, воєн, що були звичайним явищем для того часу, зміни правителів, але і в подальші часи булгари зберегли пам’ять про своє перебування на території України — Русі. У 840–865 рр. визначний болгарський поет Мікаїль Башту Ібн — Шамс Тебір — літературний псевдонім Шамсі Башту (так будемо його звати далі) написав поему “Шан кизи дастан” — “Легенда про доньку Шана”. Але перш ніж розглянути поему, варто познайомитися з її автором. Його рід походить від індійського купця Синджа-Дяо, який працював у Хорезмі, а його син Габдулла обіймав посаду судді (каді) мусульман Семендера, пізніше переїхав до Києва, тут і народився майбутній поет, звідси прізвисько Башту — “киянин”. Певний час Шамсі Башту виконував обов’язки тебіра — секретаря балтавара чорних булгар Айдара, а з 840 р. залишає службу і засновує мусульманський печерний скит поблизу Києва (у 737 р. булгари прийняли іслам), при цьому продовжує виконувати функції секретаря балтавара Габдулли Джильки.

У 858 р. балтавар Габдулла Джильки був розбитий хозарами, Чорна Булгарія скоротилася до меж Лівобережної України, Київські землі відійшли від булгар — утворилося Руське князівство (Русь), залежне від Хозарії. Невдовзі між князем Русі Жир-Аса (у руських літописах “Дір”) та варягом Аскольдом сталося непорозуміння, останній вчинив погром, 870 р. він повторює цю акцію. Шамсі як прибічник Діра опиняється у в’язниці, звідки його визволяє Алмиш, і поет від’їжджає до Булгарії. У Булгаристані Мікаїль поряд із державною службою секретаря активізує свою місіонерську та просвітницьку діяльність, створює при мечетях (мактабі) 180 шкіл, займається переписом населення, пошуками корисних копалин. У 900 р. під час чергової місіонерської подорожі по Уралу потонув під час бурі в річці Нукрат-Ідель (Агідель, Кама) неподалік аулу Шам-Чачан, сьогодні Яр Чали (Набережні Човни). Так про життя Шамсі Башту оповідає “Історія Джагфара” (“Джагфар таріхи”).

Поет пішов із життя, але для нащадків залишилася його поема “Легенда про доньку Шана”, яка написана в Києві і в Україні викликає науковий, історичний та культурний інтерес. У ній поєдналися два великих пласти — язичницький, притаманний для Лівобережної України того часу, та давньобулгарський епос з яскраво вираженим ранньоісламським забарвленням, що характеризує твір як ранньоісламську поему.

У поемі віднаходяться ототоження топонімів, так, наприклад, двір Алмиша — Ольми, як звали його кияни, був добре відомий навіть у XII ст. як “Ольмин двір”.

Чорні булгари після розгрому їх княгинею Ольгою 946 р. перейшли на службу до Києва та Чернігова під іменем берендеїв та ковуїв. Наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. деякі з них мігрували у Дике поле, утворивши степову вольницю — козацтво, серед якого, до речі, збереглася протобулгарська традиція — голити голову, лишаючи тільки жмут волосся “оселедець” (подібну “зачіску” мав також князь Святослав).

Ремінісценції поеми прослідковуються у літературних пам’ятниках ближніх і дальніх сусідів булгар, зокрема у поемі “Витязь у тигровій шкірі” Ш. Руставелі, “Іскандер-наме” Нізамі Гянджеві, а також “Слові о полку Ігоревім”, що потверджує їх культурні взаємозв’язки.

На останній пам’ятці зупинимось докладніше. Вірогідно, що автор “Слова...” був ґрунтовно обізнаний з “Легендою про доньку Шана”. У “Слово...” переходять Див, явний персонаж східного фольклору, алп Хурса — покровитель ковалів та зброї (принагідно зауважимо, що на Полтавщині й до сьогодні побутує прізвище Хурса), у язичників Русі — це Хорс. При аналізі обох творів стає зрозумілим, чому автор “Слова...” засуджує князя Всеслава Полоцького, коли той “великому Хрѣсови вълком путь пресыкаше”. Адже у цьому випадку зброя втрачала силу, тому що це було порушенням давніх освячених традицій і дорівнювало злочину.

Віщий співець Боян також є героєм обох поем. У “Легенді...” він мав історичного прототипа — це аварський хан Бат-Боян (660—680 рр.), відомий своїми походами на Візантію “тропою Траяна”, тобто до “Трапеум Траяні”, відомої колони римського імператора Траяна. Зрозумілою також стає любов до струнних інструментів, адже Боян “любив співати та грати на домрі”. У “Слові...” наголошено на несло-

в'янському походженні Бояна, він онук Велеса, а слов'яни — онуки Дажбога. Оскільки за часом створення “Легенда...” передує “Слову...”, відчутні запозичення, тобто це та першооснова, за якою ймовірно йшов слов'янський співець.

Тотожними є також міфологічні пласти про походження народів, їх пізніше увів Нестор до своєї “Повісті минулих літ”, це вкотре потверджує тезу “мандрівного сюжету”, виведену О. Веселовським. У Шамсі — легенда про трьох ельбірів-богатирів, перших булгар, у Нестора — про трьох братів — засновників Києва.

Важливою у поемі, зокрема, є інформація про заснування Києва Шамбатом, братом Курбата I, про якого збереглося багато відомостей у візантійських хроніках VII ст., що не дивно, адже Курбат виховувався при константинопольському імператорському дворі, а походив із відомого роду Дуло, як і гунський вождь Атілла. “Легенда...” називає Курбата сином Аскала, який ходив з посольством до Константинополя у 563 р., що потверджується хронікою Менандра Протиктора. Константин Багрянородний у праці “Про управління імперією” згадує про те, що Київ звався Самбатос (Шамбат), це не ув'язувалося в істориків XIX–XX ст. у “струнку” теорію витоків і походження міста. Поема уточнює назви і час заснування міста, адже достеменно відомі роки правління Курбата I. Відповідно реконструюється і дата заснування Шамбатом міста — 631–642 рр. Після зіткнення булгар із фарангами (франками), смерті аварського хана Бояна (про що розповідає хроніка Фредегара, VII ст.) у Панонії починаються міжусобні війни аварів з булгарами-нутригурами. Король Дагоберт спочатку дозволив їм поселитися у Баварії, затим відмовив з невідомих причин. У хроніці Фредегара говориться, що булгари змушені були відступити до слов'ян, і ті прийняли їх; це відбулося в 631 р. Таким чином, згідно з інформацією, що міститься у поемі, можна ідентифікувати з певною вірогідністю рік заснування Києва — 631–632, а також його назви: Шамбат — Самбатос — Кий — Київ, що не суперечить тому міфологічно-семантичному пласту, що наведено в “Легенді про доньку Шана”.

Окремі перегуки тем “Легенди про доньку Шана” спостерігаються у “Повісті минулих літ” Нестора-літописця, зокрема оповідь про чарівного коня Туянара, який після служби богатиреві Ату просить відпустити його на волю, він говорить: “Там, біля гори Кіянтау, хочу провести я дні останні”. Ат виконує його прохання... Після смерті Туянара

він виявив бажання побачити кості любимого коня — “На гору зійшов, і раптом тяжко йому зробилося, дихання сперло — життя полишило його”. Майже дослівно Нестор описує смерть Олега.

Усі, хто вивчає давньоруські літописи і літературу, наголошують, що вони мали попередників, це, зокрема, потверджує пам’ятник, що входить в історичний та культурний обіг як в історії болгар, так і українського народу, — “Легенда про доньку Шана” славного сина болгарського народу Шамсі Башту, він дає можливість повніше осягнути славне минуле нашої країни та її зв’язки з іншими народами.

Сьогодні риторично і не риторично запитують — коли ж прийшло християнство на Русь? Деякі історики роблять спробу віднести цю акцію до часу Ан-

ВПЛИВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

дрія Первозванного, дехто — до грецьких поселень Херсонеса, Ольвії. Можливо, вони мають рацію, адже Русь не ізолювалася від іноземців і була досить віротерпимою. Отже, цілком імовірно, християни були на Русі, але до утвердження християнства як офіційної релігії значного впливу на формування світоглядних засад не справляли.

Розглянемо окремі позиції проникнення християнства на Русь. За історією руської церкви Є. Голубицького, святий Андрій, подорожуючи з Константинополя до Риму, чомусь обрав вельми цікавий маршрут — через Україну, Новгород і звідти до Риму. Замість прямого шляху, який не перевищив би два-три тижні, він витратив принаймні 8–9 місяців. Можливо, тільки для того, щоб сказати на дніпрових схилах учням: “Чи бачите ви гори, он ті? На горах тих засяє ласка Божа; тут постане місто велике. Й Бог побудує багато церков. Поблагословіть ці гори і поставте хреста...”, а в Новгороді попаритися в лазнях, спізнати смаку північної екзотики?! Така версія видається сумнівною, її спростовують як теологи, так і світські вчені.

А от літописні хроніки свідчать, що Аскольд і Дір були християнами. Щоправда, попри їх понад двадцятирічне княжіння у Києві (862–885 рр.), особливого поширення, окрім княжої дружини, християнство не дістало.

За княжіння Ігоря (913–945 рр.) та Ольги (до 969 р.) християнство поширюється серед заможних верств, побутує разом з язичництвом. Дві

віри доповнюють одна одну і не ворогують між собою. Про це свідчить витяг із договору, укладеного послами князя Ігоря з грецькими царями Романом, Константином і Степаном: “А хто з руської (української) сторони осмілиться порушити цього договору (така любов), то охрещені (“елико их крещение прияли суть”) нехай приймуть помсту від Бога Вседержителя та засудження на погибель у цей вік і в вік будучий; а неохрещені щоб не мали помочі ні від Бога, ні від Перуна, щоб щити їх не охороняли, і нехай погинуть від мечів своїх, від стріл і від зброї своєї і щоб були вони рабами в цей вік і в вік будучий”.

В іншому місці договору читаємо: “А коли збігця не знайдуть, нехай присягають наші християни руські по вірі своїй, а не християни — по закону своїому”.

Цей договір Ігоря з греками — важливий документ, який свідчить, що християнство існувало і функціонувало до його офіційного утвердження. Тим більше, що християн представляли, і досить сильно, військова верхівка, дружинники князя та найманці-варяги.

Першою християнкою була княгиня Ольга, але й вона не наважилася запровадити християнство як офіційну, державну релігію. Цю акцію реалізував Володимир Великий. Незважаючи на те, що “Повість минулих літ” акт охрещення висвітлює в рожевих тонах, опір християнству був великий. Сумнівно, щоб в один день можна було вирішити питання, пов’язане зі зміною світогляду цілого народу, який формувався впродовж століть.

Що ж спонукало Володимира прийняти християнство? Барон Розен у книзі “Император Василий Болгаробойца” (СПб., 1883) навів цікавий літопис православного грека Ях’ї, де йдеться про те, що Вард Фока збунтувався проти грецького царя, і цар Василь попросив допомоги у Володимира, який її й надав. За це Василь обіцяв видати за Володимира свою сестру, але за умови, що Володимир прийме християнство. Володимир цього ж 987 р. охрестився у присутності імператорських послів — свідків виконання договору. Була виконана з боку Володимира й угода про надання війська; бунт було припинено, Вард Фока скараний, Василю ніщо не загрожувало, проте угоди про видачу сестри виконано не було. Володимир діяв рішуче: обложивши Корсунь, він досяг своєї мети — царівна Анна стала його дружиною. У Корсуні він відкрито вінчається з Анною і як переможець та свояк грецького імператора більше не ховається з новою вірою, приймає

рішення охрестити Русь, а відтак ввести її як рівну до держав європейської співдружності. Сама акція охрещення слов'ян була досить жорсткою і відбулася, як пише літописець, 988 р.; проте це не зовсім відповідає правді. Адже, за свідченням грецьких джерел, Володимир взяв Корсунь 989 р., та й після цього князь не сидів без діла. Отже, найвірогідніше, охрещення відбулося влітку 990 р.

Після охрещення Русі Володимир закладає школи, куди набирає дітей із сімей як свого оточення, так і жителів міста з наказом: державі потрібні освічені люди. Вірогідно, одночасно з освітніми школами за-сновувалися школи для підготовки священників. Розпочалося зведення Успенської церкви, відомої як Десятинна — першого православного храму Київської Русі.

Із прийняттям християнства Київська Русь входить як рівна до співдружності європейських країн. Вона активно вбирає кращі культурні набутки Європи: кам'яну архітектуру, живопис, книгописання, книгозбирання, шкільництво. Створюються монастирські осередки як своєрідна концентрація інтелектуального потенціалу.

Утвердження єдиної віри стабілізувало політичну систему в державі, обґрунтувало право князя-імператора на владу.

Православна церква досить гнучко розпочала свою діяльність: частково адаптувала місцеві звичаї, включила до сонму святих вихідців з Руської землі — Бориса, Гліба, Ольгу, Володимира та інших, служби відправляла слов'янською мовою, навіть ураховувалися регіональні особливості. Усе це зумовлювало поширення християнства по окраїнах Русі. Варто наголосити і на тому, що в українського духовенства був високий освітній і культурний рівень, а тому воно мало високий авторитет серед руської людності.

Святі рівноапостольні просвітники слов'ян брати Кирило та Мефодій народилися в грецькому місті Солуні. Мефодій як воїн, напевно, був правителем Болгарського князівства. Згодом, прийнявши чернечий сан, оселився в одному з монастирів на горі Олімп.

КИРИЛО ТА МЕФОДІЙ — ПРОСВІТНИКИ СЛОВ'ЯН

Константин (у чернецтві Кирило) здобув освіту у кращих учителів Константинополя, зокрема у Фотія, майбутнього патріарха. За обдарованість та різнобічні знання сучасники назвали Кирила Мудрим.

Згодом він перебрався зі столиці Візантії до монастиря, де вже жив Мефодій.

Брати взяли на себе важкий послух — нести слово істини людям. Якось тримаючи шлях до хозар, Кирило та Мефодій зупинились у Корсуні, де в “чудесний спосіб” сподобили моці священномученика Климента, а Константин знайшов Євангеліє та Псалтир, писані “руськими письменами”, а також зустрів русина, який говорив мовою руською, і від нього перейняв її.

Почувши про освіченість і мудрість братів, моравський князь Ростислав запросив їх пропагувати слово Боже мовою слов’ян. Вони дали згоду.

Разом із братом святим Мефодієм та учнями Гораздом, Климентом, Саввою, Наумом і Ангаляром святий Константин уклав слов’янську абетку, переклав у 863 р. Євангеліє, Апостола, Псалтир та вибрані Божі книги.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ У КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ

По смерті Ярополка Володимир (980–1015 рр.) стає повновладним господарем держави, до якої входило майже 20 різних земель — сло-

в’янських, фінських, тюркських. Спільною для них була княжа влада. У цих землях постійно спалахували повстання, які Володимир придушував, але військова сила не забезпечувала спокою. Тоді Володимир вирішив змінити внутрішню політику, насамперед щодо війська: відмовився від найманців і сформував власне воїнство, з яким був у приятельних стосунках.

Із цього середовища створюється власний кабінет. Історичні хроніки зберегли імена Володимирових соратників: Добрині, Вовчого Хвоста, Блуда та ін. Цю політичну акцію відзначають і білини, де знову зустрічаються Добриня, Альоша Попович, Ілля Муромець, Дюк Степанович. Володимир ліквідував кабінет місцевих “яних князів” і роздав землі своїм дванадцятьом синам. Отже, він створив найбільшу в Європі державу, основою якої стала централізована влада, із сильною економікою, зі сталими торговельними і дипломатичними зв’язками.

Проте ця могутня імперія не мала єдиної ідеології. Якщо говорити термінами сьогодення, у ній функціонувала неорганізована багатопартійна система. Володимир, силою здобувши золотий стіл і розширив-

ши державу, розумів, що утримати її можна лише з допомогою консолідуючої сили, якою на той час була релігія. Прораховувались усі варіанти — політичний і світоглядний — як самим князем, так і його радниками. Потрібна була програма, що задовольнила б і народ, і владу, і сильного сусіда. Язичництво не влаштувало. Після довгих вагань та аналізу всіх чинників зупинилися на православному християнстві як найближчому для слов'янської Русі.

Християнство не було чимось невідомим для русичів. Їм імпонували позиції православ'я, які не мали подвійних трактувань і були досить гуманними порівняно з католицизмом, особливо у викладі Блаженного Августина, де людині відводилася пасивна роль, задалегідь визначена вищою силою.

Прийнявши християнство, Володимир заснував школи, в яких готувалися власні кадри, перейняв кращі зразки містобудівництва та архітектури, живопису, науки, філософії, книгописання. Він увів Київську Русь у коло високорозвинених країн Європи.

Після тривалої міжусобної боротьби на Київський стіл сідає Ярослав (1019–1054 рр.), прозваний Мудрим, який єдиновладно правив 18 років. Великою мірою він упродовжував усе краще, чого досяг Володимир:

розширював кордони держави, зміцнював економічні й дипломатичні зв'язки із західноєвропейськими володарями. Зокрема, він пошлюбив своїх дітей з багатьма королівськими дворами — Польщі, Німеччини, Саксонії, Франції, Скандинавії, Норвегії, Швеції. Про це розповідають скандинавські саги, німецькі хроніки та інші історичні джерела. Скрізь, куди приходили дочки Ярослава, вони несли із собою багатий посаг, міцні моральні засади та високий рівень культури. Історичні хроніки розповідають про шлюб Анни Ярославни з королем Франції Генріхом I. Ще за життя чоловіка вона стала співправительницею Франції. Це підтверджують багато актів погоджувальними записами: “За згодою дружини моєї...” або “...у присутності королеви Анни”. Після смерті Генріха I Анна була регентшею і досить успішно управляла королівством. Із собою вона привезла слов'янське Євангеліє, на якому присягали всі наступні правителі під час коронування. На терени Франції Анна принесла найвищі досягнення культури України-Руси і гідно їх продовжила.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ

За Ярослава заснуються монастирі Св. Юрія та Св. Ірини, започатковується чернецтво в Печерах за селом Берестовим, де невдовзі побудований Печерський монастир — майбутній осередок культури. Серед ченців було багато освічених людей, які навчали грамоти, малювання, мозаїчної справи, переписування книжок, співу. У той час на Русі вже існували нотний спів і нотне (крюкове) письмо.

Ярослав організував світську школу, де близько 300 дітей навчалися грамоти та іноземних мов. При Святій Софії працювали переписувачі та перекладачі книжок, про що літописець говорить: Ярослав “многи книги списав, положив церкви Святой Софии”, зібрав першу в Україні бібліотеку.

Ярослав зібрав навколо себе освічених людей — Никона, Несторалітописця, митрополита Іларіона та ін. Було укладено перший літописний звід, розвивалися писемність та оригінальна література, сформувались елітні та інтелектуальні династії, наприклад Свенельд, його син Малк-Мстиша, внук Добриня, правнук Костянтин, посадник Новгород, його син Остромир, для якого переписано відоме Євангеліє, син Остромира воевода Вишата, син його Ян, діяч часів синів Ярослава — 7 поколінь.

Зібрані Ярославом висококультурні люди, за твердженням М. Грушевського, були першою академією наук України-Руси. Вони уклали “Руську Правду”, літописи, літературні зводи, які й сьогодні мають велику цінність.

Ярослав був визначним будівничим. За його правління розпочалося кам’яне будівництво, зокрема Софії Київської. Київ істотно розширився, обнесений валами, що були складними інженерними спорудами; при цьому було зведено чотири в’їзні брами: Лядську, Жидівську, Угорську та Золоту (пізніше Золоті ворота). Активно розвивалося цивільне будівництво: зводилися дво- і триповерхові будинки з балконами та галереями. На Подолі розміщувалися торговий центр, пристань і 8 ринків. Про це розповідає німецький воїн Тітмар Марзєбурзький, що був у Києві в 1018 р.

Доба Ярослава відома також великим піднесенням мистецтва. Храм Софії був своєрідним музеєм, однією з найкращих пам’яток Європи XI ст. Впливи романського, вірменського та візантійського мистецтв злилися в один потік, який дав ту неповторну єдність і своєрідність, чим і нині пишається український народ. Зведення як храмів, так і світських споруд завдяки старанням Ярослава поширилося в усій Україні.

НАЙВИЗНАЧНІШІ ПАМ'ЯТКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Плин часу, наче гумка, стирає з лиця землі багато того, що зведено людьми. Не обійшла ця доля і Києва. Але періодові Київської Русі поталанило: збереглися рештки центру стародавнього Києва — місто Володимира, Ярослава, Ізяслава, планування вулиць та майданів, рештки фундаментів архітектурних споруд, прискіпливо досліджених вченими, монастирські комплекси Києво-Печерської лаври, Видубицького, Межигірського монастирів, Берестового.

Перше місце посідає комплекс Софії Київської — однієї з найвідоміших пам'яток Європи. Софійський собор, завершений 1037 р., був релігійним і культурним центром Русі. Звести такий храм могла лише багата і сильна держава. З огляду на те, що він був розписаний фресками та прикрашений мозаїками не тільки всередині, а й зовні, і навіть підлога викладена мозаїкою, можна уявити, яке враження він справляв на сучасників.

Теми і сюжети мозаїк та фресок різноманітні: канонічні зображення святих, світські мотиви — полювання, скоморохи, портрети засновників собору, суцвіття орнаментів, побудованих на національній основі. Вражає високий художній рівень як закордонних майстрів, так і місцевих художників; їх легко можна розрізнити за стильовими ознаками.

На території Видубицького монастиря збереглися рештки Михайлівської церкви, закладеної 1070 р. біля підніжжя Звіринецької гори на березі Дніпра. Як стверджують хроніки, у 1199–1200 рр. зодчий Петро Милонег у комплексі з цим храмом вимурував могутню підпірну стіну, що нині не збереглася. На околиці Києва у колишньому вотчому монастирі чернігівських Ольговичів, на високому плато у 1144–1146 рр. виросла Кирилівська церква, що збереглась у перебудованому вигляді. Реконструкція проводилась у XVII–XVIII ст. Частково збереглися фрески XII ст. Наприкінці XIX ст. відомий російський художник М. Врубель виконав ікони до іконостасу та розписи.

Поблизу Києво-Печерської лаври в колишньому Берестові збереглися рештки церкви Спаса, усипальниці київських князів. Тут знаходиться домовина засновника Москви Юрія Долгорукого. У 60-ті роки XX ст. українськими реставраторами в ній розкрито близько 150 кв. м фресок XII ст.

У Києво-Печерській лаврі збереглися уламки Успенського собору, головної колись споруди ансамблю Києво-Печерського монастиря. Його було зведено в 1073–1075 рр., а зруйновано під час Другої світової війни.

Біля Національного музею історії України відкрито фундаменти Десятинної церкви — першого кам'яного храму на Русі. Він був зведений у 989–996 рр., поряд — залишки фундаментів цивільних будинків, які можна побачити на вул. Володимирській та прилеглих до неї районах.

У Золоторітському сквері — руїни Золотих воріт та валу, що проходив по вулиці Прорізній вниз до Хрещатика та по вулиці Ярославів вал до Львівської площі, Лядських воріт. Залишки Золотих воріт сьогодні накриті декоративною спорудою, яка начебто відтворює Золоторітську церкву.

На Володимирській гірці у 1108–1113 рр. було зведено Михайлівський монастир, що був зруйнований у 1934–1935 рр. у зв'язку з будівництвом урядового центру. Від комплексу залишилася тільки трапезна, а з художнього оформлення XII ст. збереглися лише фрески і мозаїки, які встигли зняти до того, як собор було підірвано. Сьогодні їх можна побачити у Трет'яковській галереї (Москва), Музеї російсько-го мистецтва (Санкт-Петербург) та Софійському соборі (Київ).

Серед пам'яток, які визначали обличчя стародавнього Києва, варто пригадати Ротонду кінця XII — початку XIII ст., палацові споруди міста Володимира, Михайлівські, Подільські й Лядські ворота, церкви Васи́лівську, Федорівську та ін.

З Київської доби зберігся ансамбль пам'яток X–XII ст. у Чернігові — Спасо-Преображенський собор, закладений князем Мстиславом 1031 р. Цей монументальний храм був, як і Софія Київська, багато оздоблений мозаїками і фресками. Нині залишилися тільки невеликі фрагменти. Поряд стоїть Борисоглібський собор, завершений 1123 р. князем Давидом Святославовичем. Він споруджувався як усипальниця чернігівських князів. На наддеснянських пагорбах стоїть Єлецький монастир, заснований близько 1060 р. Головна споруда монастиря — Успенський собор, побудований у XII ст.

Одна з вишуканих пам'яток Київської Русі — церква П'ятниці на торгу, або П'ятницька церква. Точний час спорудження невідомий, фахівці збігаються на думці, що її було збудовано в 90-ті роки XII ст.

Навіть та невелика частина пам'яток, що вціліли і дійшли до нас, дає можливість уявити, як розвивались архітектура і мистецтво Київської Русі.

Згідно з історичними хроніками Київ було засновано у V–VI ст. братами Кием, Щеком, Хоривом та їх сестрою Либіддю.

Але свого найвищого розквіту місто набуло в X ст. за князювання Володимира Святославовича. Він об'єднав під своєю рукою племена полян, сіверян, словенів, кривичів, в'ятичів, радимичів і створив могутню країну. Київ став столицею однієї з провідних європейських держав. Вигідне розташування на перехресті важливих торговельних шляхів зумовило його політичний, економічний та культурний злет. Територія Дитинця, стародавнього міста, істотно розширюється, зводяться потужні укріплення — вали з дерев'яними рубленими стінами, воротами Софійськими (Батиевими), Михайлівськими та на Поділ.

Після Константинополя і Кордови Київ був третім за значенням містом Європи.

Особливого розмаху містобудівництво, зокрема у Києві, набуло за часів Ярослава Мудрого, який майже вдвічі збільшив площу міста порівняно з містом Володимира. Було створено єдину оборонну систему, систему планування, головним елементом якої стала вулиця, що веде від Софійських воріт до ансамблю Святої Софії. До міста зі сходу та заходу подорожні в'їжджали через Лядські та Львівські ворота, від них віялом розходилися вулиці, що збереглися й донині: Михайлівська, Маложиитомирська, Софіївська, Стрітенська, Рейтарська. Із внутрішнього боку укріплень уздовж валу йшли вулиці, які також збереглися: Ярославів вал, Мала Підвальна, Велика Житомирська. Композиційною домікантою Києва періоду Ярослава був Софійський собор. Він став символом державності, віри та культурним центром. При Софії Київській було зібрано першу на Русі бібліотеку, працювали школа, майстерня для переписування і перекладів книг. Храм Софії — одна з перших кам'яних будівель; решта міста була дерев'яною. Щоправда, окремі будинки обмазувалися глиною та розфарбовувалися під кам'яну кладку.

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ КИЄВА

Київ — не тільки верхнє місто. Визначна роль належала Подолу, торговельному і ремісничому району. Тут була зручна природна гавань у гирлі Почайни, біля неї базар, де торгували купці з різних країн: греки, хозари, євреї, поляки, німці, чехи та ін. Вони пропонували хутро, тканини, прянощі, дорогоцінне каміння, паволоки золототкані, оксамити тощо. Не гірше виглядали і вироби київських ремісників: срібний посуд із карбованими візерунками, срібні колти, витончене золоте намисто, оздоблене перегородчастою емаллю, гончарні вироби — глечики, корчаги, черпаки, кухлі, миски, виготовлені в сусідньому урочищі за горою Дитинкою. Їх сусідами були кожум'яки, ковалі, складуви, різьбярі по кістці та ін.

Навколо Києва було чимало поселень, що входили до міської системи. По шляху на Вишгород, на Кирилівському узгір'ї, розкинулися численні слободи. З Угорським пов'язана літописна легенда про вбивство Аскольда та Діра князем Олегом. Нині тут стоїть пам'ятник “Аскольдова могила”. Трохи далі — замська резиденція київських князів — Берестово, де працював митрополит Іларіон, автор “Слова про закон і благодать”; донині тут збереглися залишки храму Спаса на Берестові. Далі були “варязькі” печери; на їх місці зведено Києво-Печерську лавру. Біля гирла р. Либідь — Звіринець, місце полювання князів.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА, ЩО ОПОВІДАЮТЬ ПРО РУСЬ І РУСИЧІВ

Літописи та літописні зводи періоду Київської Русі доносять до нас подих часу і живі голоси свідків та учасників подій. Окремі з них говорять неупереджено, мовою фактів, дехто на історичні події накладає свої оцінки, власне бачення явищ чи історичних осіб. А відтак ми читаємо не лише літопис, а й бачимо портрет історика, що, безперечно, розширює нашу інформацію про минувшину.

Історія нашої Батьківщини не може похвалитися дуже давніми літописними та літературними пам'ятками. Донедавна в обігу були здебільшого як єдино достовірні й незаперечні історичні джерела Геродота, Плїнія, Павсанія, Прокопія, Йордана та Нестора, інші ж обходили мовчанкою. Так, зокрема, відома широкому науковому загалу за кордоном “Влесова книга” була опрацьована славїстами Франції, Англії,

Німеччини, США, Канади. По ній вийшли ґрунтовні дослідження, а в колишньому Радянському Союзі зустрічалися тільки репліки критичного змісту в періодиці.

“Влесова книга”, а точніше, дощечки, на яких її було написано, знайшов полковник Ізенбек 1919 р. на території України в маєтку Задонських, що знаходився у Великому Бурлюку Харківської губернії. Підібрані й збережені полковником Ізенбеком у пограбованому маєтку дощечки здійснили подорож через Київ, Прагу, Берлін, Париж і зупинились у Бельгії. Там їх досліджував Ю. Миролюбов — хімік, поет, письменник та історик, якому Ізенбек їх показав при розмові про пошуки сюжету для написання повісті про слов'ян. Ю. Миролюбова ці дощечки зацікавили, точніше, захопили, і вивченню їх він віддав 14 років: переписав кожен дощечку і зробив спробу дешифрувати. Частково це вдалося. Наче відчуваючи, що на дощечки очікує чергове випробування, Ю. Миролюбов переслав копії до музею Російського мистецтва у Сан-Франціско. Секретарем музею на той час був генерал Куренков, псевдонім — А. Кур. Він став першим дослідником текстів дощечок і зробив перші публікації 1954 р. у газеті “Жар-птиця”. Отже, через 35 років після знахідки у нашій країні дізналися про існування цієї пам'ятки.

Над “Влесовою книгою” працювали С. Лісний (проф. Парамонов, книга “Русь, звідки ти прийшла?”, 1959), Лазаревич, Соколов, Качур; Кірініч зробив переклад українською мовою, а В. Шаян видав у Гамільтоні (Канада) працю “Віра наших предків” (1987), у якій дослідив цю пам'ятку історії слов'ян. Самі ж дощечки після смерті Ізенбека 1941 р. зникли в бурях Другої світової війни.

Багато історичних хронік говорили про народи, що населяли Україну: “Ці варвари були неписьменні і найвища благодать, яку їм надало християнство — писемність”. Ця теза активно розроблюється і сьогодні. Зокрема, академік Д. Ліхачов у статті “Тисячоліття культури” (Альманах бібліофіла. — М., 1989. — Вип. 26) твердить: “Я гадаю, з хрещення Русі взагалі можна починати історію російської культури. Як і української, і білоруської. Але характерні риси російської, білоруської й української культури — східнослов'янської культури Давньої Русі — сягають того часу, коли християнство змінило язичництво.

Християнство — писемна релігія, що прилучила Русь до високорозвинутої міфології, до історії європейських і малоазійських країн.

З варварської країни на краю світу раптом з'явилася держава із світовою культурою, світовою релігією, і одразу це було ознаменовано розквітом давньоруської культури”.

Як бачимо, шановний академік або не бачив, або не хотів бачити того, що у дохристиянську добу Україна-Русь уже мала не лише міфологію, як у стародавніх Греції та Римі, а й релігію, яка не поступалася християнству, а точніше, відповідала його основним постулатам, а не догматам його послідовників.

Алфавіт “Влесової книги” має характерні особливості. Це не кирилиця і не глаголиця. Професор Парамонов робить спробу ввести новий термін, назвавши цей шрифт влесовицею. “Влесова книга” відсуває відому нам історію принаймні на 1500 років углиб. Окрім історичних хронік, які подано у книзі й досить легко накладаються на історичну канву, у ній закладено цілу низку моральних норм і правил наших пращурів. Ось одне з них: “Потрібно молитися і вмиватися 5 разів на день, щоб у чистому тілі був здоровий дух, і потрібно захищати землю предків, що дивляться на нас з неба”.

Ми знаходимо дати, які дають змогу “прив'язатися” до певних історичних подій: “Наш народ вирушив до Карпатських гір, де і жив протягом 500 років. А потім повернувся на береги ріки Непра (Дніпра), де жив 300 років до приходу готів... Це сталося за 1300 років до Германаріха”. Вождь готів добре відомий в історії. У тексті дощечки 1В йдеться про загарбника Ізви, констатується, що “ми сильні тоді тільки, коли об'єднуємо наші сили”. Заклик до єднання — постійна теза, яка звучить у слов'янських пам'ятках.

На дощечці 7Е наводиться цікаве свідчення про племена, які, об'єднавшись, створили першу руську державу — Київську Русь. Йдеться також про племена братів та їхню допомогу, у тому числі збройну, для відсічі поневолювачам. Тут же знаходимо відомості про експансію греків північного Причорномор'я, які, почавши з торгівлі, закінчили тим, що “з'явилися з численною озброєною молоддю” і прогнали геть русичів (молодь — синонім армії). Так було окуповано Сурож та узбережжя Синього (Чорного) моря. Греки про це також написали, але по-іншому, за ними були готи, які “чинили нам зло”, гуни, які “хотіли красти нашу худобу і забирати наших людей”, варяги, “яких ніхто не запрошував”. Це дещо інший погляд на вітчизняну історію.

“Влесова книга” — непересічна пам’ятка слов’ян, яка чекає свого дослідника в Україні, там, де її було створено.

Наступні за значенням літописні пам’ятки і зводи: “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, яке стало своєрідною основою літописання руського; широковідома “Повість минулих літ”, що певною мірою узагальнила всі відомі на той час пам’ятки і свідчення про те, “звідки пішла земля руська”; Галицько-Волинський літопис, який висвітлює події із середини 1205 р. до зими 1290 р.; “Києво-Печерський патерик” — збірка оповідань, а точніше, історичних хронік про заснування і перші роки діяльності та життя святих, пов’язаних із Києво-Печерською лаврою. Цікаві дані, де підтверджується багато історичних подій, викладені у книзі В. Висоцького “Графіті Софії Київської”. Це наукове дослідження дало можливість уточнити велику кількість історичних дат і подій, що відбувалися в IX—XII ст.

Високий розвиток культури Київської Русі мав міцне підґрунтя, створене попередниками: розвинену писемність, образне бачення явищ, уміння трансформувати в мистецькі образи історичні події та персоналії. Усе це зумовило формування унікального явища — літератури періоду Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ’ЯТКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У літописах поряд із дещо сухувато викладеними фактами, укладеними в хронологічному порядку, знаходимо безцінні творіння високого поетичного слова. Це, зокрема, “Повчання Володимира Мономаха дітям”, яке зберіг для нас суздальський монах Лаврентій. У ньому князь Володимир закликає своїх дітей невтомно працювати, вчитися, бо це єдина можливість бути господарем і утримувати державу. Коли клятвовідступництво і сваволя були майже нормою співжиття, він учив бути вірними слову, не давати сильним губити людину, стверджуючи те, що сам не кривдив “ані бідного смерда, ані бідну вдову”. Перед нами постає мудрий державець, освічена, відважна людина, яка не знала спокою і віддавала всі сили на зміцнення і розбудову країни. Такий заповіт міг з’явитися тільки в середовищі, де культура посідала чільне місце в житті держави.

Літературні традиції гідно розвивав митрополит Іларіон у “Слові про закон і благодать”. Іларіон працював разом з Ярославом Мудрим, що засвідчується уставом князя: “се яз князь Великий Ярослав, син

Володимерь... сгадал есьм с митрополитом Ларионом..." Геніальність його незаперечна, адже він був перший, хто на такому високому рівні, з такою духовною віддачею написав твір, який пізніше став взірцем для наслідування. До речі, "Слово..." Іларіона на півтора століття старше за "Слово о полку Ігоревім".

Вражають пластична ясність і конструктивна цілісність "Слова...". Тричастинна композиція дає змогу розвинути основну тему, проспівати славу землі руській, її "каганам", Володимиру та князю Ярославу. Усі частини взаємопов'язані й логічно входять одна в одну. Тема розвивається від цілого до часткового, від загальнолюдського до національного, пов'язуючи все з долею народу руського.

У першій частині йдеться про взаємозв'язок двох заповітів: старого — "закону" — і нового — "благодаті". Взаємозв'язки подаються в усталених символічних схемах того часу. Через світову історію прославляється Русь. Наголошується, що для нової віри потрібні нові люди. У другій частині розповідається про руське християнство. Третя частина — похвальне слово Володимиру та землі Руській, яка посідає гідне місце серед країн світу, утвердження рівності всіх народів, хвала за одержану можливість уведення в обіг на Русі набутків християнства. Богословська думка і політична ідея, єдність народів становлять жанрову своєрідність "Слова..." Іларіона.

Вершина поетичної творчості київської доби — "Слово о полку Ігоревім". Його автор палко любить свій край і співвітчизників, досконало володіє літературною формою, вміло поєднує епос із лірикою. Скрізь у тексті відчувається його присутність і вболівання за події, про які йдеться. Такий твір міг бути написаний лише в суспільстві, яке мало значні культурні, зокрема літературні, традиції.

Основна тема твору — єднання в ім'я утвердження державності, збереження культурних набутків, гуртування кращих сил для того, щоб не повторювати уже зроблених помилок.

На особливу увагу заслуговує літературна пам'ятка "Слово о погибели русской земли", написана приблизно в 40-ві роки XIII ст. у зв'язку з татаро-монгольською навалою. Вона становить науковий інтерес як сама по собі, так і у зв'язку зі "Словом о полку Ігоревім". Обидва твори характеризують високий патріотизм, ліричне сприйняття природи, досконалість художньої форми, своєрідні деталі поетичної фразеології. Ці світські твори поєднують елементи уславлення і плачу, голов-

ний герой у них — земля руська, обидва написані після поразок. Пам'ятку знайдено у Псково-Печорському монастирі; уперше опубліковано 1892 р. у “Памятниках древней письменности” (СПб. — Вип. 84).

Рукописна книга Київської Русі має певні, притаманні тільки їй особливості. Уже майстрів перших відомих нам книг характеризували високий рівень художньої культури, довершений смак.

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ РУКОПИСНОЇ КНИГИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Перше, що варто зазначити, це різноманітні формати та обсяги книг залежно від змісту та призначення: або великий фоліант близько тисячі сторінок пергаменту чи паперу, або невеличка книжка кишенькового розміру. Вони виконані й скомпоновані гармонійно, а їх обсяг відповідає формату. Це свідчить про високий рівень майстерності переписувача та художника, які робили книгу.

У рукописній книзі провідне значення має шрифт — устав та напівустав, скоропис використовувався дуже рідко. Устав та напівустав давали можливість зробити красиву, ритмічно насичену сторінку. Як правило, текст писали у два кольори: чорним і червоним. Червоним — перші рядки, звідси вираз “червоний рядок”, а також окремі слова або речення, на які читач повинен був звернути особливу увагу. У рукописах великого формату текст компонувався у два стовпчики. У книжках малого розміру на кінцевих сторінках за наявності вільного місця текст закінчувався фігурним трикутником.

Перед писанням сторінки розлініювали писалом з рогу, без барвника, при цьому визначали також поля. Лівий бік завжди ідеально рівний, а рядки праворуч під це правило не підпадали. Порожні місця заповнювали різними позначками: крапками, рисочками тощо; часто їх виконували кіновар'ю. Допоміжний апарат — колонтитули, колонцифри — також писали червоним кольором, що робило книгу ошатною і святковою.

В оформленні староруської книги широко використовували декоративний елемент — в'язь. Це специфічний вид написання літер, коли назва або слово відігравали роль орнаменту. Їх писали червоною фарбою, а в “престижних” виданнях — золотом.

Рукописна книга була насичена ініціалами, що виконували декоративні й символічні функції. Вражає їх розмаїтість: геометричні, калі-

графічні, рослинні, сюжетні та змішані мотиви. Нерідко зустрічаються зображення сцен повсякденного життя, фігурки рибалок, сіячів, орачів, воїнів тощо. Ініціали-гіганти, що характерні для європейської рукописної книги, у руській майже не зустрічаються або зустрічаються дуже рідко, причому за кольором дуже барвисті: червоні, сині, жовті, зелені та золоті.

Широко і зі смаком на сторінці компонувалися заставки, щоб привернути увагу читача до початку розділу. В одній книзі могло бути від 3 до 6 заставок, але відомі рукописи, де їх набагато більше. У композиції окремих заставок вводилися зображення святих. Слід наголосити, що орнаменти будувалися на традиційних елементах та колористичних рішеннях української народної творчості. В окремих випадках використовували кінцівки, ще рідше — рамки і таблиці.

Важливою частиною художнього оформлення рукописної книги були мініатюри. Вони поділялися на вихідні, або лицеві, й ті, що власне “відкривають” текст. Зображення займало цілу сторінку. Ілюстрації “розсіпані” по всьому тексту: чверть- та півсторінкові, оборкові, на полях. Характерна особливість цього періоду — велика кількість ілюстрацій, що становили цикли по два-три, а то й більше зображень. Окрім функції оздоблення мініатюри допомагали глибше засвоювати зміст. Рукописи з великою кількістю ілюстрацій прийнято називати лицевими. Це прекрасні, високохудожні твори.

Усі рукописні книги “одягалися” в оправи для захисту та надання ошатного вигляду. Для виготовлення оправи використовувалися добре висушені й оброблені дошки, які надійно скріплялися з блоком. Їх покривали шкірою, а подекуди й коштовними тканинами, металевими прикрасами — жуковинами та середниками, які були багато орнаментовані. Жуковини прикрашали золотою сканню, філігранню, зерню, фініфту, а на середниках малювали сюжетні сцени зі святого письма або життя. Такі оправи називались окладними. Обов’язковим елементом були орнаментовані застібки, відлиті з металу, найчастіше з бронзи.

За окремим замовленням обріз рукописної книги оброблявся спеціальним інструментом по кольоровому або золотому тлу. Ця техніка називалася басменням. Відтак книга була схожа на коштовну річ або ювелірний виріб. Більшість майстрів рукописної книги невідомі, лише зрідка зустрічаємо згадки про імена, але вони не достовірні. Напевно можна говорити про школу або спрямування в оформленні книги, характерні лише

для певного регіону, де активно використовувалися місцеві особливості декоративного мистецтва та кращі досягнення рукописання в Європі. Рукописні книги стали цінним надбанням нашої культури.

Музичне мистецтво східних слов'ян доби Київської Русі досягло високого рівня. Про це свідчать фольклорна спадщина, давньоруський культовий спів, музика княжого двору, ратна (військова) музика.

МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В усній народній традиції продовжують розвиватись ігри, календарні та родинно-побутові пісні, похоронні плачі й голосіння, їх найдавніші зразки збереглися в невеликій кількості.

Плин часу зумовлював нові народнопісенні жанри. Серед них найзначніший — билинний епос, що активно розвивався у X—XI ст. У билинах у художньо-поетичній формі відбивалася боротьба народу за незалежність, втілювалися патріотичні ідеї, уявлення про героїв-богатирів, наділених мудрістю, силою, красою. Такими є билинні герої Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович, Микула Селянинович. Історія зберегла також імена народних співців билин — Бояна, Митуси, Ора, згадки про яких зустрічаються у “Слові о полку Ігоревім”, Іпатіївському літописі та ін.

Носіями народного мистецтва були скоморохи. Ці обдаровані виконавці-імпровізатори поєднували якості актора, танцюриста, співака, музиканта-інструменталіста, акробата. Вони були постійними учасниками народних розваг, свят, урочистих подій; нерідко їх запрошували до боярських та княжих дворів. Лише церква негативно ставилася до цих “веселих молодців”, як їх називали в ті часи.

Великий інтерес становить музика княжого двору. За свідченням істориків, починаючи з середини X ст. прийоми іноземних послів проходили під музичний супровід. Цей звичай запровадила княгиня Ольга, яка під час свого перебування у Константинополі 945 р. була вряжена грою на різних інструментах, зокрема органі. Імовірно, саме з того часу орган поширюється на Русі.

На думку дослідників музичної культури Київської Русі, князі утримували при дворі професійних музикантів-інструменталістів, співаків, танцюристів. Учасниками князівських розваг, свят у княжих палатах були співці — сказителі билин, скоморохи.

Музика супроводжувала ратні походи княжих бойових дружин. Головну роль тут відігравали духові та ударні інструменти.

Багатство і різноманітність інструментарію свідчать про високий рівень музичного мистецтва доби Київської Русі.

Якими ж були музичні інструменти? Це струнні смичкові — гудок, смик; щипкові — лютня, гуслі, псалтир; духові — роги, труби, сурми, свистки, сопілки, дудки, жалійки, волинки, органи; ударні — бубни, тарілки, дзвіночки, брязкальця. Важливу роль відігравали церковні дзвони, які сповіщали про наступ ворога, пожежу, скликали людей на віче.

Унікальні відомості про інструментарій Київської Русі дають фрески Софійського собору. На них, зокрема, зображено музик, які грають на духових та струнно-щипкових інструментах.

У культурно-мистецькій спадщині Київської Русі чільне місце посідає церковний спів.

Давньоруські одноголосні церковні наспіви називалися знаменним розспівом (від давньослов'янського “знам'я” — знак). Відповідно і східнослов'янська нотація знаменного розспіву називалася знаменною, або крюковою. Запозичений з Візантії, знаменний розспів збагатився народнопісенними традиціями східних слов'ян. Так, в інтонуванні текстів помітний вплив давньоруського епосу, величальних пісень та похоронних плачів.

Основою знаменного розспіву стали “гласи” — хорові монодії, мелодія наближалася до речитації. Знаменний розспів був чисто вокальний, без супроводу. Його краса і самобутність викликали захоплення у багатьох іноземних мандрівників.

У Київській Русі з'явилися центри навчання співу. Це, зокрема, великий хор та школа при Десятинній церкві, двір деместиків — співаків-солістів, що були одночасно диригентами й учителями співу. Важливу роль у формуванні й поширенні музичної традиції відіграла Києво-Печерська лавра. Серед відомих майстрів церковного співу слід назвати деместика та піснетворця Стефана.

Багата й різноманітна спадщина часів Київської Русі стала міцним підґрунтям для формування професійної музичної культури українського народу.

У ІХ—Х ст. Київ входить до країн європейської коаліції, вибрано найоптимальнішу ідеологію. Як новому члену співдружності русичам треба було і себе показати, і на людей подивитись.

ЗВ'ЯЗОК КУЛЬТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З АНТИЧНІСТЮ

Прийняту Володимиром Великим нову релігію необхідно було належним чином обставити. Своїх людей для досягнення цієї мети поки що обмаль. Спеціалісти запрошуються з Візантії. На Русь приїздять священники, архітектори, художники, які приносять разом зі словом Божим культурні та науково-мистецькі досягнення свого народу.

Візантійські культуррегенті разом із високим рівнем майстерності запроваджують і свою систему світобачення, що цілком закономірно. Як правило, у подібні експедиції вирушають або романтики, або догматики; у цьому випадку ми спостерігаємо останнє. Залишені ними пам'ятки дають підстави для такого твердження. Яскравий приклад — широковідомі мозаїки Софії Київської: Євхаристія, святительський чин, Пантократор, Оранта вражають своєю канонічною довершеністю, а фрески, виконані місцевими майстрами, позначені теплотою і добрим гумором, оповідають про життя і побут киян. В очі впадають два бачення світу, два світогляди — канонічний прагматизм і щире, безпосереднє сприйняття дійсності, радість життя.

Чи була Русь дикою, “варварською” країною, як її малюють нам “освічені” греки? Безперечно, ні. Це була економічно незалежна держава, яку греки підкорити силою не змогли. Отже, спрацював психологічний фактор — перекласти на народи, яких не вдалося поставити в залежність, власні вади. Слов'яни нічого не спростовували, та чи була в цьому потреба сильному народові? На жаль, “свідчення” греків залишилися в історичних анналах як незаперечна істина.

Та життя внесло корективи у бачення історичних реалій. Життєрадісність боролася з догматом усіма можливими засобами, і коли естафету у візантійців переймають місцеві майстри, то культурі споруди стають набагато спокійнішими, теплішими, пластичнішими, органічно вписуються в навколишнє середовище. Особливо це помітно в північних районах Київської Русі, на Псковщині, де храми будувалися місцевими майстрами і за пластикою нагадують скульптуру.

Античні впливи на мистецтво Русі були й прямі, й опосередковані як за формою, так і за змістом, а про те, що русичі були з ними зна-

йомі, красномовно свідчить один цікавий факт. В одному з лівих нефів Софійського собору під час останньої реставрації був відкритий малюнок античної голови. Багато дебатів точилося з приводу того, звідки і як з'явився він у Софії. Можна запропонувати дуже просте пояснення: серед художників, які приїхали з Візантії, не всі були догматиками, хтось із них, розповідаючи місцевим художникам про античне мистецтво, тут же проілюстрував це на стіні, знаючи, що незабаром малюнок покриється фрескою, а тому ніякої крамоли в цьому він не бачив. Відлуння античності можна знайти і в зразках українського мистецтва того періоду. Вільніше почувались художники і майстри в оформленні книги. Тут античні, візантійські й східні мотиви помітніші.

Сплав місцевих досягнень і античних впливів дав той феномен, який ми сьогодні називаємо мистецтвом Київської Русі. Воно у всеохопленні часу представляє широкий спектр впливів у виробленні власного стилю.

ЧИ БУЛИ ЗНИЩЕНІ КУЛЬТУРНІ НАБУТКИ ЗА ТАТАРО-МОНГОЛЬСЬКОЇ НАВАЛИ?

У російській та радянській науці монгольську експансію або обходили мовчанням, або стверджували, що монголи залишили по собі пустелю. Спробуємо розібратися в цьому.

Що являла собою Україна IX—XIII ст.? Це було перехрестя торговельних шляхів із півночі на південь та зі сходу на захід. Монголи контролювали шлях із Китаю до Європи, бо він приносив їм великі прибутки. Торговельна експансія Китаю і монгольської імперії простягалась аж до Каспію, південні території контролювалися Римською імперією. Походи монголів у європейську частину активізувалися на початку XIII ст. Завоювання Європи тривало 6 років. Монголи розбили війська Києва, Галича, знищили під Лічницею хрестоносців, завоювали Чехію, Угорщину, Болгарію, спалили Краків, Люблін, Вроцлав, а 1242 р. повернулися до своєї столиці. Розорена війнами Європа їм не цікавила. Якою була основна мета цих походів? Одержати території, на яких можна торгувати, тобто взяти їх під економічну залежність і мати щорічні збори. Наскільки великими були спустошення, скоєні монголами? Було знищено насамперед міста-фортеці. Ремісників та купців їм не було сенсу чіпати, адже це підірвало б економічний добробут завойовників. За свідченням Платона Карпіні, який побував у Києві

через 6 років після того, як через нього пройшли монголи, місто було великим торговельним центром.

Монголи багато уваги приділяли торговельним шляхам та їх упорядкуванню. Історичні хроніки зберегли свідчення про те, що вони влаштовували спеціальні охоронні пункти та зимівники на торговельному шляху, який пролягав аж до Далекого Сходу. Не виключено, що українські чумаки-купці користувалися цією магістраллю. Ця версія підтверджується китайськими хроніками — в Пекіні у 1330 р. в імператорській гвардії була окрема руська когорта.

Упродовж усього періоду татаро-монгольського протекторату майже не помічаємо впливів монгольської мови. Продовжують функціонувати церкви і монастирі, та ще й під опікою Орди, а також школи при них. Працюють хлібороби і ремісники, в їхніх виробках не спостерігається східних впливів. Князі активно збагачуються за рахунок податків, які збирають для хана, залишаючи собі левову частку. Продовжує діяти своє судочинство. Аналіз фольклору не засвідчує великої кількості пам'яток усної народної творчості, де були б зафіксовані події монгольського періоду, щоправда, окрім першого, завойовницького. Князі, перебуваючи у напіввасальному стані, продовжують економічні й політичні зв'язки зі своїми сусідами. Яскравим прикладом цього є Данило Галицький, який навіть утворює свою державу, а московський князь Іван Калита фантастично збагачується і зміцнює московську державу, яка й пішла на "Ви" з монголами.

Напевно, настав час переглянути усталену історичну традицію і дати об'єктивну оцінку цьому періодові.

Київська Русь, освоївши країні досягнення народів східних слов'ян, протягом IX—XII ст. вибудувала самобутню і високу культуру, яка посіла визначне місце серед культур країн Європи та Азії.

Численні археологічні знахідки та писемні джерела свідчать про самобутність культури Київської Русі і спростовують твердження окремих науковців про іноземні впливи на неї, які особливо були популярними серед вчених у XIX і на початку XX ст.

Тривалий час вважалось аксіоматичним, що до Кирила та Мефодія на території Київської Русі писемності не було. Дослідження останнього

ВНЕСОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ У РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

часу доводять, що вже в III тисячолітті до н. е. зустрічаються написи на керамічних виробах, і таких пам'яток чимало в музеях України. Багато часу, сил та енергії пошукам і дешифруванню праслов'янської писемності віддав В. Даниленко.

Високий освітній рівень киеворусичів підтверджується великою кількістю писемних пам'яток і написів на пряслицях, холодній зброї, берестяних грамотах, а також графіті у Софії Київській та Новгородській. За Володимира і Ярослава працювали школи. Народилася і утвердилася любов до книги, утворюються скрипторії, майстерні для переписування та оздоблення книги. Утворюються бібліотеки — перша з них була при Софійському соборі у Києві. Київські князі були високоосвіченими людьми — “книголюбцями”. Так, Ярослав Мудрий, за свідченням літописця, “почитая часто в день и в нощи”, був палким прихильником книги.

На основі багатой фольклорної традиції розвивається оригінальна література. На жаль, до наших днів дійшло мало світських творів, але “Слово про Ігорів похід” серед них посідає чільне місце. Один із найвизначніших світських творів періоду Київської Русі — це “Поучение” дітям Володимира Мономаха, в якому він закликає їх до миру і злагоди та подає ідеалізований образ політика, державного діяча, воїна.

Особливим і своєрідним жанром у літературі були “житія” святих; у них ми знаходимо багато інформації про соціальні відносини, політичне життя, побут і культуру того часу. Найхарактерніша пам'ятка цього жанру — “Києво-Печерський Патерик”.

До оригінальних творів літератури належать також літописи, які являють собою значне явище не лише у вітчизняній, а й у світовій літературі. “Повесть временных лет... откуда есть пошла Русская земля и кто в ней почал первее княжити и откуда Русская земля стала есть” доносить до читача ідею патріотизму, величчя, єдності й незалежності Руської землі.

Істотного розвитку дістала усна народна творчість, що відбиває специфіку мислення і мову народу. Найяскравіше це помітно у билинах: тут образи богатирів — це уособлення патріотизму і мужності, героїки і безмежної відданості Батьківщині.

Разом з народом і в народі жили обрядовий фольклор, казки, історичні перекази, легенди, ліричні пісні, прислів'я, приказки, загадки та ін. Майже в первозданному вигляді до нас дійшли високі взірці обрядової поезії — колядки та щедрівки.

Широко побутувала в Київській Русі перекладна література: філософські та богословські трактати, апокрифи, романи і повісті, історичні хроніки та вибране з них, так звані Ізборники: “Хождение богородиці по муках”, “Олександрія”, твори Йосифа Флавія, Іоанна Малали, Георгія Амартола, Козьми Індікопова та ін. Вони істотно розширювали кругозір та світосприймання давньоруського читача.

Із прийняттям християнства витісняється традиційна дерев’яна архітектура, на зміну їй приходять мурована, візантійського типу, яка частково увібрала в себе традиції будівничих Русі. Зводяться Десятинна церква, Софійський собор, церкви Кирилівська, Спаса на Берестові, монастирі Видубицький та Лаврський у Києві, Спасо-Преображенський, Борисоглібський собори та церква П’ятниці на торгу в Чернігові, а також собори у Новгороді, Пскові, Полодзьку та інших містах.

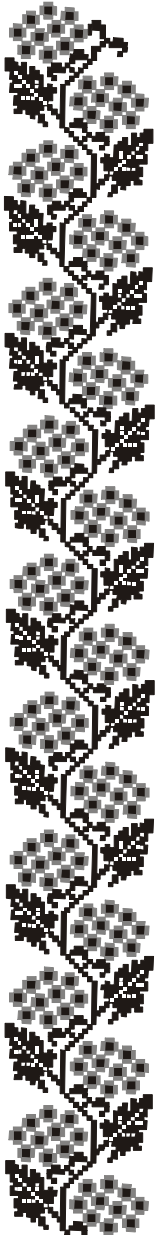
Із мурованою архітектурою на Київську Русь приходять монументальний живопис — фрески та мозаїки. Найбільша кількість їх збереглась у Софії Київській та церкві Спаса на Берестові. Цінність софійських фресок полягає у тому, що на них зображено багато світських тем із життя киеворусичів.

Високого рівня розвитку досягло декоративно-прикладне, ужиткове та ювелірне мистецтво. Вироби майстрів Київської Русі були популярними не тільки на батьківщині, а й за її межами. Це переважно вироби із золота: намисто, колти, ланцюжки, сережки, діадеми, браслети, фібули, персні та ін.

Культурі Київської Русі притаманні також спільні риси в різних галузях духовної і матеріальної культури — житті, одязі, речах побуту, декоративно-прикладному мистецтві, обрядовості, усній народній творчості, що на сьогодні являє для нас єдину спільність — культуру Київської Русі.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У чому полягала зміна світоглядної системи?
2. Який внесок у культурний процес Київської Русі зробили Володимир Великий та Ярослав Мудрий?
3. Які пам’ятки Київської Русі дійшли до наших часів? Назвіть їх особливості.
4. Назвіть літературно-мистецькі пам’ятки Київської Русі.
5. Який вплив справила культура Київської Русі на розвиток культури Європи?

Розділ III

Культурні процеси напередодні і в добу козаччини

ВПЛИВ КУЛЬТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА ЖИТТЯ ЛИТОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

У середині XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на Подніпров'я. Він полегшувався князівськими міжусобицями та занепадом Золотої Орди, яка розпалася на кілька улусів. У 1355–1356 рр. литовський князь Ольгерд завоював чернігівсько-сіверські землі, пізніше захопив Київщину та Поділля. Литовське князівство стало великою феодалною державою, більшість населення якої становило руське населення.

Порівняно з литовцями Київська Русь мала розвиненіші виробничі відносини, сільське господарство, ремісництво, політичну систему. Широкі міжнародні зв'язки, високий рівень розвитку культури (писемність і літописання, бібліотеки і школи, монументальна культова архітектура, живопис і декоративно-прикладне мистецтво) сприяли прийняттю Литовською державою більш досконалої системи управління, принципів і норм культурного розвитку.

Литовці дотримувалися правила: “Ми старину не рушимо, а новини не вводимо”. Місцеві руські феодали зберегли свої володіння, а руські землі — автономію. Русичі займали в державі рівноядне становище з литовцями; основою литовського судочинства стала “Руська правда”. Руська (українська) мова дістала статус державної, нею велась офіційна документація, урядуван-

ня, складання грамот і законів, навчання у школах, відправлялася служба в церквах, нею говорили не лише народні маси, а й вища старшина і в королівському палаці.

У Литовському князівстві здобуває популярності православна віра, священникам надаються привілеї, а окремі члени литовської княжої сім'ї приймають православ'я (литовці переважно були язичниками) та по-ріднюються з українськими князями.

Культурні набутки Київської Русі дали поштовх становленню освітніх і культурних процесів у Литовському князівстві.

Перші книги слов'янського кириличного алфавіту було видано у Кракові близько 1491 р. Точно датовані дві з них — “Октоїх” та “Часослов”, у кінці названий їх видавець — кравківський міщанин Швайпольт Фіоль. У лютому 1491 р. він уклав договір з Рудольфом з Брауншвейга, колишнім студентом Краківського університету, де говориться, що Борсдорф виготовив для Ш. Фіоля “руський шриф”.

ПЕРШІ КНИГОДРУКАРІ СЛОВ'ЯН

Оформлення всіх виданих Ш. Фіолям книг доволі скромне. В “Основогласнику” вміщено досить традиційне розп'яття з двома фігурами по боках, використано заставки та герб Кракова. Усі гравюри виготовлені на високому художньому рівні. Шрифти видань чіткі, декоративні, має окремі готичні риси, друк двопробний з однієї форми.

Майже одразу після виходу книг Ш. Фіоля був притягнутий до суду інквізицією за ересь, але невдовзі випущений на поруки. Суд прийняв рішення, що зобов'язувало видавця сплатити витрати та виголосити клятвопокаяння (це був березень 1492 р.). З цього часу ім'я Ш. Фіоля зникає з книговидавничого об'єкту. Постає питання, ким він був — видавцем чи комерсантом? А можливо, працював на замовлення? Православні книги його, здається, мали експортуватися. Це підтверджується тим, що нині видань Ш. Фіоля поза Польщею більше, ніж у ній.

На замовлення православної церкви книги слов'янською мовою друкувалися на Балканах: глаголицею — з 1483 р., а кирилицею — з 1494 р. Оскільки глаголиця в Україні не була вживана, для нас інтерес становить друга група. Ці книги дуже близькі до видань Ш. Фіоля. Вони були надруковані “священником Мніхом Макарієм от Чорної гори”. Їх особливість — орнамент, характерний для Балкан, але відчутні

венеціанські впливи. Самі ж книги як у пропорціях, так і в декоруванні більш вишукані, ніж у Ш. Фіоля. У Цетинї видруковано ще кілька видань Макарія: друга частина “Октоїху”, “Псалтир” (1495), “Требник” та “Євангеліє”. Оскільки в 1499 р. Чорногорія була завойована турками, Макарій переносить свою друкарню до Угровлахії (Румунія). Тут у 1508 р. вийшли “Служебник”, у 1510 р. — “Октоїх”, у 1512 р. — “Євангеліє”. Цю справу, видання румунського періоду здаються менш досконаліми, ніж чорногорські. Напевно, це пов'язано з тим, що друкарня була гірше обладнана, а можливо, це був інший Макарій.

У першій половині XVI ст. південнослов'янські видання були численними. З 1510 р. книги для Балкан видає Божедар Вукович у Венеції. З 1636 р. його справу продовжив син Вінченцо. Можна згадати також про існування друкарні в Герцеговині, якою керував Ф. Лябавич, у Сербії відомі друкарні в монастирях Руянському, Грачанівському, Милешевському. Але попри все ці видання не мають такого значення, як книги Франціска Скорини (до 1490 — не пізніше 1551) — першого білоруського просвітника, визначного діяча всього слов'янського книгодрукування.

Свою видавничу діяльність він розпочав у Празі в 1517 р. і всього за три роки випустив 23 книги. Для своїх видань він використовував досить чіткий за малюнком кириличний шрифт, вибрав зручний формат, так звані малі книжечки, практичні в користуванні. Але найцінніше в усіх виданнях Ф. Скорини те, що він сам зробив переклади кожної книжки, супроводжував її коментарями, роблячи особливий наголос на просвітницьких елементах. У передмові до “Псалтиря” він говорить: “Она пожиточний суть всякому человеку, мудрому и безумному, богатому и убогому, младому и старому, наиболее тым они же хотятъ имети добрыя обычаи и познати мудрость и науку”. Просвітництво Ф. Скорина пов'язував з ідеями гуманізму та об'єднання східних і західних слов'ян. Це було його життєве кредо.

Ф. Скорина одним з перших вивів білоруську мову на рівень літературної норми, палко захищав рідну культуру від чужоземних впливів: “Немногим учителям бывати, но более умети язык свой справовати”. Він вчив пам'ятати свій обов'язок перед батьківщиною, наголошуючи, що “обязанность человека трудиться на благо родины, не жалеть всякого тружениа и скарбов... для отчизны своея”.

Його діяльність стала дороговказом у слов'янському книгодрукуванні.

Іван Федоров (1510–1583) — засновник книгодрукування в Росії та Україні. За окремими даними, навчався у Краківському університеті, де одержав ступінь бакалавра.

ІВАН ФЕДОРОВ — ПЕРШОДРУКАР УКРАЇНИ

Свою діяльність розпочав разом з П. Мстиславцем у 1563 р. у Москві, де видрукував першу датовану російську книгу “Апостол”. У ній він виступив не лише як друкар, а й як редактор. Видання багато ілюстроване: на фронтиспісі зображено апостола Луку. Заставки та кінцівки, а їх 48, виконані на високому художньому рівні. Шрифт розроблено на базі московського півуставу. Окрім “Апостола” у Москві вийшло два видання “Часовника”.

Але в 1566 р. І. Федоров разом з П. Мстиславцем залишив Москву і переїхав в Україну. За однією версією, це було зумовлено гонінням ортодоксальної верхівки церкви, за іншою — культурна місія. Свою діяльність в Україні він почав в Заблудові у маєтку гетьмана князівства Литовського Г. Ходкевича, де друкує “Учительное Євангеліє”. Після від’їзду П. Мстиславця до Вільно І. Федоров уже один випустив “Псалтир” з “Часословом”. Із Заблудова він переїхав до Львова, де в 1573 р. заснував першу в Україні друкарню, а вже в 1574 р. виходить “Апостол”. В книзі є післямова “Повість... откуда начася и како свершися друкарня сия”, — це перший зразок української мемуарної літератури.

1574 рік знаменний тим, що цього року вийшла “Азбука” — перша українська граматики. На сьогодні відомий один повний примірник у Гарвардському університеті США. Видання цього підручника демонструє І. Федорова як просвітителя українського народу. Четверта його друкарня почала діяти в 1578 р. в Острозі, у маєтку князя К. Острозького, де було ще раз перевидано абетку. Вона призначалася для навчання дітей у школі, заснованій у місті. Тут же, в Острозі, І. Федоров випустив першу повну слов’янську Біблію кириличного шрифту, так звану Острозьку Біблію. Нині відомо близько 250 її примірників. Це одна з найвизначніших пам’яток історії та культури слов’янського народу.

І. Федоров — постать ренесансної доби. Як і багато хто у цей період, він був різнобічно освічений, поряд з видавничою справою відливав

гармати, винайшов багатодульну мортиру з частинами, що взаємозамінювалися. Певний час (протягом 1583 р.) працював у Кракові, Відні й, можливо, Дрездені. Мав тісні зв'язки з освіченими людьми Європи. Зокрема, у Дрезденському архіві знайдено листування І. Федорова із саксонським курфюрстом Августом.

Свій життєвий шлях І. Федоров закінчив у Львові в 1583 р. Український і російський народи віддають належне своєму першодрукареві, а всі книговидавці та книгознавці в 1959 р. започаткували й регулярно проводять щорічні наукові сесії, присвячені актуальним проблемам історії книги та книжкової справи — “Федоровські читання”. Вийшла велика кількість наукових праць, присвячених життю і діяльності “друкаря книг пред тем невиданных”.

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ XIV ст.

Постійна загроза нападу ворогів і боротьба проти різних завойовників зумовили своєрідний архітектурний тип — будинок-фортецю, який згодом переріс у фортецю-замок. Для оборонних цілей використовувалися також господарські будівлі та церкви. Оборонні споруди зводилися з місцевих та привізних матеріалів, здебільшого з каменю й дерева.

Фортеці будували місцеві майстри, які завжди враховували рельєф місцевості. Наприклад, у Кременці високі й міцні стіни оточували тісно забудований двір, у центрі якого стояла церква-фортеця, наче сторож, охороняючи вхід на Волинську низину. Оборонні комплекси будували у стратегічно вигідних місцях.

Найяскравішим зразком феодального замку можна назвати Хотинську фортецю: 30–40-метрові башти, стіни яких дорівнюють висоті 12–13-поверхового сучасного будинку, товщина їх — 5–6 м. Фасад замку декоровано орнаментом із червоної цегли, що нагадує народну вишивку.

Після звільнення від татаро-монгольської залежності починається активне спорудження церков і монастирів. Так, у Львові перебудовується вірменська церква і зводиться собор святого Юра, у Луцьку — собор Івана Богослова.

Територія України обіймає різні природні регіони, кожний з яких має певні характерні особливості. Це зумовило пошуки майстрами ар-

хітектурних стильових ознак, характерних для певної місцевості. Визначаються два великих напрями: один продовжує традиції кам'яного будівництва XII–XIII ст., інший спирається на досвід розвитку народної дерев'яної архітектури. Але в обох легко простежуються стильові ознаки оборонних споруд — вузькі вікна-бійниці, замість бань — оборонні башти. Найяскравіші зразки — українська церква в Зимно, Троїцька церква у Межиріччі, біля Острога, та церква-фортеця у Сутківцях.

Для архітектурних споруд цього періоду характерні відчутні впливи Молдавії та країн Балканського півострова, особливо в прикарпатських районах.

У XIV–XV ст. у Європі відбуваються складні процеси: ортодокси зазнають поразки, формуються гуманістичні тенденції, що значною мірою змінюють світогляд людей. Україна активно реагує на ці зміни, запозичує набутий сусідами досвід. Яскраво це помітно у живописі. Традиційні релігійні сюжети трактуються як світська подія, у зображення вносяться живі натурні враження. Розписи оживають, стають динамічними, йдуть пошуки відбиття емоційного стану героя. Канонічні теми одержують досить вільне трактування. Утворюються осередки місцевих майстрів-живописців.

ІКОНОПИС XIV–XV ст.

Формується українська, досить своєрідна школа іконопису. Для неї характерний малюнок струнких, пропорційно складених фігур у сміливих і вільних рухах, з яскраво вираженим українським етнічним типом. Сюжети наближаються до народних розписів у хатах. Розширюється тематика сюжетів: з'являються теми страшного суду, сатиричні трактування. Нерідко художники вводять в ікону зображення турків, татар, євреїв у характерному вбранні, панів, королів у компанії з блудницями, які терплять пекельні муки. Під впливом народної творчості в іконопису менш помітний аскетизм, образи святих стають теплими, людяними. Палітра висвітлюється. Найпопулярнішими, особливо в козацькому середовищі, стають святий Георгій, Микола Чудотворець, Параскева П'ятниця та Богоматір із дитиною.

Отже, у живописі наміtilись і закріпились реалістичні тенденції, які невдовзі переросли у світське мистецтво.

ПОДІЛ УКРАЇНИ ТА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

У XVI ст. велика частина українських земель (Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина) підпала під владу Речі Посполитої. В Україні з'явилися польські магнати, яким король роздавав землі, національна культура і православна церква зазнали жорстоких утисків. Поряд із зміцненням польської адміністрації костели почали боротьбу за перетворення українців на римо-католиків.

Наслідки Берестейської церковної унії 1596 р. були дуже тяжкими для української культури: створення з однієї православної церкви двох — уніатської (українська католицька церква, з'єднана з Римом) і православної, яка у другій половині XVII ст. потрапила в залежність від Московського патріархату.

Поглиблюється денаціоналізація української шляхти, цілий ряд знатних родів переходить в унію або католицизм, спольщується. Православні ненавиділи уніатів як зрадників, а римо-католики не вважали православних повноправними громадянами, принижували їх. Поляки вимагали, аби уніати, з'єднані з Римом, відмовилися від своїх догм, історії, традицій. Але українська католицька церква, за словами історика Д. Дорошенка, не зв'язала себе з польським урядом, а активно боролася проти колонізації.

Отже, територіальний поділ, міжконфесійна боротьба розмежували українську людність і на тривалий час розпалили вогнище протиставства, що не давало можливості для об'єднання і протидії зовнішній експансії.

БРАТСТВА І РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

Історія створення братств сягає давніх часів. Ще в Іпатіївському літописі за 1134–1159 рр. є згадка про “братчини”, але до XV ст. вони не набули великого поширення.

Діяльність братств активізувалась у XV ст. Це зумовлювалося поживленням релігійного життя, реформаторськими рухами в Європі, особливо гуситськими, економічним збагаченням мешканців міст, яким Магдебурзьке право дало можливість створювати цехові організації. Останні спочатку були суто світськими, а невдовзі набули яскраво вираженого релігійного забарвлення. Їх головна мета полягала в обороні своєї батьківської віри. Найстарші з братств — Львівсько-Успенське (1439) та Віленсько-Кушнірське (1458).

Стан православної церкви на той час був не найкращий. Духовенство, особливо нижчих ланок, було малоосвічене, а його вплив на прихожан — мізерний. Вища церковна влада більше дбала про свої статки. Приблизно таку ж картину спостерігаємо і в католицькій церкві, але завдяки реформаційним рухам, що з 1568 р. істотно впливають на католицизм в Польщі, вона швидко впорядковується, починають відкриватися школи, до яких охоче йде вчитись і православна молодь.

Братства по-діловому перейняли досвід єзуїтів, активізували діяльність, почали надавати допомогу парафіяльній церкві в оздобленні й організації урочистих богослужінь, на яких роздавали старцям щедрю милостиню та пригощали всіх братчиків медом і обідом. Медоваріння було державною монополією, але на храмові свята братства одержували право зварити і реалізувати мед, що також давало їм прибуток.

Великого значення братства надавали вихованню, формуванню моральних засад. Братчики не допускали сварок та пиятик, для всіх були обов'язкові дотримання дисципліни, повага та пошана до старших, чесність та люб'язність як до братчиків, так і до всіх людей.

Братства мали свою виборну систему. Старшим братом, головою братства, братом-скарбником, братом-ключником міг бути обраний тільки найдостойніший. За непослух братчики каралися своїм судом, якому надавались королівські привілеї.

Благодійність була нормою життя братчиків, які в різний спосіб допомагали старим, бідним, немічним, хворим, вдовам, сиротам, ув'язненим, подорожнім виходячи щоразу зі своїх можливостей. Братства мали свої шпиталі — притулки для тих, хто не мав житла. Вони утримувалися за рахунок благодійних внесків та зборів.

Уже з перших своїх кроків братства зрозуміли, що освіта — найкраща зброя для захисту своєї віри, подальшої діяльності та утвердження в суспільстві. Тому при всіх братствах відкривалися й активно працювали школи, вихованці яких несли ідеї братства в маси.

При братствах працювали друкарні, зокрема Львівська, Віленська, Київська, Могилівська та ін. Вони залишили помітний слід у культурі свого народу: випускали різноманітну літературу, а що найголовніше — підручники.

Братства заохочували самоосвіту серед своїх членів, всіляко допомагаючи в цьому. Вони були всестановими, приймаючи до лав усіх, хто

бажав і міг щось зробити для розбудови української держави, її освіти і культури. Братства проіснували до революції 1917 р.

РОЛЬ БРАТСЬКИХ ШКІЛ У СТАНОВЛЕННІ ОСВІТИ

У ході боротьби українців проти католицького впливу велику роль відігравали братства. Однією з найважливіших їхніх турбот була шкільна справа.

Під тиском прогресивних сил України польський король Стефан Баторій дозволив Віленському братству відкривати школи, а з 1585 р. це право поширюється на всі братства Великого князівства Литовського та Галичини. Того ж року зроблено перший набір до Львівської братської школи, а невдовзі такі заклади (близько 30) починають працювати у Рогатині, Городку, Перемишлі, Луцьку, Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському, Кременці, Києві та інших містах.

У братських школах навчалися діти всіх станів, а також сироти. Вони утримувалися коштами братства за рахунок внесків; бідні та сироти вчилися безкоштовно. При цьому виключалася будь-яка несправедливість. “Навчати й любити всіх дітей однаково” — ось заповідь педагогів школи.

Головна увага приділялася слов'янській та руській (українській) мовам, вивчалися також як обов'язкові грецька та латина, що сприяло засвоєнню античної спадщини, осягненню тогочасної європейської науки і культури. Учні слов'яно-греко-латинських шкіл крім мов оволодівали програмою “вільних наук”: діалектикою, риторикою, музикою, арифметикою, геометрією та астрономією. Окремі братські школи переросли у вищі навчальні заклади, як, наприклад, Києво-Могилянська академія.

Викладачами працювали здебільшого українці: Густановський, Ставровецький, майбутній митрополит Йов Борецький, Ю. Рогатинець, Стефан і Лаврентій Зизанії та ін.

Поширення шкіл пробуджувало національну свідомість, відроджувало українські традиції, сотні вихованців шкіл ставали вчителями, поширювали знання, формували у своїх учнів почуття власної гідності та непримирності до покатоличення і спольщення свого народу.

Підтримуючи ідею об'єднання католицької і православної церков під верховенством Папи Римського, Польща протягом усього XVI ст. систематично пропагувала унію, використовуючи проповідь, літературу та школу. Велася завзята полеміка між прихильниками унії та її опозицією, результатом чого і став унікальний жанр українського письменства — полемічна література. Остання справила великий вплив на подальший розвиток культури, зокрема літератури та філософської думки.

Унію підтримувала найвища православна ієрархія: Кирило Терлецький, Іпатій Потій, Михайло Рогоза. Основна маса православного духовенства, українська шляхта, міщани і особливо селяни не припускали думки про об'єднання церков, вбачаючи в цьому замах на батьківську віру.

У католиків пропаганду унії взяв у свої руки орден єзуїтів, висунувши талановитих проповідників, таких як Венедикт Гербест та Петро Скарга. Перший закидав православному духовенству нещирість, другий у творі “Про єдність Божої церкви” доводив вищість католицизму щодо православ'я, виступав проти подружнього життя у середовищі священників, ведення служб слов'янською мовою, втручання світських людей у церковні справи та проголошував спасіння православних через унію.

Центром православної літератури спочатку був Острог, де під опікою видатного діяча просвіти та культури князя К. Острозького були зібрані найкращі літературні сили. Тут видано твори двох талановитих авторів Христофора Філалета та Клірика Острозького. Х. Філалет у творі “Апокрисис” (1597) наводить документи, в яких розкриває історію унії, махінації єпископів, обороняє правосильність православної церкви. К. Острозький у творі “Пересторога” (1804) висміює католицькі догмати. Автором цього твору І. Франко вважав відомого діяча Львівського братства Ю. Рогатинця.

Великий вплив на сучасників справили писання афонського ченця Івана родом з Вишні, у літературі І. Вишенський (1545–1620). Його палкі послання до єпископів, які зрадили віру предків, до всіх земляків, “що живуть у людській землі”, пристрасні таврування злочинів і провин можновладців не були надруковані (крім одного) й ходили в численних рукописах серед української людності.

У Вільно виступав полеміст Стефан Зизаній (Кукіль), який розвивав ідею про “папу-Антихриста”. Уніатський собор виніс йому смертний вирок. Католики робили на нього засідки, але марно.

Величезний смуток та відчай, що охопили ревнителів старої батьківської віри, змалював Мелетій Смотрицький у своєму “Треносі” (1608), тобто плачі, де показано скрутне становище православної церкви у Польщі. Автор наводить десятки прізвищ сімей, де батьки були православними українцями, а діти зрадили свій народ і віру, спольщилися й окатоличились.

Полемічна література дала поштовх розвитку української культури, протягом багатьох десятиліть надихала українських патріотів на боротьбу за свою віру і свободу.

БОРОТЬБА УКРАЇНЦІВ ПРОТИ АСИМІЛЯТОРСЬКИХ ЗАХОДІВ, ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Починаючи з XIV ст. розвиток української культури стримувався тим, що етнічні землі нашого народу були розчленовані, опинилися під владою різних держав.

У 1387 р. Галичину, а в 1434 р. Західне Поділля поневолило Польське королівство. З XII ст. угорські феодали намагалися встановити свою владу над Закарпаттям, і це їм вдалося. Наприкінці XIII — на початку XIV ст. землі Буковини потрапили під владу Молдавії. З 50-х років XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на Подніпров'я; на початку XVI ст. більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського. На північному узбережжі Чорного моря запанували татари. Розшарпані українські землі опинилися під соціальним та національно-культурним гнітом. Планомірно велося духовне поневолення українського народу, приниження та викорінення української мови, звичаїв, традицій. Особливо тяжкими були експансія католицизму та спроби колонізації українців після об'єднання Польщі й Литви 1569 р. в єдину державу — Річ Посполиту.

Віра була основою світогляду, ознакою належності людини до певної культури та народу. Державною релігією в межах Речі Посполитої визнавалася лише католицька, православний люд виключався з громадського та суспільного життя. Страшного удару по українській культурі завдала Берестейська церковна унія 1596 р., яка проголосила

єдність православної та католицької церков під верховенством Папи Римського, призвела до поділу українців на православних та уніатів. Чвари й незгоди між ними не вщухають і донині.

Якщо окремі українські феодалі, заможні шляхтичі та міщани приєднали до унії під тиском погроз, репресій або з огляду на свої станові інтереси, поступово відмовилися від свого історичного коріння та культури, яка здавалася їм “мужицькою”, то козацтво, дрібні міщани та селяни залишилися прихильниками православ'я. Обурені нестерпним становищем “глухих русинів”, вони не хотіли миритися з примусовою колонізацією та покатоличенням, розуміючи, що це загрожує самому існуванню народу та його культури. В освічених колах українців визрівало переконання в необхідності розвивати писемність, організовувати українські школи і друкарні, створювати підручники тощо.

Боротьба українців проти асиміляції значно посилюється в останній чверті XVI ст. із появою братств. Вони згуртували навколо себе прогресивні сили, які рішуче виступили за розвиток національної культури. Велику роль у цьому відігравали братські школи та друкарні. Саме для шкіл І. Федоров видав у 1574 р. “Буквар”, а в друкарні князя К. Острозького — славнозвісну Острозьку Біблію. Усього в Україні діяло 25 друкарень, 17 з них видавали книги українською мовою.

Особливе місце в боротьбі проти нівелювання української культури посідала полемічна література, яка виникла в ході дискусій з прихильниками унії та католицизму.

Важливим центром православної культури була Острозька школа. Вона стала першим світським навчальним закладом нового типу на зразок європейських.

На початку XVII ст. основним культурним центром стає Київ. Тут велику просвітницьку та культурну роботу виконували братство та осередок учених при Києво-Печерській лаврі. Продовжуючи традиції Львова та Острога, вони невтомно боролися проти асиміляторських заходів католиків та уніатів: українською мовою друкувалися букварі, граматики, словники, історична та полемічна література.

Гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний 1620 р. здійснив у Києві історичний акт: відновив Київську митрополію і всю православну ієрархію, яку 25 років тому було скасовано — замінено на уніатську.

Величезний вплив на відродження української культури справила Києво-Могилянська академія. Вона була першим навчальним закладом

в Україні. Викладання тут велося національною мовою, з глибокою шаною до вітчизняної історії та культури, на засадах всестановості.

Намагання уряду Речі Посполитої полонізувати та покатоличити українців виявилися марними. Культурні осередки, братства, полемічна література, мережа шкіл, Академія сприяли розвитку національної самосвідомості українців, не дали загинути православної вірі та українській культурі.

ВНЕСОК КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У РОЗВИТОК ОСВІТИ УКРАЇНИ

Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. в Україні істотно збільшується кількість шкіл при братствах. За Берестейською унією на зразок Львівської братської засновано Стратинську, Луцьку, Кам'янську, Пинську та інші школи, в яких головна увага приділяється вивченню грецької мови, тому ці школи називали “грецькими”. Гетьман П. Сагайдачний заповів спеціальні кошти на утримання вчителів грецької мови у Львівській та Київській школах. Освітній рух охопив майже все населення України. Як зазначив Павло Алепський 1654 р., навіть багато жінок були письменними.

У Києві 1615 р. відбулася знаменна подія для культурно-освітнього життя. Гальшка Гулевичівна, “палаючи побожною ревністю до віри грецької”, подарувала Київському братству земельну ділянку на Подолі під забудову монастиря та школи для дітей шляхетських і міських. Навчальний процес у школі відбувався на 4 відділеннях: граматики, риторики, філософії, мов грецької, латинської, слов'янської, польської та української (руської). Зразком були програми провідних європейських університетів. З-поміж перших ректорів — Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович.

П. Могила 1631 р. заснував школу при Києво-Печерській лаврі. Це викликало невдоволення у братчиків та козаків, які бачили в ній конкуренцію братській школі. Конфлікт закінчився злиттям обох шкіл, що спричинило занепокоєння і протест поляків-католиків. Тому 1634 р. вони вийшли з клопотанням до сейму про заборону православним мати латинські школи, але успіху не мали.

Привілей Владислава IV від 1635 р. дозволяв вивчати у школах України польську мову, але при цьому заборонялося викладати бого-

словські дисципліни. П. Могили не вдалося реалізувати свою ідею — зробити Київську колегію вищим навчальним закладом з повним курсом навчання. Обмеження були суто прагматичні: щоб українські діти здобували освіту в польських католицьких академіях і відповідно пока-толичувалися.

Києво-Могилянською колегією, а з 1701 р. — Академією, завжди опікувалися визначні політичні й громадські діячі України: І. Мазепа, якого В. Ясинський називав “промислінником і благодітелем”, а Ф. Прокопович — “ктитором преславної Академії Могило-Мазепіянської”, спорудив для неї новий будинок, Братський собор і постійно піклувався про неї. За ці добрі справи І. Мазепа Академія пережила репресії Петра I, її лихоманило майже 30 років. Дещо поліпшив стан Д. Апостол. Останні її злет і піднесення були за гетьманування К. Розумовського; тут працювали Г. Кониський, С. Ляскоронський, Ю. Цербацький, Д. Ніщинський, М. Максимович — сузір’я імен, що склали б честь будь-якому університетові Європи.

Києво-Могилянська академія істотно вплинула на розвиток культури. Професура і викладачі, як правило, мали європейську освіту, більшість закінчила провідні вищі навчальні заклади і принесла до Академії кращі набутки методики наукових досліджень, організації навчального процесу. Вільне володіння латиною відкривало студентам шлях для продовження освіти в університетах Європи. Дружба, братерство, взаємовиручка, участь в управлінні школою виховували повагу до школи і товариства. Вважалося за норму брати участь у диспутах та дискусіях, урочистостях, святах для всіх викладачів і учнів, а шкільні драматичні вистави здобули популярність у киян.

Учні шкіл та слухачі колегії, або “бурсаки”, під час вакацій розходилися по селах України і були тією живою ланкою, яка пов’язувала Академію з народом. Вони працювали вчителями, організовували вистави, показували вертеп, співали колядки — одне слово, виконували просвітницьку і культурну місію, розпочату кобзарями.

Києво-Могилянська академія дала світові таких визначних діячів науки і культури, як Ф. Прокопович, Є. Плетенецький, Г. Сковорода, М. Ломоносов, Г. Полетика, С. Яворський, П. Завадовський, О. Безбородько та багато інших, які гідно продовжували справу Академії в Москві та Петербурзі. Першими професорами та викладачами у

Московському та Санкт-Петербурзькому університетах були випускники Києво-Могилянської академії, а Ф. Прокопович став засновником Всеросійської Академії наук.

Уряд царської Росії своєю “милістю” позбавив Києво-Могилянську академію статусу світського навчального закладу, перетворив її спочатку на духовну академію, а згодом на семінарію.

ОСОБЛИВОСТІ ПІСЕННО-ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Доба козаччини — період жорстоких воєн і безоглядної романтики, творення держави і формування нації. Суспільство висуває зі свого середовища героїв, борців за свободу та незалежність і йде за ними. Сколихнувся і піднявся весь етнос, щоб скинути ярмо поневолення. У цей складний і буремний час зароджується й набирає сили унікальне культурне явище — пісенно-поетичний доробок козацького середовища. Патріотизм, героїзм, мужність, презирство до смерті, волелюбність, миролюбність перелилися у поетичні рядки. Безіменні автори в думках і піснях у високохудожній формі зафіксували історію козацького руху.

Українські народні думи, історичні, побутові пісні давно привертали пильну увагу дослідників. Перші публікації народних дум і пісень з'явилися 1648 р.: “Дума про Козака Голоту”, пісні “Засвістали козаченьки в похід з полуночі”, один з варіантів піснетворки Марусі Чурай, “Був Сава в Немирові” (про Гната Голого і Саву Чалого). Кілька історичних пісень О. Павловський надрукував у “Грамматике малороссийского наречия” (Санкт-Петербург, 1818), І. Котляревський — у першому виданні “Наталки-Полтавки” (Харків, 1819). Ці публікації розбудили інтерес до збирання українського фольклору.

Учені, історики та шанувальники творчих набутків народу розгорнули активну діяльність на цій ниві. У Миргородському і Прилуцькому повітах на Полтавщині у 1814–1818 рр. записував думи та історичні пісні М. Цертелев, а 1819 р. він видав першу збірку “Опыт собрания старинных малороссийских песен”.

Термін “дума” у літературний обіг увів К. Рилеев на початку 20-х років ХІХ ст. Він же опублікував 1825 р. “Думи” окремою книгою, наголосивши в передмові, що це “самобутній вид народної творчості, який побутує до цього часу серед народу”. У мові народних співців термін

“дума” відповідає назві “лицарські пісні”. Сьогодні інколи думами називають історичні пісні про Байду, Нечая, Г. Голого та ін.

Багато записів українського народного епосу зробив М. Максимович. Він зібрав, уклав та видав кілька збірок: “Малороссийские песни” (М., 1827), “Украинские народные песни. Часть I” (М., 1834), “Сборник украинских песен. Часть I” (К., 1849). М. Максимович доповнив трактування терміну “дума”: героїчна пісня, в якій розповідається про боротьбу українського народу з іноземними поневолювачами. За твердженням ученого, кожна дума була присвячена конкретній історичній події чи особі, тісно пов’язана з кобзарським рухом.

Не обійшов увагою пісенно-поетичний спадок України і М. Гоголь. У праці “О малороссийских песнях” він підкреслював, що пісня — “це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу”.

Тарас Шевченко віддав належну шану українським народним думам. У своїх творах він змалював кобзарів кращими представниками епохи, порівнюючи їх із Гомером (“Гайдамаки”, “Сліпий”, “Прогулка с удовольствием и не без морали” та ін.).

Значну кількість записів зробили та активно пропагували фольклор доби козаччини Я. Головацький, П. Чубинський, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Манжура, П. Рудченко (Панас Мирний), С. Руданський, М. Кропивницький, І. Франко, М. Лисенко, Леся Українка, Ф. Колесса та ін.

Пісенно-поетична творчість поділялася на кілька жанрових груп: похідні пісні, історичні з оповіддю про персоналії, сімейно-побутові, ліричні, невільницькі. Для кожної з них характерні певні особливості.

Кобзарі виконували у той час кілька соціальних функцій. Перша суто творча — складання дум і пісень, в яких розповідається про звитягу козаків, друга — пропагандистська.

Пісні складали не тільки кобзарі. У козацькому середовищі було багато освічених людей, майже кожен козак був письменний, тут зазвичай можна було зустріти випускників Києво-Могилянської академії чи інших навчальних закладів України та Європи. Окремі пісні не лише фіксують факт, а й виходять на рівень символічного узагальнення.

Доба козаччини і козацьке середовище гідно доповнили і збагатили надбання української культури великим циклом дум та історико-побутових пісень.

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ — ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНИ

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (?–1622) зробив великий внесок у розвиток культури України.

Освіту він здобув в Острозькій академії. Із розрізнених козацьких ватаг створив регулярне військо із суворою дисципліною. Блискучі переможні походи на Молдавію, Лівонію, Москву, Крим та Туреччину принесли йому заслужену славу полководця.

Діяльність П. Сагайдачного не обмежувалася військовими походами. Розуміючи значення просвітництва, багато зусиль він доклав для розвитку науки, літератури та мистецтва. Маючи під своєю рукою Київ, що був на той час політичним центром України, подав дійову допомогу гурткові освічених, прогресивних діячів при Києво-Печерському монастирі, на чолі якого стояв Є. Плетенецький. Діяльність останнього влучно охарактеризував М. Грушевський: “Відкрив нову добу в житті сей твердині українського аскетизму й зробив з Печерського монастиря першорядну культурну силу”. Є. Плетенецький згуртував навколо того монастиря найкращі наукові та літературні сили (П. Беринда, З. Копистинський, Л. Зизаній, Й. Борецький — перший ректор Братської школи та ін.). Є. Плетенецький у 1615 р. купив у Стратині друкарню, засновану Гедеоном Балабаном під час боротьби з львівським братством, і перевіз її до Києва. За 15 років ця друкарня випустила понад 30 видань — більше, ніж усі разом узяті українські друкарні. З цим гуртом пов’язане засноване в 1615 р. братство, до якого вписалося “безчисленно” різного народу: духовенство з печерського гуртка, міщанство, шляхта. Вписався до нього в 1616 р. і гетьман П. Сагайдачний з “усім Військом Запорозьким”, прийнявши братство під свою протекцію. Братство об’єдналося зі школою, уфундованою Гальшкою Гулевичівною (по чоловікові Лозькою) на подарованій нею землі, та з Богоявленським монастирем.

П. Сагайдачний при підтримці народу включився у боротьбу за утвердження православ’я в Україні. Він вирішив поновити єпархію, у чому його підтримав Єрусалимський патріарх Теофан, який проїздом через Київ у 1620 р. висвятив на митрополита Й. Борецького та п’ять єпископів на кафедри в Полоцьку, Луцьку, Володимирі, Перемишлі та Холмі. Ця акція врятувала православну церкву від небезпеки залишитися без духовенства, а православна церква стала під офіційний захист козацтва та міщанства.

Виконуючи політичну доктрину П. Сагайдачного, козаки посідають чільне місце в суспільстві й виступають як оборонці селян, протектори православної церкви. П. Сагайдачний повертає Києву значення релігійного і культурного центру країни, об'єднує під своїм патронатом кращі наукові й культурні сили з усіх куточків України, чим утверджує й підкреслює її соборність. Він постійно дбав про розвиток освіти як ктитор (опікун) Братського монастиря і школи при ньому, майже всі свої кошти заповів школам Києва, Львова та Луцька.

Починаючи з XI ст., часу свого заснування, Києво-Печерська лавра була релігійним та освітнім центром. Як свідчать

КНИГИ ЛАВРСЬКОЇ ДРУКАРНІ

“Києво-Печерський Патерик” та “Синопис”, при Лаврі працювали скрипторії (майстерня для переписування книг) та школа, де навчалися не лише монахи, а й діти із світських сімей. Особливо активізувалася діяльність Лаври як просвітницького центру в період визвольної війни 1648–1654 рр., боротьби проти засилля католицизму в Україні. Із 1614 р. тут почала працювати друкарня, що відіграла велику роль у розвитку освіти, науки і культури українського народу. Популярність виданих нею книг була великою, адже їх мова максимально наближалася до розмовної.

Лаврські видання відзначають високий поліграфічний рівень, гарний шрифт, професійне оформлення.

Перші датовані книги, видані цією друкарнею, — “Каноник” (1614) та “Часослов” (1616).

У XVI ст. розгорнулася гостра ідеологічна боротьба проти уніатства, в яку активно включилася й Лавра. Було видано цикл антиуніатських книг: “Книга о вере” (1620–1621), “Києво-Печерський Патерик” (1625), “Тератургима” (1638), “Постановление запорожцам” (1629), “Синопис” (1674). У них розповідається про боротьбу українського народу проти поневолювачів. Характерна особливість видань цього періоду — звернення до читача, де в популярній формі впроваджувалися ідеї державності та переваги православ'я. Вони розміщувалися на початку або в кінці тексту і були видрукувані виключно українською мовою.

Поряд з теологічною літературою Лаврська друкарня видавала для братських шкіл букварі та граматики, за якими навчалися діти в школах церковнослов'янської, грецької та латинської мов.

Продуктивність друкарні Києво-Печерської лаври була чи не найбільшою в Україні. Так, починаючи з 1615 р. до кінця XVIII ст. цією друкарнею було випущено 517 видань, Львівською і Братською друкарнями у Львові (1573–1593) — 146 видань, Острозькою (1680–1686) — 21, Почаївською (1732–1798) — 101, Чернігівською (1646–1658) — 35 видань. Отже, Лаврська друкарня за кількістю перевершила всі інші.

Навколо друкарні гуртувалися видатні діячі української культури: Є. Плетенецький, П. Беринда і С. Беринда, Т. Земка, Л. Баранович, І. Гізель та ін. Поряд із книгами, надрукованими старослов'янською та українською мовами, друкувалися видання польською, грецькою, латинською мовами та їх переклади, що набагато розширювало культурні набутки українського народу.

Лавра випускала також світські книги. Книжка “Вірші”, що була складена з віршів ректора Київської братської школи К. Саковича, присвячених гетьману П. Сагайдачному і Війську Запорозькому, вийшла 1622 р. Укладений П. Бериндою “Лексикон словеноросский и имен толкование” побачив світ 1627 р. Відома також історична хроніка “Києво-Печерський Патерик” — колективна праця монахів Києво-Печерської лаври, “Синопис” І. Гізеля — історичний огляд України до 70-х років XVII ст., де висвітлюється боротьба українського народу з іноземними поневолювачами.

Лаврська книга була багато оздоблена. Великий внесок у цю справу зробив відомий гравер Ілля. Вражає не лише його висока майстерність, а й працездатність: понад 500 гравюр, які й донині цінуються не тільки як мистецькі твори, а й як документи епохи. На багатьох з них зображено життя, побут і пам'ятки Печерського монастиря. Над оформленням книг для Лаврської друкарні працювали також Федір і Макарій (на жаль, прізвища невідомі), Леонтій Тарасевич, Данило Галяховський. Поряд з канонічними зображеннями вони вводили побутові сцени, портрети сучасників. Чільне місце в оздобленні лаврських видань посідають українська орнаментика, зразки народного мистецтва.

Окремо варто наголосити на мистецтві виготовлення оправ для книг. Вони були кількох типів: масова книга випускалася в недорогих, власне серійних обкладинках, а книги для престижних замовників “одягалися” в дорожочінні матеріали: парчу, шовк, шкіру з прикрасами з

коштовних металів, каменів, перлів та емалевими накладками із сюжетними малюнками. Виготовлені з металу елементи декору оздоблювалися карбуванням, гравіюванням, філігранню та фініфтою.

При Лаврській друкарні працювала школа, яка готувала друкарів, граверів, майстрів книги, що несли це високе мистецтво по всій Україні.

Друга половина XVI — початок XVII ст. — час пробудження та відродження національної самосвідомості українського народу, високого громадянського змісту й патріотичного спрямування всіх культурних зачинань. Ці процеси були тісно пов'язані з політичними і культурними рухами в Європі, які дістали назву Відродження.

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМАЦІЙНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Ренесанс утвердив гуманізм, основними постулатами якого були встановлення справедливого суспільного ладу та пошанування людини як особистості. Понад усе ставилися людське щастя, високий рівень освіти, свобода, закоханість у мистецтво. Феодальна ідеологія з її аскетизмом стала анахронізмом. Гуманістичні ідеї в Україну приносила національна інтелігенція, що навчалась у західноєвропейських університетах і поверталася на батьківщину. Це С. Оріховський, Мартин з Журавиці, П. Русин, Ю. Дрогобич, С. Кльонович та ін.

Але гуманізм в Україні був позбавлений соціальної спрямованості, економічної підтримки, як в Італії, тому не міг відігравати вирішальної ролі в культурному житті. Адже одним з нагальних завдань була боротьба за визволення з-під іноземного панування, проти примусового покатоличення та спольщення. Цьому завданню в Україні більшою мірою відповідали ідеї Реформації.

Реформація — одна з течій антифеодального руху, головний зміст якого полягав у обмеженні економічної та духовної влади церкви в національному самоствердженні народу. На українському ґрунті вона мала певні особливості, найголовнішими з яких були відродження національної культури; формування ідеології протистояння експансії соціальному та національному поневоленню; боротьба за світський характер суспільного життя; вивільнення науки з-під влади церкви; упровадження в письменство та освіту національної мови; релігійна толерантність, освіченість народних мас.

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

Театралізація в організації та проведенні традиційних календарних свят і обрядів, ігрові ситуації, які були обов'язковим елементом, з часом трансформувались у сценічні рішення. Залежно від “сценарію” дійство розгорталось у хаті або на вулиці, неодмінною його умовою була масовість, глядачів як таких не було, кожен мав роль і виконував її. Популярними були свята побутові (вечорниці, посиденьки, весілля), обрядові (різдво, колядування, щедрування, засівання, Івана Купала, зелені свята, обжинки), ігрові та розважальні. Фантазія в ігрових ситуаціях не знала меж, поряд з реальними персонажами господаря, господині вводились і діяли фантастичні — чорт, Смерть, Баба Яга, кикимора, а також трансформовані з тваринного світу — коза, ведмідь, лелека та ін.

Багато свят тотожні у слов'янських народів; для них характерні спільність тем, персонажів, ігрових ситуацій, час проведення, обов'язкові елементи оформлення. Це підтверджує тезу про однокорінне походження слов'ян.

Трансформація театралізованих народних дійств у народну драму відбувається в XVI—XVII ст. Їх грали на ярмарках напівпрофесійні трупи або учні. Розширюється коло сюжетів, вводяться сатиричні та комедійні жанри. Як правило, вони будуються на протиставленні — багатий — бідний, розумний — дурень; популярними стають напівфантастичні герої — Цар Максиміліан, Александр Македонський, житійний Цар Ірод та ін.

Особливої популярності зажили вертепні драми. Їх сюжети — життя святих, про козака Мамаю — завжди діставали схвальний відгук глядачів. Активними пропагандистами і шанувальниками вертепу були студенти Києво-Могилянської академії.

Вертепні вистави Закарпаття дещо відрізнялися від традиційних, вони супроводжувалися сценками ряджених, що по-своєму збагачувало спектакль. Найшанованішими були “Віфлеємські ігри”, “Ясличка”, “Австри”, “Віфлеєм”. У карпатському регіоні вертеп розвивався в тісному зв'язку зі словацьким “бетліемом”, польськими “геродами”, білоруською “батлейкою”.

Народні театральні дійства, народна драма, вертеп стали передумовою створення українського драматичного театру.

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Гуманістичні ідеї, які приходили в Україну, визвольна війна 1648–1654 рр. робили економічні, політичні та культурні зв'язки з країнами Західної Європи досить стабільними. Звідти йдуть передові ідеї, найвищі культурні досягнення. Оживає інтерес до своєї минувшини, виводиться твердження, що козаки успадкували кращі риси свого народу. Й. Борецький говорив, що “козаки — это же то племя славного народа русского..., что воевало греческое царство морем Черным и суходелом, они с того же поколения воинов, которые за Олега, монарха русского, воевали Грецию, Македонию, Илирик. Се ж их предки разом с Владимиром крестились в веру христианскую”.

Ці впливи торкнулися всіх ланок життя суспільства і особливо позначилися на культурному розвитку України.

В архітектурі середини XVI ст. відбуваються суттєві зміни. Зникають оборонні риси, будівлі перетворюються на звичайні житлові палаци. Це характерно не лише для зовнішніх форм. Змінюється комплекс у цілому: замки у Бережанах, Острозі, Кам'янці-Подільському та ін. Збагачення феодалів дає їм можливість споруджувати палаци з просторими дворами для лицарських турнірів, розкішними залами для прийому гостей і влаштування балів. З цією метою запрошуються іноземні спеціалісти.

Із прийняттям Магдебурзького права в Україні почалася регулярна забудова міст за європейськими зразками: у центрі, на площі, зводиться ратуша, а вся міська територія розбивається на прямокутні квартали. Землі обмаль, тому будинки по фасаду вузькі, у два-три поверхи, тягнуться до середини кварталу, на першому поверсі розташовуються службові або торгові приміщення, на другому — житло.

Місцеві майстри виробили власний напрямок в архітектурі. Цей період залишив по собі пам'ятники великої мистецької і культурної вартості (збудова Площі Ринок у Львові та ін.).

У Центральній Україні — свої особливості. Для Подніпров'я характерна нерегулярна забудова, раніше прокладені вулиці не перепланувались, а будинки зводилися на садибі за смаком господаря. Тому міста мали живописний вигляд. Житло заможного господаря будувалося традиційно — хата на дві половини. Яскравий приклад — будинок Лизюба в Чернігові.

У культовій архітектурі розвиваються дві течії: продовжують зводитись дерев'яні церкви, що характерно для лісових районів Карпат та лісостепової зони, а також розвивається кам'яне мурування. У містах храм тягнеться вгору через брак місця (храми Львова, Ужгорода та ін.). У сільській місцевості храми компактні, чудово вписуються в навколишнє середовище. Це церква Михайла в с. Білостоці, усипальниця Богдана Хмельницького у с. Суботові, де він був похований 1657 р., церква Миколи Притиска в Києві та ін.

Посилюється інтерес до минувшини. Відновлюються стародавні храми. Так, П. Могила відбудовує храм Спаса на Берестові. Спроби наблизити образи святих до своїх співвітчизників стають нормальним явищем.

Розвиток цивільного будівництва вводить у мистецький обіг скульптуру, почасти декоративну та надгробки; портретні риси в ній нівелюються. У скульптурних студіях робляться спроби вивчити натуру і йти за законами анатомії. У релігійній скульптурі намічаються ознаки побутового жанру.

Ця епоха в українському мистецтві засвоїла гуманістичні ідеї як власне надбання. Людина стає провідною темою мистецтва, а реалізм — головною якістю.

НАРОДНІ ДУМИ Й ПІСНІ ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ

Соціальні потрясіння активізують творчий процес. Історія культури знає багато таких сплесків, один

з них припадає на період визвольної війни 1648—1654 рр.

Особливо популярними цього часу були лицарські пісні-думи, де опінується звитяга козацьких ватажків та козаків-запорожців. Багато дум пов'язано із сільською тематикою, адже селяни були основним резервом поповнення козацтва.

Образ Б. Хмельницького є центральним у багатьох думах: як він у захмелілого Барабаша забрав грамоту Владислава IV із правами на привілеї козаків, про походи і перемоги, про зрадливу вдачу турків, про смерть Богдана. По цих та інших думах можна з певною вірогідністю скласти уявлення про настрої козацтва в часи найбільшої його активності. Більшість дум веде оповідь про конкретні події та історичних осіб. І. Франко провів цікаве дослідження: порівняв тексти дум із свідчен-

нями літописців — події викладено тотожно. Симптоматично, що немає жодної думи або пісні, яка б зафіксувала історичний акт укладення союзу України з Москвою. Напевно, ця політична акція не була популярною в народі, відчувалися її грікі наслідки.

Боротьба з національними і релігійними утисками — провідна тема багатьох народних дум і пісень. Вони в яскравих фарбах ведуть оповідь про грабунки польської шляхти та євреїв-орендарів, про зусилля козаків у боротьбі із цим лихом. Наприклад, з думи про Корсунську битву ми дізнаємось, як козаки полонили гетьмана Потоцького і продали в полон татарам, як від народного гніву втікали євреї-орендарі, як попа Якубу повісили на дубі та ін.

Справжньою перлиною народної поетичної творчості стали невільницькі думи й пісні. У них звучить туга за батьківщиною, мрія про волю, жадоба боротьби з поневолювачами.

У 60–70-ті роки XVII ст. кількість пісень збільшується, але художній рівень їх не перевершує твори невільницького циклу. Щоправда, розширюється жанровий діапазон, з'являються іронічні та гумористичні пісні. Але гумор, як правило, то грікий, то злий, бо в ньому проступає грікота самого життя.

Із занепадом козацької єдності з'являється новий персонаж — козак-нетяга. Замість романтики й героїчних подвигів цей злидар надає перевагу шинку, пропиває останні копійки. Про соціальне розмежування виразно розповідає дума про Ганджу Андибера. Допоки на ньому були шапка-бирка, “вітром підбита”, драні чоботи, “дуки-срібляники”, Войтенко, Золотаренко та Довгополенко, представники аристократії, і господарка шинку не звертали на нього уваги. Коли ж після переодягнення дуки збагнули, що під видом козака-нетяги перед ними Фесько Ганджа Андибер, гетьман Запорозький, їх ставлення до нього різко змінилося. Немає значення, чи історична особа Ганджа, важливо те, що в думі відбилось соціальне розмежування в козацькому середовищі.

Нові пісні створюються в нових історичних умовах, в іншому середовищі. Жанр думи майже зникає. Знищення гетьманщини 1764 р. пройшло непомітним в усній народній творчості, але знищення Запорозької Січі 1775 р. Катериною II викликало обурення й жаль і в народі, і в його піснях. Життя козацької доби закінчилося з набуттям козацькою старшиною статусу дворян.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА МАЗЕПИ

Іван Мазепа (1644–1709) — один з видатних і найсуперечливіших політичних діячів України. Сфера його суспільних інтересів досить широка, але ми торкнемося тільки просвітницької і культурницької діяльності. Він здобув високу освіту: спочатку в Києво-Могилянській колегії, а потім у колегії єзуїтів у Варшаві. Вступивши на службу до польського короля, багато подорожував по Західній Європі, набуваючи досвіду управління державою.

І. Мазепа зробив спробу утвердити самостійність України політичними засобами, але хисткість його позицій, орієнтація на Московщину, Польщу, Швецію, Туреччину не мали підтримки з-поміж козацької старшини. Ігнорування громадської думки призвело до повної поразки, втрати навіть тих досягнень, які змогли зберегти наступники Б. Хмельницького.

Протягом 21-річного гетьманування І. Мазепа став одним із найбагатших феодалів Європи. Більшу частину своїх особистих прибутків він віддає на розвиток просвітницьких, культурних та релігійних закладів. Ревний покровитель православ'я, він будує по всій Гетьманщині цілу низку чудових храмів у стилі козацького, або, як його часом називають, “мазепинського” бароко. Багато сил, часу, коштів він віддав Києво-Могилянській академії: наділив маєтками, звів головний корпус, довів кількість студентів до 2 тисяч.

І. Мазепа заснував багато шкіл і друкарень для того, щоб “українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти”. Він сприяв перетворенню Чернігівської колегії на вищу школу-ліцей.

Гетьман листувався з багатьма вченими, яких запрошував до співпраці. Саме під його впливом козацька старшина посилає своїх синів на навчання до закордонних університетів, що зумовило формування згодом власного кадрового потенціалу.

ПЕРШІ ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ

Перший шкільний підручник українською мовою — “Буквар” І. Федорова, виданий у Львові 15 лютого 1574 р. Ця дата знаменна у культурному розвитку України й варта шанування: український народ одержав першу нормативну граматику.

Цей підручник навіть для того часу був незвичайний. У ньому розроблено струнку систему засвоєння граматики церковнослов'янської, а якщо бути зовсім точним, словеноруської мови.

Перша сторінка — це абетка. Розташування літер подано в установленій традиції того часу, але завдяки цьому виданню вона стала традиційною для всіх граматик, які базуються на кирилиці. Згідно з нормами того часу абетка подається також у зворотному порядку і впереміж з метою кращого засвоєння учнями. Наступний розділ — дво- та трилітерні сполучення. Це доцільна методика для засвоєння складів.

І. Федоров не обмежується суто букварним матеріалом. Він виділяє три невеликих розділи так, щоб полегшити підготовку дітей до вивчення систематичної граматики. У першому розділі подаються зразки відмінювання різних дієслів у теперішньому часі однини й множини, що починаються з певної літери алфавіту. Кінець розділу пропонує зауваження про форми дієслова “бити” (бути) пасивного стану в різних часах — минулому, теперішньому, майбутньому.

Чи був аналог цьому “Буквареві”? За свідченням самого І. Федорова, він користувався книгою Іоанна Дамаскіна “Букви словенскія”. Але науковці стверджують, що найдавніші списки книги І. Дамаскіна відомі лише з XVI ст. Виходячи з аналізу обох видань можна припустити, що І. Федоров узяв за основу книгу І. Дамаскіна, ґрунтовно її переробив, доповнив, отже, виконав досконалішу редакцію.

У другій частині букваря наводяться тексти для читання та заучування напам'ять. Це традиційна методика навчання в південних і східних слов'ян. Книжка закінчується сентенціями, де йдеться про користь навчання, подаються уривки з книги притч Соломонових та звернення до батьків про значення виховання дітей. Усе обґрунтовується уривками з послань апостола Павла. Отже, буквар був розрахований і на дорослих.

Наступний підручник, що за значенням не поступається “Букварю” І. Федорова, — “ГраMATика словенська”, укладена Лаврентієм Зизанієм і надрукована 1596 р. у Вільно. Автор був високоосвіченою людиною. Невідомо, де він здобув освіту, можливо, навчався в Ярославській єзуїтській колегії, згодом викладав у Львівській і Брестській братських школах, працював у Віленській, ректором якої був його брат Стефан. “Буквар” І. Федорова вже не задовольняв вимог, що поставили перед суспільством, і Л. Зизаній, спираючись на свій педагогічний

досвід, систематизував церковнослов'янську мову. У підручнику відбито риси живої народної мови XVII ст. “Грамматика словенська” стала великим кроком уперед у слов'янській філології.

Із плином часу розвиваються і вдосконалюються уявлення про світ, систематизуються методики в усіх галузях знань. Наука про мову входить у нормативне русло, розвивалася й українська філологія. Потрібен був підручник, який би узагальнив набутки слов'янських мов, досвід попередніх граматик і відбивав сучасний стан мовознавства. Цю важку, але почесну місію взявся виконувати Мелетій Смотрицький. Його “Грамматика” вийшла у світ у 1619 р. Вона знаменувала цілу епоху в унормуванні слов'янських мов — української, російської, білоруської, була єдиним підручником в Україні, Росії, Білорусії протягом тривалого часу.

М. Смотрицький розпочав свою освіту в Острозькій школі. Після закінчення її князем К. Острозьким був направлений до Віленської академії. Потім він слухав лекції у Лейпцизькому, Віттенберзькому та Нюрнберзькому університетах. Напевно, в одному з них він дістав ступінь доктора медицини. Приблизно з 1600 р. працював у Віленській місцевій братській школі, активно виступав як полеміст. За своє волюбне слово був підданий репресіям. М. Смотрицький був одним із перших ректорів Київської братської школи. Після Києва знову Вільно — місто, де він створив “Граматику”.

“Грамматика” М. Смотрицького — один з найвизначніших творів слов'янського мовознавства. Несприятливі умови, в яких йому довелося працювати, не позначилися на якості підручника. Шкільництво дістало гідну подиву капітальну працю; “Грамматика” була адресована насамперед викладачам. Вона велика за обсягом, насичена різними прикладами, поясненнями, винятками з правил, вказівками. У передньому слові автор звертається до вчителів і учнів, говорить про велике значення граматики у вивченні мови, складанні тексту “писання и письма выrozumения”. Не позбавлені доцільності методичні вказівки щодо викладання мови. Це важливий документ педагогічної і методичної думки XVII ст. Він наголошує, що вчителі відповідальні за те, щоб діти “часу даремно не витрачали, поглиблювали свої знання”.

Після Берестейської унії 1596 р. Річ Посполита посилює вплив та утиски щодо української культури. Щоб покатоличити молодь на Правобережжі, Закарпатті та Буковині, відкриваються єзуїтські та уніатські колегії: спочатку у Львові, Вінниці, Барі, Кам'янці-Подільському, а згодом і в усіх великих містах.

На землях Лівобережної України середню освіту давали колегії в Чернігові (заснована в 1700 р.), Харкові (1721), Переяславі (1738), Луцьку, Вінниці, Кам'янці, Немирові та ін.

Навчальні програми колегій передбачали вивчення рідної та іноземних мов: французької, німецької, італійської. Обов'язковими були історія, географія, малювання.

Харківська колегія — центр освіти Слобожанщини. У 1765 р. тут відкрилися додаткові класи, де викладали інженерну справу, артилерійську справу, архітектуру, геодезію, географію.

Випускники колегій могли продовжувати навчання в Києво-Могилянській академії, яка була першим вищим навчальним закладом у слов'янському світі.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Перші книгодрукарі слов'ян. Яким був їх внесок у розвиток духовності народу?
2. Охарактеризуйте Києво-Могилянську академію, її роль і значення в культурному розвитку України.
3. Який вплив на гуманістичний розвиток України мала Реформація?
4. Особливості культурно-мистецького процесу доби козаччини.
5. Якими були перші шкільні підручники?

Розділ IV

Культура України

XVII–XVIII ст.

1648–1764 рр. — період гетьманської держави. Її очолюють високоосвічені, європейського рівня політичні й громадські діячі: П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа. Вони докладають великих зусиль і коштів з метою розбудови культури, освіти, шкільництва.

Шкільна освіта охоплює всі верстви й соціальні групи населення, зокрема жінок. Заснуються школи при Ніжинському, Лубенському, Чернігівському, Полтавському, Переяславському, Прилуцькому і Миргородському полках. На 1099 поселень їх було 866, у новостворених Чернігівському, Городненському та Сосницькому повітах працювали 134 школи, тобто одна школа на 746 учнів. За активної “допомоги” Російської імперії 1875 р. їх залишилось 52, тобто одна школа на 6700 учнів. Освічені люди були зайві в “українах” імперії.

Польський уряд ставився до українських шкіл не краще, перевага надавалася католицьким навчальним закладам.

Підготовка власних кадрів вищої ланки розпочинається у Львові, а на початку XVII ст. зосереджується в Києві, де особливої слави й популярності зажила Києво-Могилянська академія.

Завдяки високому освітньому рівню суспільства в Україні XVI — початку XVII ст. формуються світоглядні засади, що базуються на філософських поглядах Аристотеля. Вони були покладені в основу методики

викладання логіки, діалектики, фізики, метафізики та естетики. Цей напрямок був поширений в усій Європі. Звичайним явищем вважалося вивчення творів античних та середньовічних філософів.

Найяскравішими представниками цієї епохи були мислителі-філософи Ф. Прокопович та Г. Сковорода. Відходить від релігійних догматів література; визвольна війна продиктувала свої теми — подвиги народу та його героїв. Так, з релігійного до світського напрямку в літературі приходять Д. Туптало, К. Зінов'єв, С. Яворський та ін. Г. Сковорода робить спробу ввести в літературний обіг живу народну мову.

Наприкінці XVII ст. набувають популярності драма, зокрема великодня, де біблійні теми поєднуються із сюжетами буденного життя, а також історичні та моралістичні спектаклі. Перевага віддається вітчизняній історичній тематиці. В антрактах розігруються комічно-побутові та сатиричні інтермедії; мова їх максимально наближена до побутової, народної. Не згасає інтерес і до вертепу.

Окрему групу становлять літературні твори, в яких висвітлюється протест проти імперської політики Росії щодо України. Це, зокрема, твори С. Дивовича “Разговор Великороссии с Малороссиею” (1762), де йдеться про права українців на історичну суверенність та почуття національної гідності, та В. Капніста “Ода на рабство” (1780), в якій йдеться про становище України, що перебуває “під ігом тяжкія держави”.

Після злету в XV–XVI ст. наступні XVII–XVIII ст. стали періодом руйни не тільки державності, а й культури. І все ж, незважаючи на тяжке становище, Україна намагається зберегти ідею незалежності, прагнення до суверенітету. Вони не згасали протягом усього XIX ст.

Феофан Прокопович народився в Києві 1677 р. Рано втратив рідних, жив під опікою дядька, професора і ректора Києво-Могилянської академії.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ — ВИДАТНИЙ ДІЯЧ ПРОСВІТНИЦТВА І КУЛЬТУРИ

Дядько рано віддав хлопчика на навчання до Академії. Вчився він залюбки, легко, але на останніх курсах його спіткало лихо — помер дядько. Напевно, через матеріальні нестатки він залишив Академію і вирушив у подорож по Європі, яку почав з Польщі, а закінчив у

Римі, де в колегії Святого Афанасія навчався три роки. За окремими джерелами, після її закінчення був висвячений на кардинала, але в 1701 р. потайки залишив Рим і повернувся в Україну.

З 1705 р. Ф. Прокопович викладає в Києво-Могилянській академії, де читає курси поетики, риторики, філософії, теології, робить спробу трактувати їх з матеріалістичних позицій, виступає проти авторитаризму й догматики. Займається драматургією, пише сатиричні п'єси, в яких висміює зажерливість, пияцтво, розбещеність, жадібність, невігластво. У трагікомедії “Володимир” колеги легко впізнають себе в художніх образах Жеривола, Курояда, Піара. Ставлення їх до молодого професора, м'яко кажучи, було не найкращим. Вони організують дискусії, щоб звинуватити Ф. Прокоповича в ересі. Та, на щастя, у нього на той час уже був могутній покровитель — Петро I, який при близькому знайомстві побачив, що їхні погляди на церкву збігаються, відповідають духу реформ. Петро I забирає Ф. Прокоповича до Петербурга, де той стає радником царя у справах освіти та надійним помічником у боротьбі з боярською і церковною опозицією.

У Петербурзі Ф. Прокопович сходиться з Я. Брюсом, В. Татищевим, Я. Кантемиром та іншими прогресивними діячами російської науки і культури, організовує літературно-філософський гурток — “ученую дружину”, стає одним із засновників Всеросійської Академії наук.

Діставши блискучу європейську освіту, Ф. Прокопович приніс в Україну найвищі досягнення наукової думки. Це насамперед ідеї Відродження, Реформації, які репрезентували тенденцію переходу від схоластики до матеріалістичних засад у філософії і просвітництві. Ці погляди проходили червоною ниткою у філософських концепціях Ф. Прокоповича. Його твори активно консолідували прогресивні сили, формували загальну ідейну платформу. Він зробив спробу відділити філософію від теології, щоправда, на рівні ідеалістичних систем, коли ідея Бога відокремлюється від особистісної форми і переходить у філософський абсолют. У коло його інтересів входили проблеми просвітницької абсолютистської держави, що відображали інтереси буржуазії та дворянства. Твори Ф. Прокоповича, В. Татищева, Я. Кантемира були тим ґрунтом, на якому виростили Г. Сковорода, М. Ломоносов та інші просвітники XVIII ст.

Історії Запорозької Січі присвячено **КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ**

численні розвідки — від суто популяризаторських до капітальних праць. Різними дослідниками це явище висвітлюється по-різному: і як цілісний процес, і як окремі його складові чи персоналії. Протягом останнього століття побачили світ ґрунтовні праці Д. Яворницького, М. Андрусяка, В. Голобуцького, М. Грушевського, І. Крип'якевича, О. Оглобліна, Н. Полонської-Василенко, В. Антоновича та багатьох інших. Нині інтерес до козацької доби істотно підвищився.

Першоджерела історії виникнення, становлення і розвитку Запоріжжя тривалий час були невідомі дослідникам. У ході роботи з періодичними виданнями минулого століття склалося враження, що автори відтворювали не справжню, а емпіричну історію. І лише у 1841–1845 рр. А. Скальковський, який знайшов і оприлюднив архів Запорозької Січі, увів в обіг оригінальні документи, частково їх опрацювавши, заклавши підвалини наукового підходу до проблеми. Щоправда, він сам так і не зміг повною мірою осягнути значущості цих матеріалів.

За активної участі О. Бодяньського, вченого секретаря “Общества истории и древностей Российских”, у 1846 р. побачив світ “Літопис Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусіб'я, що були в Малій Росії, і про його смерть”. Автор літопису був скромною людиною, що було в традиціях літописців, тому ім'я його невідоме. Він, як свідчить текст, був безпосереднім учасником війни Б. Хмельницького і, напевно, дожив до кінця XVII ст. Одразу ж після виходу праці розгорілася дискусія про особу Самовидця — хто він, козак чи особа священного сану. Ми більшою мірою схильні до версії, що це був козак. Адже козаки були освіченими людьми. Лексичний аналіз також дає підставу для такого твердження.

Самовидець розповідає про події, які відбувалися в Україні, і пов'язує їх із процесами в сусідніх державах — Росії, Польщі, Молдавії. Висвітлюється діяльність сподвижників Б. Хмельницького, не залишаються поза увагою історичні діячі сусідів — російського царя Олексія Михайловича, Степана Разіна та ін. Він, напевно, користувався архівом Коша Запорозького, оскільки в літописі наводиться низка документів про дипломатичні місії запорожців, точні цифри чисельності реєстрового козацтва тощо.

Існує версія, що Самовидцем міг бути Роман Ракушка-Романовський — громадський діяч часів Руїни.

“Літопис Самовидця” має непересічну цінність для науковців. Він дає змогу ґрунтовніше вивчити добу козаччини та особистостей, які її творили.

Перший козацький літопис анонімний, а наступні — авторські. Григорій Граб’янка і Самійло Величко уклали зводи, де розповіли про козацтво з тією повнотою висвітлення матеріалу, яка була їм доступна. Безперечно, обидва автори знали “Літопис Самовидця”, але кожен тлумачив події по-своєму.

Незважаючи на те, що основна тема твору Г. Граб’янки — події визвольної війни 1648–1654 рр., він чільне місце відводить питанню походження козацтва, полемізує з польськими письменниками Коховським, Стриковським та Гвагніним, заперечуючи їм у тому, що слово “козак” походить від слова “коза”, і робить спробу вивести походження січовиків від скіфів. Аргументація досить наївна, але заслуговує на увагу.

Він яскраво описує побут і життя козаків, їх моральні засади, стверджує, що за брехню, блуд і безчестя винний міг бути покараний на смерть.

Г. Граб’янка щиро вболіває за долю України, особливо після Люблінської унії 1569 р. Його обурюють утиски козаків та людності, які стали майже безправні й віддані на відкуп панам та орендарям, народ був приречений на вимирання.

Образ Б. Хмельницького висвітлюється досить об’єктивно і, виходячи з контексту, з великою повагою.

Літопис Г. Граб’янки й сьогодні є цінним першоджерелом. До нього додаються два реєстри Війська Запорозького — до Б. Хмельницького та після його смерті. Г. Граб’янка вводить у літопис словник незрозумілих слів, що полегшує сприйняття твору. Вперше текст літопису був опублікований 1793 р. у журналі Ф. Туманського “Российский магазин”.

Найбільш фундаментальною працею є чотиритомний “Літопис” С. Величка. Незважаючи на пропуски, що стосуються 1649–1652 рр., автор доносить до читача багато джерел. У літописі використано цитати і посилання на іноземних авторів, подано великий обсяг інформації.

Автор “Літопису” не відокремлює Україну 1648–1654 рр. від історичного розвитку країн, з якими її звела доля, наводить багато цитат з історичних праць зарубіжних авторів, часто мовою оригіналу. Зокрема,

він цитує німецького історика Пуффендорфа, який розповідає про Б. Хмельницького та його оточення.

“Літопис” С. Величка за жанровими особливостями належить до художньо-літературного дослідження. Цей жанр допускає можливість викладу певної гіпотези бачення проблеми. Автор стверджує, що український народ виживе, незважаючи на всі намагання сусідів звести його з історичної арени. Свої аргументи він підкріплює словами Стефана Баторія: «...король хотел решительно истребить козачество, но не успел, и сказал незадолго до кончины: “Из этих лотриков-козаков образуется когда-то самостоятельное государство”».

“Літопис” С. Величка вперше було видано в Києві 1858 р. “Временною комиссиею для разбора древних актов”.

В усіх козацьких літописах є одна особливість: їх автори відтворювали дійсність не такою, якою вона була, а такою, якою мала бути за їх уявленням. Про це влучно сказав І. Франко: “Власне в козацьких літописах Самовидця, Граб’янки, Величка і їх наступників і компіляторів таких, як Боболінський, Лукомський, Рігельман і т. п., було б інтересно прослідити зріст тої легенди про Хмельничину, що в значній мірі заслонила перед ними правдиву дійсність. З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу: аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів... Отся грандіозна конструкція Хмельничини, конструкція більше літературна, ніж історична, була... головною заслугою козацьких літописів”.

У козацьку добу Україна посідала чільне місце серед держав Східної Європи. Чигирин став центром, куди приїздили для політичних і ділових контактів послы Молдавії, Швеції, Валахії, Польщі, Туреччини. Велися переговори з Францією, Англією. Це була не тільки гетьманська, а й політична столиця України.

Проте починаючи із середини XVII ст. Москва намагається знівлювати, підкорити Україну, асимілювати її так, щоб навіть слово “Україна” зникло. Обмежувалася суверенність, а невдовзі й автономія. Метою політики Московської держави було підкорити український

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ РОСІЇ

народ духовно, позбавити його наукового й освітнього потенціалу. Московії потрібні були кадри — від учителя до вченого, а в тогочасній Росії таких навчальних закладів практично не було, єдиним джерелом наукових кадрів, близьких за вірою і мовою, була Україна. Ще до переяславських угод Московія зверталася по інтелектуальну допомогу до Києва, але нестабільна політична ситуація не давала змоги виконати прохання. Після возз'єднання з Україною до Москви поїхало багато вчених, учителів, фахівців з різних галузей знань.

При дворі царя Олексія Михайловича українські культура та освіта були дуже популярними. Випускники Києво-Могилянської академії Симеон Полоцький, учитель царських дітей, Єпіфаній Славенецький, Феодосій Сафонович та інші активно впливали на становлення московської культури: зароджуються театр, хорівий спів, література, а за царя Федора, вихованця С. Полоцького, при дворі стало загальною модою все українське — від одягу до столу.

Істотний вплив справляла й українська церква: будуються храми в українському стилі, а розписують їх майстри з України, поширюється українське бароко, багатоголосні співи привезли із собою українські співаки. Боярин Ртищев та школи, керовані ним, запрошують учителів з Києва. Надходять з України і книги — “Требник” та “Лифос” П. Могили, твори І. Галятовського, М. Смотрицького, І. Гізеля та ін. “Руно орошенное” Д. Туптала витримало 8 видань. До Москви виписували багато шевців, кравців, садівників. Туди перебирались учені, письменники, педагоги, ченці. Граматика М. Смотрицького та “Історія” І. Гізеля були обов'язковими підручниками в московських школах. За словами А. Архангельського, “кияни, незважаючи на упередження супроти них в Москві, з другої половини XVII ст. були господарями становища в московській Русі. Найкращі, найвидатніші її діячі”.

Після Полтавської битви становище Російської імперії зміцнилося і водночас посилювався тиск на Україну. Петро I ще активніше використовував потенціал української культури для Росії. Так, Стефан Яворський став митрополитом Рязанським, Феофан Прокопович — заступником президента святийшого Синоду. У Синоді й навчальних закладах усіх рівнів було багато українців. Майже всі єпископські кафедри були за ними, що сприяло поширенню освіти. Так, Гаврило Бужинський був

префектом слов'яно-греко-російської академії, Сільвестр Головацький — ректором Казанської колегії, Варлаам Ієницький заснував семінарії в Суздалі, Пскові, Коломні, Астрахані; Вельямін Пуцек-Григорович та Іларіон Роголевський — Казанську духовну академію та ін. В окремих епархіях українці працювали як місіонери. І. Кульчицький, єпископ Іркутський, заснував школи для монголів, І. Нерунович наverts у православ'я тунгусів, Ф. Лещинський виконував місію серед камчадалів та калмиків. Російський Синод, урахувавши їхній досвід, у 1742 р. звернувся до Київської академії з проханням узагальнити методи проповідей християнства серед калмиків.

Українці мали великий авторитет як педагоги. Після заснування нових шкіл Синод наказав відрядити до Московії учителів, аргументуючи це тим, що “у Києво-Печерському монастирі мешкають мужі, здатні до вивчення філософії, риторики та піітики”. Вони запроваджували свої методи навчання, мову, підручники. Характерно, що О. Сумароков скаржився на педагогів-українців, які зіпсували російську мову, оскільки всі школи були укомплектовані ними.

Посланці Києва сприяли поширенню у Москві силабічної поезії, драматичної літератури і самого театру. Росіяни ознайомилися з драматичним доробком С. Полоцького, Д. Туптала, Ф. Прокоповича, Л. Горки, С. Ляскоронського; були засновані театри в Казані, Тобольську, Новгороді та інших містах.

Оскільки вихідці з України вільно володіли грецькою, латинською, німецькою, французькою, польською, італійською, турецькою мовами, вони працювали в різних установах, в усіх закордонних посольствах — у Лондоні, Парижі, Пекіні, Лейпцигу, Варшаві.

Українські вчені заклали підвалини російської науки: економіст А. Рубановський, агроном Є. Десницький, орієнталіст С. Тодоровський та ін. Звичайним явищем було те, що вихідці з інших країн у Росії ставали національною гордістю. Так, українець В. Капніст став “російським” поетом, українці М. Березовський, Д. Бортнянський та А. Ведель — творцями “російської” музики, Боровиковські батько і син стали гордістю “російського мистецтва” та ін.

Отже, освітні, мистецькі, наукові впливи України на формування і розвиток російської культури незаперечні.

“УКРАЇНСЬКЕ” БАРОКО У другій половині XVII ст. в Україні поширюється стиль бароко, що став цілісною художньою системою, під впливом якої розвивалися всі види і жанри мистецтва.

У його рамках розвивались ідейно-стильові тенденції: офіційне аристократичне бароко “високе”, “середнє” та “низове”. Останнє тісно пов’язане із фольклором. Мистецтво бароко відзначається динамізмом, схильністю до алегоричного відображення дійсності, пишністю та театралізацією, що підсилювало емоційний вплив на глядача. Форма набуває самостійного значення.

У кам’яному культовому будівництві виокремлюються два напрямки. Самобутній прийом композиції храму — тридільна триверха (рідко од-новерха) споруда та хрестовидні п’яти-, семи-, дев’ятидільні споруди з 5, 7, 9 банями. Це Троїцька церква в Густині (1671), Покровський собор у Харкові (1689), Іллінська церква в Києві (1692), Всехсвятська надбрамна в Києво-Печерській лаврі (1696–1698), Вознесенський собор у Переяславі (1700), Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві (1696–1701), Воскресенська — у Сумах (1703), Катерининська — у Чернігові (1710) та ін. Другий напрямок — поєднання трансформованого давньоруського храму з класичною композицією фасадів: собор Троїцького Іллінського монастиря в Чернігові (1679), собор Мгарського монастиря поблизу Лубен (кінець 1689–1709) та ін.

Дивовижне розмаїття архітектурних форм “українського” бароко зумовило їх багатоджерельність. Тут творчо поєдналися європейські досягнення з традиціями народної дерев’яної архітектури.

Живопис також увібрив найкращі досягнення бароко — багатий декор, позолоту, складну композицію, поєднавши їх із традиціями народної творчості. Поряд з існуючими культурними центрами — Львовом, Києвом — сформувалися нові художні школи в Чернігові, Новгород-Сіверському, Жовкві. До храмових розписів входять пейзаж, портрет, жанрова картина. Визначними майстрами живопису були І. Бродлакович, Й. Кондзелевич та І. Руткович. Доба бароко залишила велику кількість пам’яток різьбярства, дерев’яної скульптури, дивовижних багатоповерхових іконостасів, що прикрашались особливо пишно.

Українська музика доби бароко — найвище досягнення національного мистецтва. Провідним жанром став багатоголосий партесний спів. Помітну роль у його поширенні відіграли братські школи. Цю течію

представляли композитори Є. Завадовський, М. Замаревич, І. Зюска, І. Календа, К. Коньовський та ін. Партесний спів відзначався стриманістю образного ладу, гармонійністю і простотою. Як “київський розспів” він набув поширення в Москві та інших містах Росії.

Григорій Сковорода (1722–1794) — самобутній український мислитель. Син козака з Лівобережжя, він здобув освіту в Києво-

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА — ПРОСВІТИТЕЛЬ, ФІЛОСОФ, ПОЕТ

Могиланській академії, працював викладачем у Переяславському та Харківському колегіумах. Проте ворожість церковної влади до його прогресивних поглядів та педагогічних методів змусила його розпочати життя мандрівного філософа. За 25 років Г. Сковорода пішки пройшов рідне Лівобережжя та Слобожанщину, проповідуючи свої погляди. Він пише філософські твори “Діалог. Имя ему — Потоп Зміин” та “Наркісс. Разглагол о том: Узнай себе”. Мислителя хвилювали проблеми соціальної нерівності людей, пошуки шляхів до людського щастя. На його думку, цей шлях лежить через самопізнання та працю. Людина повинна займатись у житті тим, що найбільше відповідає її нахилам, а для цього вона має бути незалежною, уникати визискування і слави.

Філософська концепція Г. Сковороди ґрунтується на тезі про існування трьох світів: макрокосму — всесвіту, який є вічним; мікрокосму — людини; “символічного” світу Біблії. Практичний досвід, який Г. Сковорода вважав джерелом усіх знань, привів до критики релігійних догматів, схоластичних постулатів богословів; він піддав сумніву окремі положення Біблії, хоча й шукав у ній духовне начало.

Г. Сковорода — один із визначних гуманістів свого часу; він був широко обізнаний із творами стародавніх і сучасних філософів, володів латинською, грецькою, польською, німецькою та церковнослов'янською мовами. Гуманістичні ідеали викладені ним у поетичних збірках “Сад божественних песней” та “Басні Харьковскія”, підручниках з поезики та етики. Багато його поетичних творів та висловлювань набули популярності серед народу, а вірш “Всякому городу нрав і права” став народною піснею.

Гуманістичні, демократичні та просвітницькі ідеї Г. Сковорода вплинули на розвиток передової філософської та суспільно-політичної думки України, а його поетична спадщина заклала підвалини класичної української літератури.

ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

Витоки театрального мистецтва України сягають княжої доби,

коли мандрівні актори-скоморохи розважали народ своїми діями — танцями, піснями, завжди доречними та актуальними.

У середині XVI ст. з'являється вертеп — ляльковий народний театр. Вертепом називалася печера, де народився Ісус Христос. Для вистави використовувалася скринька у вигляді двоповерхового будиночка, а ляльки приводились у рух за допомогою ниток. У верхній частині розігрувалися сцени на біблійні сюжети, у нижній — народно-побутові. Вертепні вистави влаштовувалися на торгових площах, у будинках заможних козаків та міщан. Дійовими особами вертепних вистав були селяни, козаки, “москалі”, “ляхи”, євреї, попи та інші герої, широко відображалися народний побут і звичаї. Дотепні сцени із життя можновладців, панів та священників часто містили сатиру, за що їхні автори переслідувалися урядовцями.

У XVI–XVII ст. з'являється шкільна драма. Вона бере початок з віршованих діалогів, що започаткувалися в братських школах, на зразок західноєвропейських та польських театрів. Це були так звані містерії та міраклі — релігійні драми на теми життя святих. Особливість української шкільної драми полягала в тому, що між віршованих діалогів релігійного змісту учні братських шкіл вставляли для розваги глядачів веселі, насичені національним гумором побутові сценки. Особливої популярності театральні дії набули в Києво-Могилянській академії, де, власне кажучи, формується театр з акторами, сценою, костюмами. З'являються драматичні твори, написані спеціально для театру, — “Володимир” Ф. Прокоповича та “Комічне дійство” М. Довгалевського.

З часом театральні вистави вийшли поза шкільні стіни. Цьому сприяли студенти, які, заробляючи на хліб і навчання та мандруючи по містах і селах, показували спектаклі, самі готували інтермедії, розучували канти й пісні, виготовляли все необхідне для вертепу. Вихідці з Академії поширювали театральну справу не лише в Україні, а й за її межами. Саме українці стали засновниками театрів у Москві (С. Полоцький), Санкт-Петербурзі (Ф. Прокопович), Тобольську (Ф. Лещинський), Могильові (Г. Кониський), Сербії (М. Козачинський).

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI–XVIII ст.

Цей період характеризувався посиленням зв'язків із західною культурою, широким

використанням античної та європейської спадщини. У живописі, графіці, скульптурі спостерігається перехід від середньовічних канонів до реалістичних форм з виразними демократичними елементами. Подальшого розвитку набуває фресковий живопис, формуються головні іконописні школи — волинська, київська, львівська, при Києво-Печерській лаврі, Софійському соборі, у Межигірському та Троїце-Іллінському монастирях та ін. Український іконопис вирізнявся живописною розмаїтістю, світськими мотивами, впливом народного світогляду. В іконописі почали широко використовуватись народні мотиви й образи. Святі стають схожими на українських дідів та молодих парубків. На іконах ми бачимо запорожців на чолі зі своїм гетьманом, студентів Києво-Могилянської академії, міщан і селян України. Найхарактернішими зразками можна вважати розписи Успенського собору та Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, Густинського та Хрестовоздвиженського монастирів на Полтавщині, Михайлівської церкви в Переяславі.

На живопис дедалі більшою мірою впливає світський жанр. Визвольна війна потребувала від художників нових образів, близьких і зрозумілих широким масам. Наприкінці XVI ст. від іконопису відокремлюється ландшафтний живопис, портретний, історичний та батальний жанри, які, у свою чергу, впливають на розвиток іконопису. Так, згідно зі статутом Львівського цеху живописців кандидат у майстри повинен був вільно володіти як іконописним, так і світським жанром. Від нього вимагалось вміння малювати вершника або розп'яття, портрет на весь зріст особи, яку йому вкажуть. Це завдання він повинен був зробити без “куншту”, із фантазією, не користуючись зразками.

Оригінальним національним явищем стали народні ікони — так звані Козацькі Покрови, на яких зображувалися козаки, старшини, гетьмани. Естетичні уявлення українців найповніше виявились у народному малярстві — популярних картинах “Козак Мамай”, “Козак-бандурист”, що втілюють ідеал вільної людини, яка понад усе цінує свободу.

Характерною складовою храмового живопису стає ктиторийський портрет, тобто зображення історичних осіб, які жертвували на будівництво храмів, уславились благодійними ділами, князів та царів. Наприклад, у

вівтарній частині Успенського собору в Києві зображено 85 видатних діячів — від князів Київської Русі до Петра I; у церкві с. Старогородців поблизу Остра відтворено битву запорожців із татарами, а в Покровській церкві Переяслава зображений Ф. Прокопович із генеральною старшиною та ін. Серед майстрів іконопису почесне місце належить І. Рутковичу (розпис іконостасу П'ятницької церкви в с. Жовква) та Й. Кондзелевичу (Богородчанський іконостас у Манявському скиті). Талановитим, вихованим на традиціях українського мистецтва майстром був також І. Бродлакович у Галичині.

Новим явищем у світському мистецтві став парсунний портрет. Він відходить від іконописних традицій. Робиться спроба максимально правдоподібно передати риси людини. Однак під впливом іконопису портрети цього періоду певною мірою ідеалізовані. Перевага надається зображенню визначних політичних, культурних діячів та міщан. Жіночі портрети зустрічаються рідко, серед них, як перлина, сяє портрет львівської міщанки Варвари Лангиш, виконаний Миколою Петраховичем. У мистецькому середовищі та серед широкого загалу зажили слави портрети гетьманів Б. Хмельницького, І. Самойловича, І. Скоропадського, І. Мазепи, славетних воєначальників Леонтія Свічки, Семена Сулими, видатних учених Й. Галятовського, Л. Барановича та ін.

Активно розвивалося графічне мистецтво. Найвідомішими були школи графіки Києво-Могилянської академії, Києво-Печерської лаври, Чернігівська та Львівська.

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ПРОЦЕС УКРАЇНИ У XVIII СТ.

Починаючи з XVIII ст. в українську літературу входять нові напрямки. На противагу дидактичній і теологічній літературі починає формуватися світська, в якій збільшується жанрова різноманітність: сатира, епіграма, емблематична поезія та ін.

Шкільна драма поступово відходить від вузької і догматично-церковної теологічної тематики, популярними стають висвітлення вітчизняних історичних подій. Одним із перших, хто звернувся до цього жанру, був Ф. Прокопович. Він 1705 р. написав п'єсу "Володимир", яку було поставлено силами викладачів та студентів Київської академії. У ній звучали мотиви боротьби прогресивних сил із регресивними; вона була

спрямована проти консервативного духовенства. Популярною була також драма невідомого автора “Милость Божия Украину... чрез Богдана-Зиновия Хмельницкого... свободившая...” (1728). У ній висвітлено події визвольної війни 1648–1654 рр., а також роль у ній Богдана Хмельницького. Автор з любов’ю і патріотичним настроєм показує героїчну історію свого народу. Г. Кониський у драмі “Воскресение мертвых” (1747) загострює соціальні мотиви, показує, як козацька старшина загарбувала козацько-селянські землі.

Великої популярності набули інтермедії, які йшли в антрактах театральних вистав. Провідними темами їх були протиборство між шляхтичами і селянами, а герої-запорожці завжди виступали охоронцями прав народу проти утисків поміщиків, польських панів та орендарів. Реалізм і народний характер інтермедій, гумор і певною мірою сатиричні нотки були поштовхом для розвитку інших жанрів української літератури.

Суттєво змінюється віршована література. Панегірики поступаються історичній та побутовій тематиці, широко побутує версифікація — фігурні вірші, акровірші. Найбільшої популярності на початку сторіччя зажили І. Величківський, автор емблематичних збірок “Млеко”, “Зегар” та збірок епіграм, ієромонах К. Зінов’єв, плідний сатирик Д. Туптало, С. Яворський, Г. Сковорода та ін.

У творах цих авторів простежуються мотиви народної творчості, наліт сентименталізму, висвітлюється побут українського народу, героями стають міські жителі та ремісники. Особливо це помітно у К. Зінов’єва, який перелічує десятки професій міського населення Лівобережжя. Він виступає проти пияцтва, а біблійних персонажів перевдягає у традиційну українську одіж — кожухи, свитки, плахти і розміщує серед народу.

Започатковується сатирична поезія; у ній висміюються “земляки”, які ганяються за дворянськими титулами і намагаються якомога більше загарбати землі та кріпаків. У сатиричних віршах також викривається не краще ставлення до церкви та її служок. Переважно ці твори анонімні, адже авторам подібних сатир не хотілося їхати вивчати життя і побут народів Сибіру за державний кошт.

До оригінального виду літературної творчості можна зарахувати також проповіді, адже це був своєрідний жанр, який містив певну історичну інформацію, формував моральні засади, здійснював порівняльний аналіз біблійних осіб із сучасниками; робилися спроби ввести в них

навіть анекдоти та приказки; за популярністю їх можна порівняти сьогодні з детективною літературою або телесеріалами. Відомими авторами того часу були К. Ставроцький, який видав збірку проповідей “Перла многоцінне”, П. Могила, М. Смотрицький, Ю. Аникій, Й. Галятовський (був професором і ректором Київської колегії і автором збірки проповідей “Ключ розуміння” (1659) та трактату “Наука або способ зложення казання”, власне теорії проповіді. Він також був автором низки проповідей проти унії та ісламу), А. Радзивилівський, автор збірок проповідей “Огородок Марии Богородицы” і “Вінець Христов”. Популярними були проповідники Л. Баранович із збірками “Меч духовний” та “Труби словес проповідних”, Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович, Ю. Кониський, Г. Сковорода та ін.

Популярними стають й оди. Їх пишуть з різних історичних приводів, а також як пошанування тієї чи іншої особи. У цьому славословному жанрі варто зазначити, як ми вже згадували, два твори, які, завдяки використанню традиційної форми оди, виходять на рівень політичної програми. Це, зокрема, “Разговор Великороссии з Малороссиею” С. Дивовича (1762) — твір великої політичної та художньої сили проти московської політики, де доводяться права України на історичну суверенність, показано почуття національної гідності, глибоко розкрито розуміння минулого України, володіння автором історичним матеріалом, а також відома “Ода на рабство” В. Капніста, яка датується початком 80-х років XVIII ст. У ній гостро засуджується покріпачення селян, висловлюється протест проти централізаторської політики Росії. Доречно згадати, що жодний із цих творів не вийшов друком у XVIII ст.

Вартий уваги доробок народних митців, які створили непересічні пам’ятки фольклорної спадщини, представлені історичними і ліричними піснями. У селянських піснях відбилася вся глибина соціальних суперечностей того часу. На противагу дворянській літературі, де селянство зображалося в пейзанському світі пастухів і пастушок, у народній творчості життєві ситуації відбивалися у неприкрашеній реальності.

У піснях йде оповідь про славні дні героїчного Запоріжжя, про боротьбу повстанців, гайдамаків, галицьких опришків, Коліївщину та інші події. Багато пісень створено про героїв визвольної війни: Богдана Хмельницького, Семена Палія, Івана Богуна, Максима Залізняка, Олексу Довбуша, Івана Гонту та ін. Народ змальовує їх могутніми

відважними богатирями, які безмежно віддані Україні. Не обійшов увагою народ різні сторони селянського життя — від народин (великі цикли колоскових пісень) до ліричних, сімейно-побутових та наймицьких; за ними можна вивчати життя і побут українського селянства.

У другій половині XVII ст. на території України закінчуються воєнні дії. Настає мир. Починається активний період зведення цивільних і культових споруд, другу половину сторіччя можна вважати “золотим” віком українського мистецтва. В Україну приходить із Європи бароко — своєрідний стиль, який дав можливість пишно й урочисто віддзеркалити соціально-економічну ситуацію в суспільстві. Найбільш яскравим шанувальником цього напрямку був І. Мазепа, який кохався в архітектурі та будівництві. Він давав кошти і наглядав за зведенням Братського та Микільського монастирів, на церкву Всіх святих у Лаврі, реставрацію собору Святої Софії, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенського собору в Лаврі, Троїцької церкви; вкладав кошти в побудову церков у Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Межигір’ї та інших містах. В. Січинський нарахував близько 40 храмів, на які дав гроші І. Мазепа. Звісно, він міг дозволити собі такі витрати, маючи за собою 19654 села в Україні та понад десяток у Росії, тож, напевно, ці трати не були обтяжливими для такої “середньозаможної” людини.

Будували також багато старшин: В. Миклашевський, В. Борковський, В. Кочубей, К. Мокієвський, П. Герцен, Д. Горленко та ін. Активним будівничим був митрополит Р. Заборовський. Відома пам’ятка, яка дійшла до сьогодні, зведена під його орудою Брама Заборовського, що нині входить до архітектурного комплексу Софії Київської.

Великий мистецький внесок зробили визначні архітектори, які працювали в Україні: В. Растреллі, автор проекту Андріївської церкви, О. Квасов звів собор у Козельці, Б. Меретин, автор собору Святого Юра у Львові; плідно працювали архітектори української школи С. Ковнір, який збудував так званий Ковніровський корпус у Лаврі, дзвіниці Дальніх і Ближніх печер, Кловський палац, і вихованець Київської академії І. Григорович-Барський, який збудував церкви Покровську, Миколи Набережного, комплекси Межигірського і Кирилівського монастирів, магістрат та багато приватних будинків.

У XVIII ст. починає активно розвиватися палацова архітектура. Зводяться палаці гетьмана К. Розумовського в Батурині та Глухові;

у Ляличах на Чернігівщині будується маєток графа Завадовського та ін.

Скинувши ярмо війни зі своїх плечей, Україна почала будувати мирне життя. Поряд з розквітом блискучого барокового стилю розвивається дерев'яна архітектура. Люди почали використовувати нехай недовговічний, але дешевий і доступний матеріал — дерево. При зведенні споруд з дерева враховувався досвід будівничих попередніх поколінь та запроваджувалися новітні досягнення.

Вони гармонійно поєднувалися з навколишнім середовищем; вражає відповідність внутрішнього простору і зовнішніх конструктивних особливостей. Спостерігається, особливо у спорудженнях українських дерев'яних храмів, велика кількість співвідношень варіантів форми плану до загального архітектурного рішення, урізноманітнюються і збагачуються архітектурні споруди.

Якщо в першій половині XVII ст. як культові, так і цивільні споруди мали вигляд оборонних, то після закінчення війни ситуація різко змінюється. Зводяться просторі високі храми з багатьма вікнами, які дають можливість відчути урочистість служби. Збільшення висоти храмів спричинило зміну композиції, особливо це помітно у спорудах Придніпров'я і Слобожанщини. Це храм Покрови в Ромнах, Вознесенська церква в Борзні, Троїцький собор у Новоселиці та ін. Храми завжди споруджуються на відкритих з підвищенням місцях, обносяться огорожею, обсаджуються деревами, що органічно пов'язує їх із навколишнім середовищем.

В архітектурі Карпатського регіону використовуються традиційні форми хрестово-купольного храму: із високими баштами, дзвіницями над притвором з асиметричними композиціями бань.

Побутова архітектура була традиційною. Це в більшості випадків хата на дві половини, типове українське житло, і навіть на перших порах хата старшини копіювала його у кам'яному будівництві. Як яскравий приклад можна навести кам'яницю Лизогуба в Чернігові. Відмінність полягала тільки в тому, що вона була дуже багато декорована і більшою за розміром.

Починаючи з XVIII ст. в Україні активно розвивається кам'яне будівництво, спостерігаються тенденції ускладнення пластичних рішень. Архітектура декорується ліпниною і додається колір, що інколи навіть

шкодить сприйняттю цілісного враження від забудови. Починається активний відбудовчий процес, насамперед у Лаврі, відновлюється Успенський собор, Троїцька надвратна церква. Не відстають від неї й інші монастирі. Багато сил і енергії цій роботі віддає архітектор І. Шедель. Київ наслідують розташовані поряд міста Баришівка, Переяслав, Мгарський монастир.

Наслідує течія і провінція. Як одну з перлин архітектури можна назвати Преображенську церкву у Великих Сорочинцях на Полтавщині, родову усипальницю Апостолів. У ній широко використано в орнаментальному декоруванні як класичні мотиви, так і мотиви українського народного орнаменту, зокрема вишивки і різьблення по дереву, що, безсумнівно, збагачує декор самого храму і підкреслює національні особливості споруди.

У другій половині XVIII ст. культурний процес і культурний розвиток українського народу значно активізувалися, власне

ОСВІТА В УКРАЇНІ У XVIII СТ.

XVIII ст. стало періодом великого культурного піднесення, у суспільстві відбулося соціальне розмежування і почався природний процес формування культурних блоків — феодалного класу і народних мас.

В Україні спостерігається відносно високий порівняно з Росією рівень письменності. У багатьох селах функціонують школи, де навчаються діти старшини, козаків і селян. Так, на Слобожанщині була 131 трирічна церковнопарафіальна школа.

Наука й освіта вищого рівня зосередились у Київській колегії (з 1701 р. — Академія). Києво-Могилянська академія була першим і найкращим за значенням вищим навчальним закладом України. В її стінах здобували освіту українські діти і діти слов'янських народів. Студенти Академії продовжували навчання, що було нормою, у провідних європейських навчальних закладах. З неї вийшло чимало талановитих і обдарованих державних діячів, науковців, письменників і митців: Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Березовський, Д. Борзнянський, І. Григорович-Барський, Н. Згурський, О. Шумлянський та ін. Академія мала велику бібліотеку, яка наприкінці XVIII ст. налічувала близько 10 тисяч томів з різних галузей знань на всіх європейських мовах, якими вільно володіли студенти.

Соціальний стан студентів був досить різний — від дітей заможних родин до дітей міщан. Багато вихованців стали викладачами різних навчальних закладів України, Болгарії, Росії, Сербії, Чорногорії, Чехії та інших країн Європи й Азії.

В Академії крім наукових студій розвивалися мистецтва. Одними з найпопулярніших стали театральні вистави; авторами п'єс, режисерами й акторами були викладачі та студенти Академії. Вони відіграли важливу роль у зародженні українського театру. Обов'язковою дисципліною для всіх слухачів було вивчення поезики і музики, а любов до хорового співу українців загальновідома, тож і при Академії працювали великий зведений хор і оркестр. Театр, хор і оркестр зажили популярності серед киян. Академія стала взірцем для навчальних закладів України. За її типом відкривають колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові. Так, зокрема, Харківська колегія в 1727 р. на початку своєї діяльності стає центром освіти Слобожанщини; тут навчалось близько 500 студентів, викладались інженерні науки, геодезія, географія, артилерійська справа, іноземні мови.

Українська старшина, розуміючи роль і значення освіти для розвитку нації, настійно порушувала клопотання перед царським урядом про відкриття в Україні вищих навчальних закладів — університетів. Проте ці клопотання ігнорувалися.

На Правобережній Україні та в західнослов'янських землях розвитку освіти і науки заважало іноземне панування. Польські реакційні кола всіляко перешкоджали українському спрямуванню Львівського університету, єдиного вищого навчального закладу в Галичині, але активно підтримувались єзуїтські колегії та уніатські школи у Львові, Луцьку, Вінниці, Барі та інших містах, які мали яскраво виражений польсько-католицький характер.

На Буковині стан був ще гірший. За турецького панування тут не було майже жодної школи, а з приходом австрійців відкрито лише кілька, але викладання велося переважно румунською та німецькою мовами. У Закарпатті при активній політиці мадяризації працювала невелика кількість церковно-уніатських шкіл, де викладання велося мовою "руською". І тільки наприкінці XVIII ст. у Мукачевому було відкрито семінарію.

У районах центральної України науковими осередками стали Київ, Харків, пізніше Одеса. Незважаючи на 30-річні репресії після мазепинського виступу, Академія продовжувала свої наукові традиції. По-

чинаючи з 1844 р. вона активно працює; багато сил та енергії до цього доклали Д. Апостол і митрополит Р. Заборовський. Чергове своє піднесення Академія пережила в період гетьманування К. Розумовського. Тут працювали професори Г. Кониський, Ю. Щербацький, М. Максимович, Д. Ніщинський, С. Ляскоронський. За словами О. Оглобіна, вони зробили б честь кожному західноєвропейському університетові. Загалом за 150 років існування Академії в ній навчалося близько 25 тисяч українців, з її стін вийшла більша частина свідомої української інтелігенції, яка у XVIII ст. займала всі урядові місця, підготувала національне відродження XIX ст.

Наукова думка України активізувалася завдяки діяльності відомого філософа і просвітника Ф. Прокоповича. Він одним із перших приніс в українську наукову школу кращі набутки філософської наукової та світоглядної системи Європи. Він уводить у науковий і навчальний обіг Академії філософські погляди Р. Декарта, Дж. Локка, Ф. Бекона, новітні астрономічні дослідження, зокрема Г. Галілея. Активно бореться із схоластикою у читанні курсів, а після переїзду до Росії стає проповідником та ідеологом абсолютизму, одним із засновників Всеросійської Академії наук. Його послідовником став відомий вчений, філософ Г. Сковорода. Він декларував у своїх філософських концепціях просвітницьку діяльність, рівність народів, людей незалежно від їхнього соціального походження, мотивуючи тим, що кожен має право на особисте життя і свободу. Шлях до ідеального суспільства він вбачав у вихованні нової людини через самопізнання, через працю. Він був пропагандистом матеріалістичних положень, де практика була основою пізнання, а віра в безмежні можливості людського розуму відкривала йому всі шляхи. Г. Сковороді були притаманні ідеалістичні концепції, які знайшли вираження у спробі дуалістичної позиції бачення людини, що поєднує тілесне, тобто матеріальне, і внутрішнє, божественне.

Великий внесок, не менший, ніж у філософію, Г. Сковорода зробив у літературу. Він написав багато пісень, які широко розійшлися в народі, байок, де висміював гонитву дворян за титулами та інші людські пороки. Та одна з найбільших заслуг митця полягає в тому, що він перший у літературному процесі почав користуватися живою українською мовою. Його філософська спадщина, літературні твори справили непересячний вплив на наступні покоління, розвиток суспільно-політичної думки, формування свідомості українського народу.

Історичні твори, які виходять у першій половині XVIII ст., генетично пов'язують період Гетьманщини з княжою добою, щоправда, тут більше романтичних домислів і міфології. Найвизначнішими з них є “Краткое описание Малороссии” (1730), твори Г. Покаса “Описание о Малой России” (1751), П. Симоновського “Краткое описание о козацком малороссийском народе” (1765), С. Лукомського “Собрание историческое” (1770). Найбільша цінність усіх цих творів у тому, що їхні автори доводять: український народ — це єдина спільність, яка має глибокі історичні корені.

Відсутність воєнних конфліктів, високий соціальний статус дали можливість українській старшині, а особливо її дітям, уже у XVIII ст. здобути високу і блискучу освіту в українських, російських та європейських навчальних закладах. Багато з них почали вести свої хроніки, щоденники, які стали цікавими документами епохи. На особливу увагу заслуговують “Дневник Петра Апостола” (1725–1727), “Дневник” (1735–1740) генерального підскарб'я Я. Марковича. Наукову і пізнавальну цінність має “Дневник” генерального хорунжого М. Ханенка, сучасника гетьманів І. Скоропадського, П. Полуботка та Д. Апостола.

У XVIII ст. між українською старшиною та російською адміністрацією через недосконалість законодавчої бази виникла конфліктна ситуація. Вона потребувала розробки перехідної системи, роботу над якою очолив гетьман І. Скоропадський. Він скликає комісію з українських правознавців, щоб зробити переклад, впорядкувати та пристосувати до місцевих особливостей Литовський Статут — “Саксон” і “Порядок”. Незважаючи на активну і плідну діяльність комісії, роботу не було завершено. Комісії в 1734 р. було дано розпорядження зробити переклад “Прав, по котoryм судится малороссийский народ”. Комісія повинна була внести поправки, скоротити чинні закони та скласти “Кодекс” — проєкт зводу нових законів для України. Працю було завершено в 1743 р.

Проте “Кодекс” затримав генерал-губернатор Д. Бібіков, потім сенат і лише в 1756 р. його одержав гетьман К. Розумовський. Він скликав комісію з представників генеральної та полкової старшини. Однак у 1759 р. “Кодекс” знову не було затверджено. Гетьман у 1763 р. скликав на раду старшину із 150 найвидатніших представників козацтва, але й цього разу перевагу було надано Литовському Статуту, “Кодекс” так і не було затверджено.

До комісії, що працювала над Статутом, входило 49 чоловік. Це були найкращі правознавці України того часу: В. Стефанович, М. Ханенко, Ф. Чуйкович, Н. Нечай, Л. Філевич та ін.

Цей документ засвідчив наявність в Україні висококваліфікованого правознавчого кадрового потенціалу і, власне кажучи, української правознавчої школи.

У другій половині XVIII ст. поглиблюються соціальні розмежування, козацька старшина зростається з поміщиками, урівнюється в правах з російським дворянством, остаточно ліквідується автономія України. Феодальні відносини входять у різку суперечність із характером продуктивних сил. Вибухають селянські повстання, які розхитували феодально-кріпосницький лад і прискорювали його знищення. Почалася зміна кріпосної системи на капіталістичну. На цьому етапі один період українського мистецтва переходить в інший, якщо перший оспівував феодальний лад, то в новому йде формування мистецького процесу під впливом європейських течій, насамперед це торкнулося архітектури і пластичних мистецтв.

Першою ластівкою стало зведення дзвіниці Києво-Печерської лаври, яку спроектував Ф. Васильєв, а побудував І. Шедель. Характерною її особливістю є те, що в основу архітектурної композиції покладено систему ордерів, що дало можливість створити певний архітектурний образ, декор її має підпорядкований характер.

Творчість відомого архітектора В. Растреллі справила великий вплив на розвиток архітектури Лівобережної України. Він, використавши традиційні форми, які склалися в українській архітектурі, збагатив її кращими досягненнями європейського мистецтва. Під його прямим і опосередкованим впливом сформувався і зміцнив свою майстерність самобутній київський архітектор І. Григорович-Барський, який виробив свою естетику розуміння архітектурної споруди, максимально поєднаної із середовищем, — проста, людяна, приваблива, не перенасичена декором і ліпними прикрасами. І. Григорович-Барський перший з українських архітекторів відмовляється від барокових впливів, чим готує закономірний перехід до архітектури класицизму. Найяскравіші його споруди — церкви в Лемешах, Миколи Набережного в Києві, Красногорський

АРХІТЕКТУРА Й ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

монастир у Золотоноші, собор Різдва Богородиці в Козельці, який він споруджував разом з О. Квасовим, та ін.

Західна Україна була під владою Польщі та Австрії і мала інший шлях мистецького розвитку. Дерев'яна архітектура розвивалася традиційно, зберігаючи національну самобутність. Кам'яне монументальне будівництво втрачає українські риси і підпадає під вплив західноєвропейської архітектури. Найяскравішим представником цього напрямку був львівський архітектор Б. Меретин. Він звів собор Святого Юра у Львові (1748–1762), де зробив спробу об'єднати західноєвропейський тип хрестово-базилікального храму зі староруським шестистовпним триапсидним собором. Другим визначним витвором Б. Меретина стало зведення ратуші в Бучачі (1751), він узяв за основу корінфський ордер, додав цикл скульптурних прикрас на міфологічні (подвиги Геракла) та біблійні (подвиги Давида) теми. Споруда досить вишукана і цілісна, але не має нічого спільного з українською архітектурою.

На противагу скромному зовнішньому декору різко збагачується оздоблення іконостасів і кіотів; у них використовуються українські мотиви, зокрема традиційний рослинний орнамент, як основа береться флора місцевого походження. Виконується ажурне різьблення, іконостаси золотяться, знизу підводяться вставки яскравого синього кольору, який підсилює і відтіняє пластичність декору. Яскравий зразок — іконостас Троїцької церкви в Межиріччі (1750–1760), церков Успенської та Юр'євської в Батятичах (1760–1770), Різдва Богородиці в Козельці (1763) та Калнишевського в Ромнах (1764). Усі вони дуже близькі за стильовими ознаками.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. у живопис також приходять нові тенденції. У цей час змінюється технологія розписів, замість фрески використовується темпера, плоскодекоративні трактування змінюються на живописно-декоративні, змінюється тематика, до суто теологічної входять світські мотиви, відбувається “перевдягання” біблійних героїв в українські строї, в ікону вводяться портретні зображення.

В образах святих простежується введення українського народного етнічного типу. Це яскраво помітно у творчості двох майстрів кінця XVII — початку XVIII ст. — Й. Кондзелевича та І. Рутковича. Їхні кращі твори — це розписи Богородчанського іконостасу та церков у Волинцях і Скваряві. В іконний живопис входить зображення конкретних історичних осіб; як яскравий приклад можна навести ікону Розп'яття з

портретом Л. Свічки. Формується інтимний портрет для оселі, в якому підкреслюються суто світські риси портретованого — це портрети Г. Забели, І. Забели та ін. Великої популярності серед різних соціальних верств набуває народна картина “Козак Мамай”.

З огляду на великі обсяги розписів у храмах постала потреба у підготовці майстрів-живописців. Школа для їх підготовки створюється при Києво-Печерській лаврі. Тут розроблюється система підготовки художників-іконописців. Перший етап — копіювання зразків європейського естампа (кужбушків — від нім. *Kunstabuch* — книга для мистецтва), які у великій кількості привозилися з-за кордону. Другий етап — малювання з натури. Велика кількість альбомів, що збереглися від лаврської майстерні, підтверджує це. У церковні розписи вводиться пейзаж.

В іконах окрім активного використання кольору з'являється рух; до цього постаті були статичними. Та найбільше досягнення — це спроба, і досить вдала, передати внутрішню духовність особистості. Це яскраво видно в розписах церкви у Великих Сорочинцях на портретах-іконах гетьмана Д. Апостола та його дружини Уляни. Поза всяким сумнівом це світські портрети, їх можна без перебільшення віднести до шедеврів українського живопису.

У цей же період поглиблюється інтерес до увічнення образу сучасника. Це помітно в зображеннях запорізької старшини. Найхарактерніший приклад цього типу — портрет Г. Гамалії, значкового товариша Війська Запорозького. Він зображений в імпозантній позі, у розкішно орнаментованому жупані з обов'язковим козацьким атрибутом — шаблею і, щоб підкреслити свою родовитість, власним гербом.

Наприкінці XVIII ст. у живописі чітко розмежувалися два напрями; один — суто теологічний, підпорядкований вимогам храмових розписів, другий — світський живопис, де перевага надається реалістичному відображенню портретованої людини, проникненню в її внутрішній світ. Яскраві приклади — портрети І. Гудими та Д. Долгорукова; вони різні, але їх об'єднує одне — художники намагалися (і досягли цього) передати особистість портретованого, показати багатство його внутрішнього духовного світу, створити привабливий образ мислячої особистості.

Таким чином, у XVIII ст. було закладено підвалини сприйняття нових течій, налагоджено мистецькі зв'язки з європейськими школами, кращі їх досягнення використано в практичній роботі, що, безумовно, збагатило і поглибило художнє життя України.

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ XVIII–XIX ст.

Для XVIII ст. характерний розвиток світської музики. У цей період у Києві створюються міська капела, музична школа та музичний цех. Музичні цехи відкриваються по всій Україні. У багатьох поміщицьких маєтках існували кріпосні капели, оркестри, оперні та балетні трупи (наприклад, театр К. Розумовського у Глухові). При деяких капелах відкривалися школи, які готували музикантів, співаків та артистів балету. В 1738 р. було відкрито Глухівську співочу школу, а в 1773 р. у Харкові — спеціалізовані музичні класи, якими керували М. Концевич та А. Ведель.

На основі кантів та народнопісенних традицій розвинулась пісня-романс літературного походження — “Всякому городу нрав і права”, “Ой ти, птичко желтобока”, “Стоїть явір над горою” Г. Сковороди, “Їхав козак за Дунай” С. Климовського, “Дивлюсь я на небо” (сл. М. Петренка, муз. Л. Александрової), “Стоїть гора високая” (сл. Л. Глібова) та ін.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. з’явилися нові жанри: опера (першою українською національною оперою була “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського — 1863 р.); камерно-інструментальні твори. Розвивається і вдосконалюється симфонічна музика (М. Березовський, Д. Бортнянський).

На розвиток музичного життя України істотно вплинули Харківський, Київський та Львівський університети, Ніжинський ліцей, при яких були хори, оркестри, аматорські театри.

Відкриваються театри, де поряд із драматичними до репертуару входять оперні та балетні вистави: 1776 р. — у Львові, 1806 р. — у Києві, 1810 р. — в Одесі. Плідно працюють композитори І. Витковський, І. Лозинський, І. Лизогуб та А. Лизогуб, Г. Рачинський та ін.

На західноукраїнських землях у царині музичного театру, хорової та інструментальної музики працюють М. Вербицький (музика до вистави “Подгоряне”, 11 увертюр, хори на вірші Т. Шевченка, М. Шашкевича та ін.), І. Лаврівський (хорові твори, музика до вистав “Обман очей”, “Пан Довгонос”, “Роксолана”), І. Воробкевич (оперети, хори, пісні), А. Вахнянин (опера “Купало”, хори) та ін.

У цей період посилювалися репресивні заходи царського уряду проти української культури. Забороняється українська мова в народних шко-

лах. Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., що був підписаний власноручно царем, забороняли друкування українських книжок у межах Росії, увезення їх з-за кордону, не дозволялося співати у школах народних пісень, ставити українські п'єси, з'являтися у громадських місцях в українському народному вбранні.

Проте боротьба за національну культуру наростала. У цей період дедалі помітнішим ставав вплив революційно-демократичних ідей. Третє видання "Кобзаря" Т. Шевченка виходить друком у 1860 р., і відтоді його естетика, бунтарська поезія значною мірою визначають розвиток культури в Україні.

У 1860–1890 рр. розгортається робота українських учених, письменників, композиторів, пов'язана зі збиранням, вивченням та публікацією народної творчості. Велику роль у цьому відіграли І. Франко та М. Лисенко. У численних працях з фольклору та етнографії, зокрема у творі "Жіноча неволя в руських піснях народних" (1883), І. Франко стоїть на позиціях прогресивної естетики Європи.

З 70-х років XVIII ст. в Україні активно розвивається наукова фольклористика, основу якої заклала стаття О. Серова "Музыка южнорусских песен". Вагомий внесок у неї зробили М. Лисенко і П. Сокальський. Предметом їх досліджень стають ладо-інтонаційна будова української народної пісні, особливості та закономірності її метро-ритмічного складу, типові риси змісту та композиційної будови. Друкувалися численні статті та рецензії на театральні вистави, концерти, твори композиторів, перші пошуки науково-теоретичної розвідки з питань історії української музики. Іншими словами, розвивалася музично-критична та науково-теоретична думка.

З 60-х років починається новий етап в історії української музичної культури, завершується формування української національної школи у професійній музиці. У цей час в Україні працюють композитори С. Гулак-Артемівський, П. Ніщинський, П. Сокальський, М. Калачевський, М. Аркас, М. Вербицький, І. Лаврівський, В. Матюк, А. Вахнянин, І. Воробкевич та ін.

Пісенна скарбниця українського народу збагачується новими за змістом і жанрами творами. Це робітничі, солдатські пісні (типово маршово-похідні, ліро-епічні та баладні, рекрутські); похоронні плачі-голошення; бурлацькі, наймитські, строкарські пісні; пісні про тяжку жіночу долю; сатиричні та жартівливі.

У другій половині XIX ст. поширюються пісні на тексти Т. Шевченка. На його вірші писали музику О. Рубець, Д. Крижанівський, Г. Гладкий. З'являються пісні на слова інших українських поетів того часу: романсові — на слова С. Руданського (“Повій, вітре, на Вкраїну”), А. Чужбинського (“Скажи мені правду”), Л. Глібова (“Стоїть гора високая”) та ін. Популярними залишаються старогалицькі пісні “Там, де Черногора”, “Сонце ся сховало”, “Пою коні при Дунаї” та багато інших.

Подальшого розвитку набули хорове мистецтво, багатоголосний спів, особливо помітно це в так званих вуличних парубоцьких піснях. Особливості багатоголосся, зокрема підголосного, помітні у творчості М. Лисенка, М. Леонтовича, П. Козицького, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, Г. Верьовки, С. Козака та ін.

Учені-фольклористи та виконавці продовжують досліджувати народну пісню, здійснювати її художню обробку. Вийшли друком “Музыка южнорусских песен” (1861) О. Серова, “Старосветский бандурист” (1861), збірка “Українські пісні” (1868), “Народні українські пісні з голосом, зібрані, споряджені і видані О. Гулаком-Артемовським” (1868), “Чумацкие народные песни И. Рудченко” (1874), фундаментальне дослідження “Русская народная музыка, великорусская и малорусская” (1888) П. Сокальського. Видатну роль у збиранні, гармонізації, вивченні й творчому використанні української народної пісні відіграв М. Лисенко. Його справу підхопили і продовжили П. Демуцький та К. Квітка в Наддніпрянській Україні, С. Цасний, І. Воробкевич, В. Гнатюк, Я. Головацький, І. Колесса, С. Людкевич — у Галичині.

У культурному розвитку Галичини характерним явищем стало поширення аматорських гуртків та хорів, домашнє музикування, зокрема у формі вокальних квартетів, сольного співу в супроводі інструмента. Серед найпопулярніших авторів слід назвати В. Зарембу і С. Зарембу, М. Завадського, Й. Витвицького, Д. Січинського, Ф. Яронського, Ф. Тимошпольського, П. Любовича, М. Кумановського та ін.

Виникають хорові товариства “Торбан” (1870) і “Боян” (1891). Багато уваги приділяється створенню музики для театру, ставиться низка музично-драматичних творів місцевих композиторів — “комедіо-опер”, “оперет”, “співо-ігор”. Театр у Львові став важливим осередком згуртування композиторів та виконавців.

В Україні організуються різні музичні гуртки і товариства: наприкінці 50-х років у Києві — філармонічне товариство, в 1842 р. — в Одесі, що з 1865 р. переросло у товариство “изящных искусств” (при якому працювали класи музики, ліплення, малювання, музичний і драматичний гуртки), а також у Харкові, Житомирі, Полтаві. Вони розвивалися у двох напрямках: організація концертної діяльності й розширення мережі спеціальних музичних навчальних закладів. Наприкінці XIX — на початку XX ст. відкриваються вищі музичні навчальні заклади: Київська консерваторія (1913), “Союз співацьких і музичних товариств”, при якому було створено Вищий музичний інститут у Львові (1903).

З 1811 р. в Одесі працював постійний оперний театр, з 1867 р. — у Києві, з 1874 р. — у Харкові. Проте в розвитку українського національного оперного мистецтва дореволюційні оперні театри не відігравали вирішальної ролі.

У цей період продовжує розвиватися кобзарське мистецтво. Творчі набутки О. Вересая, А. Шута, М. Кравченка, Ф. Кушнерика, О. Савченка заживають заслуженої шани, стають популярними в народі.

У другій половині XVIII ст. в Україні формувалися основи української національної школи у професійній музиці. Визначні вчені, письменники, критикуючи існуючий соціальний лад, заклали основи матеріалістичного сві-

тогляду у вітчизняному мистецтві. Це письменник В. Капніст, художники Д. Левицький, В. Боровиковський, А. Лосенко, композитори М. Березовський, Д. Бортнянський, філософ, поет і музикант Г. Скворода та ін. Народнопісенна і народнотанцювальна музика стає невід’ємною частиною перших відкритих театральних вистав, репертуару міських оркестрів; високого рівня досягає розвиток міських побутових жанрів — канта і сольної пісні з інструментальним супроводом. Під впливом народної пісні, її образів, мелодики формується творчий доробок вітчизняних композиторів у різних жанрах — від малих форм камерної музики до великих музично-драматичних та симфонічних творів.

ЗВ’ЯЗОК НАРОДНОГО ТА ПРОФЕСІЙНОГО МИСТЕЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII — СЕРЕДИНИ XIX ст.

У першій половині XIX ст. розвивається реалістичне мистецтво — народне за змістом, прогресивне за ідейною спрямованістю. Зміцнюються зв'язки між європейською, російською та українською культурами. Для цього процесу характерним є ставлення до народної творчості як до мистецтва, що має величезну естетичну і пізнавальну цінність, усвідомлення ідейної змістовності й краси народної пісні, яка відбиває життя й світогляд народу.

Друга половина XVIII — середина XIX ст. характеризуються збагаченням народної музичної творчості, зрослим інтересом до неї поетів, письменників, композиторів, музикантів, інтенсивним музичним життям, появою нових жанрів і форм професійної музики, розвитком музичної освіти, музичного театру. У 30–40-х роках робиться чимало спроб гармонізації та аранжування народних пісень і танців для співу або для виконання на інструменті. У п'єсах помітне місце посідає музичний супровід. Побут, звичаї народу, його музична спадщина дістали відбиття у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Т. Шевченка.

Велику роль в історії української музичної культури відіграли російські митці О. Аляб'єв, М. Глінка, О. Даргомижський, О. Серов.

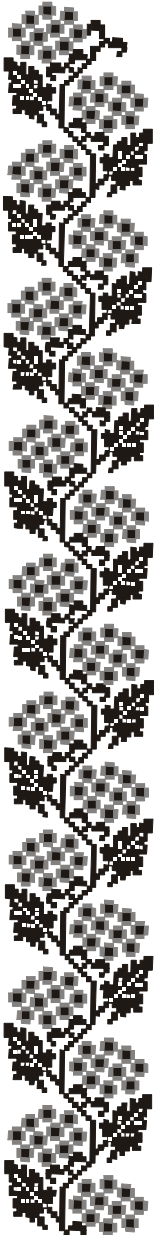
Складними були умови національно-культурного розвитку в Закарпатті, Галичині, Буковині, які наприкінці XVIII ст. були загарбані Австрією, але українська культура жила і розвивалася. На початку 30–40-х років вихованці Львівської духовної семінарії на чолі з М. Шашкевичем починають збирати народні пісні, випускають збірку пісень, заборонену цензурою. Нова збірка М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича “Русалка Дністрова” вийшла друком у 1837 р. Позитивну роль відігравав аматорський музичний драматичний театр (1848–1850), де працювали місцеві музиканти і композитори.

Отже, починаючи з другої половини XVIII до середини XIX ст. помітно зростало значення української музичної культури, сформувалася національна українська музична школа. Народна пісня висвітлювала антикріпосницьку боротьбу селян і національно-визвольний рух в усіх жанрах фольклору.

Праця авторів та упорядників збірок, записів і гармонізації народних пісень мала величезне значення для формування української професійної музики.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Яким був культурний процес в Україні у XVIII ст.?
2. Розвиток науки та її вплив на національну свідомість.
3. Особливості козацьких літописів.
4. Становлення театрального мистецтва.
5. Архітектура та образотворче мистецтво.

Розділ V

Пробудження національної свідомості українського народу

КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У другій половині XIX ст. відбувався подальший розвиток української культури. Спостерігається тенденція до поділу її на два великі блоки — буржуазного та національно-демократичного напрямків. Тут можна не погодитися з В. І. Леніним, який національну культуру трактував як культуру поміщиків, попів та буржуазії, і з тим, що “гасло національної культури це буржуазне (а часто й чорносотенно-клерикальне) ошуканство”. Це далеко не відповідає дійсності.

У період становлення промислового капіталізму України, як і царська Росія, потребувала кадрів, яких конче не вистачало на заводах та фабриках, що відкривалися в Україні. Поряд з професійною започатковується народна освіта, яка набула особливого розвитку з призначенням М. Пирогова попечителем Київського й Одеського учбових округів (1856—1861). У цей час у Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Чернігові, Одесі, Житомирі та в інших містах і селах відкриваються недільні школи. Професори Київського університету П. Павлов, Я. Бекман, М. Муравський роблять спробу через школи вести революційну пропаганду. В Україні у 1862 р. функціонувало 67 недільних шкіл, для яких були видані букварі та підручники українською мовою. Великого значення цим школам надавав Т. Шевченко. Він написав для них “Букварь южнорус-

ский”. Ці школи викликали переполох у царського уряду і в 1862 р. були закриті.

Україна почала ставати капіталістичною державою, її економічний розвиток зумовлював настійну потребу реформування шкільної системи, адже на кінець 90-х років XIX ст. в Україні налічувалося близько 17 тисяч початкових шкіл, які забезпечували освіту близько 30 % дітей шкільного віку. Згідно з переписом 1897 р., письменним було вже 24 % населення у віці від 9 до 49 років.

На вимогу часу створюються двокласні школи з п'ятирічним терміном навчання, повітові училища реорганізуються в шестирічні, відкриваються реальні (середні) навчальні заклади, восьмикласні комерційні училища. Так, на кінець XIX ст. в Україні налічувалося 129 гімназій, 19 реальних та 17 комерційних училищ, переважна більшість з яких були приватними.

Українські університети — Харківський, Київський, Одеський (Новоросійський, 1865) та інститути — Ніжинський історико-філологічний (1875), Харківський технологічний (1885), Київський політехнічний (1898) стали центрами наукової думки, підготовки вчених, учителів, лікарів та інших спеціалістів для підприємств України. Здебільшого навчання у вищих навчальних закладах було недоступне для дітей робітників та селян, оскільки було платним, і плата ця була досить високою.

В українських навчальних закладах створюються відомі наукові школи: математична — провідними вченими були М. Ващенко-Захарченко, С. Ярошенко, І. Тимченко; фізична — М. Умнов; астрономічна — Ф. Бердихін; хімічна — М. Бекетов, Я. Михайленко, Ф. Шведов, С. Реформаторський; біологічна — О. Чорна, К. Милашевич, ембріолог О. Ковалевський; ботаніки — В. Зеленський, Ф. Каменський, В. Паладін; мікробіології — М. Гамалія, І. Мечников, фізіолог І. Сеченов.

У 1869–1870 рр. було засновано географічне товариство, яке здійснило три експедиції з метою збирання етнографічно-статистичних матеріалів, які в 1872–1879 рр. було опубліковано в Петербурзі (“Праця етнографічно-статистичної експедиції в Західноросійський край”). До них були включені українські пісні, казки, відомості про правові звичаї українського народу та ін. Після виходу Емського указу 1876 р. Південно-західний відділ російського географічного товариства було закрито.

Великого розвитку набула історична наука, тут точилася гостра боротьба між революційно-демократичними, національними, ліберальними та великодержавними напрямками. Історичними студіями займалися також письменники і громадські діячі, зокрема Т. Шевченко, І. Франко, С. Подолінський, П. Грабовський, Леся Українка, М. Костомаров, Д. Багалій та ін.

І. Франко розвивав історичні погляди революціонерів-демократів 60–70-х років XIX ст. Йому належить кілька десятків праць, в яких висвітлюються найважливіші проблеми історії України від давніх часів до початку XX ст.

Вивчення фактичної історії України стало провідною темою у представників ліберально-демократичного напрямку — М. Костомарова, О. Лазаревського, Д. Багалія, О. Єфименко. Так, М. Костомаров написав ґрунтовні праці про розвиток історичного процесу України і Росії: “Боротьба українських козаків з Польщею в першій половині XVII сторіччя”, “Богдан Хмельницький”, “Руїна” та ін. Він редагував окремі твори документального видання “Акти, относящиеся к Южной и Западной России”. У своїх працях М. Костомаров багато уваги приділяв історії селянських повстань, народного побуту, загострював увагу на національних особливостях українського козацтва.

На великому архівному матеріалі процес закріпачення селянства козацькою старшиною в XVII ст. у своїх працях “Малоросійські посполиті селяни” і тритомному виданні “Опис старої Малоросії” показав О. Лазаревський.

Наприкінці XIX ст. вийшли праці Д. Багалія, які мають непересічну цінність щодо зібраного матеріалу, зокрема “Нариси з історії колонізації і побуту степової окраїни Московської держави”, “Спроба історії Харківського університету (за неопублікованими матеріалами)”. Цінним у його працях є те, що він робить спробу показати процес історичного розвитку українського народу в контексті слов'янських народів.

Із народницьких позицій виступала О. Єфименко. На великому архівному матеріалі вона показала процес закріпачення селян, перетворення козацької старшини в поміщиків, суспільно-політичне життя України XV–XVIII ст. та адміністративно-політичний устрій Лівобережної України.

Під впливом революціонерів-демократів і марксистів склався світогляд С. Подолінського, і з цих поглядів він висвітлював розвиток

капіталізму та формування пролетаріату в Україні у працях “Про хліборобство”, “Про багатство та бідність”, “Парова машина”, “Ремесла і фабрики на Україні” та ін.

Із національних позицій почав писати свою “Історію України-Руси” М. Грушевський. Його наукові розвідки та активна організаторська діяльність пробудили інтерес до об’єктивного вивчення історичних процесів, що відбувалися в Україні.

Підвищився інтерес до вивчення і висвітлення економічних процесів в Україні. Тут провідне місце належало статистику демократичного напрямку Д. Журавському. Він у 1852 р. видав тритомну працю “Статистичний опис Київської губернії”. Вивчали економічний стан в Україні кафедри політичної економії і статистики Київського, Харківського та Новоросійського університетів, Товариство сільського господарства Південної Росії, Комісія для опису губерній Київського округу та ін.

Багато уваги приділяється вивченню української мови. Перше місце тут належить видатному вченому-мовознавцю О. Потебні, який залишив ґрунтовні дослідження із загального мовознавства, української мови і фольклору, діалектології слов’янських мов. Ґрунтовні дослідження з вивчення української мови здійснили також М. Максимович, П. Житецький, К. Михальчук, Ю. Тимченко та ін. А. Спілка та М. Уманець у 90-х роках ХІХ ст. уклали “Словарь російсько-український”, який відіграв позитивну роль у пропаганді української мови. Вивчали українську мову російські вчені Ф. Корф, П. Фортунатов, О. Шахматов та ін.

Під впливом журналів “Современник” і “Отечественные записки”, на сторінках яких публікувалося багато матеріалів про Україну і які поширювалися в Україні, починають виходити журнали “Основа” (1861–1862) та “Киевская старина”, яка починаючи з 1882 р. протягом 25 років публікувала матеріали з історії України, твори української літератури, архівні та наукові розвідки; ці матеріали й нині не втратили наукової цінності.

Під впливом творчості Т. Шевченка і започаткованого ним напрямку критичного реалізму в українську літературу входять Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка та ін.

Активно працює в цей період П. Куліш, який у своїх творах на історичну тематику, зокрема доби козаччини, оспівує особливості козацького руху (роман “Чорна рада”, 1857), активно виступає в

літературно-критичних статтях проти хуторянства і національної обмеженості як у літературі, так і в суспільному житті.

Кріпосництво, недолугість можновладців таврував у своїх “Співомовках” С. Руданський. Нестерпне життя, безправ’я і страждання покріпаченого селянства показав у своїх творах видатний український прозаїк І. Нечуй-Левицький. До кращих його творів належать повісті “Микола Джеря”, “Бурлачка”, “Кайдашева сім’я”, “Старосвітські батюшки та матушки”.

Напрямок критичного реалізму в українській літературі одержав поступальний розвиток у творчості Панаса Мирного. У його романі “Хіба ревуть воли, як ясла повні” (написаному у співавторстві з І. Біликом) дається широка картина життя українського села, боротьба бідноти проти злиднів і соціальної несправедливості. А в романі “Повія” Панас Мирний показує трагічну долю сільської дівчини Христі Притиківни, яку “перемолола” машина капіталізму. Серед драматичних творів Панаса Мирного популярною стала драма “Лимерівна”, в якій показано конфлікт пореформеного села, що виник між багатою верхівкою та експлуатованим селянством.

У Карпатському регіоні визначним представником передової української літератури був Ю. Федькович, який оспівував борців селянського руху, зокрема Лук’яна Кобилицю, проти австрійського поневолення, редагував першу українську газету “Буковина”, яка виходила з 1885 р. у Чернівцях. Популярною серед читачів була творчість Ольги Кобилянської, щоправда, її перші твори, зокрема “Людина і царівна”, зустріли різко протилежні оцінки — від захоплюючої з боку І. Франка до різко критичної з боку С. Єфремова. Найдраматичніший твір авторки — повість “Земля”, де вона реалістично показала життя буковинського селянства, трагедію боротьби за землю; увесь він пронизаний болем і співчуттям до своїх героїв.

У 90-ті роки XIX ст. підвищується інтерес до драматургічного мистецтва, яке всупереч Валуєвському та Емському указам виходить на театральні кони. Найяскравішим представником на цій ниві був письменник, поет, театральний і культурно-громадський діяч М. Старицький. Його п’єси “Не судилося”, “У темряві”, “Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці” правдиво і неупереджено показують життя українського селянства. Провідною в його творчості була також історична тематика. Він написав повість “Облога Буші”, роман-хроніку “Богдан

Хмельницький”, романи “Руїна”, “Останні орли” (“Гайдамаки”), “Розбійник Кармелюк”, в яких широко висвітлив визвольну війну українського народу 1648–1654 рр., гайдамацький рух XVIII ст., боротьбу проти кріпосництва.

Талановитим представником в українській драматургії був І. Карпенко-Карий (І. Тобілевич). Його п’єси “Бурлака”, “Наймичка”, “Сто тисяч”, “Хазяїн”, “Мартин Боруля”, що були написані в дусі критичного реалізму, показали розмаїте життя різних соціальних груп українського народу.

Незважаючи на заборони і обмеження царського уряду, українське театральне мистецтво сформувалось, виросла визначна плеяда талановитих драматичних акторів: М. Кропивницький, П. Саксаганський, М. Заньковецька, М. Садовський. Вони з успіхом виступали на сценах театрів України, у Петербурзі, Москві та інших містах Росії.

Українське образотворче мистецтво другої половини XIX ст. розвивається під впливом реалістичних тенденцій, які були продекларовані Товариством пересувних художніх виставок, душею та організаторами яких були І. Крамської та художній критик В. Стасов. Членами товариства були й українські митці. Виставки експонувалися в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах України, викликали інтерес і позитивно сприймалися громадськістю.

Істотний вплив на розвиток українського прогресивного реалістичного мистецтва справив І. Рєпін. Народився він на Слобожанщині, в м. Чугуєві у родині військового поселенця. Українські враження дитинства давали йому творчу наснагу протягом усього життя. Він написав відомі картини на українську тематику: “Запорожці пишуть листа турецькому султану”, “Вечорниці”, “Гопак”, портрет Т. Шевченка, зробив багато замальовок із життя і побуту українського народу.

Уродженець Полтавщини М. Ярошенко, один із керівників Передвижників, темами своїх творів “Студент”, “Курсистка”, “Кочегар”, “Всюди життя” обирає життя різночинної інтелігенції та пролетаріату. Він працював також як портретист і залишив нам образи сучасників (Г. Успенського, М. Салтикова, Д. Менделєєва), свій автопортрет та портрети представників кавказьких народів, серед яких він провів останні роки свого життя.

Реалістичні традиції, що їх заклав Т. Шевченко, продовжували К. Трутовський, Л. Жемчужников, М. Микешин, М. Позен та ін.

Особливої слави зажив художник С. Васильківський. Після закінчення Санкт-Петербурзької академії мистецтв він жив і працював у Харкові. Тут він створив прекрасні пейзажі, в яких оспівував красу української природи, намалював низку сюжетних та історичних картин, найбільш значущі з яких “Вибори полковника Мартина Пушкаря”, “Ромоданівський шлях”, “Козаки в степу”, “Козацький пікет” та ін.

Малярство також набувало популярності в Україні: створюються “Общества любителей изящных искусств”, при них відкриваються рисувальні школи, зокрема в містах Києві, Харкові, Одесі; пізніше вони були реорганізовані в художні училища, що й стало базою для формування української професійної школи образотворчого мистецтва.

У Галичині під впливом українських ідей працювали художники Т. Копистинський, Т. Романчук, К. Устиянович та І. Труш. Тематами своїх творів вони обирали побутову та історичну тематику, у пейзажах оспівували рідний край, а І. Труш виконав портрети І. Франка, В. Стефаника, М. Лисенка та Лесі Українки.

У другій половині ХІХ ст. спостерігаються певні зрушення до створення монументальної пластики. Одним із перших було встановлено пам’ятник князеві Володимирі, роботу над ним розпочав В. Демут-Малиновський, а закінчив П. Клодт. Пам’ятник прикрасив один із мальовничих парків Києва, який кияни любовно охрестили Володимирською гіркою.

Зачинателем реалізму в українській монументальній скульптурі став М. Микешин, автор багатьох монументів і пам’ятників, встановлених у Петербурзі, Новгороді, Києві. За його проектом у 1888 р. було створено пам’ятник Б. Хмельницькому.

Для свого рідного міста Полтави М. Позен зробив два пам’ятники своїм землякам — І. Котляревському (1903) та М. Гоголю (1915).

Підвищується інтерес до вивчення народної мелодики у композиторів, які працювали над українською тематикою. Варто зазначити твори П. Чайковського, О. Даргомижського, О. Бородіна, М. Римського-Корсакова та ін. Вони активно використовували українську тематику й народну пісню у своїх творах. Так, М. Мусоргський за мотивами творів М. Гоголя написав оперу “Сорочинський ярмарок”, М. Римський-Корсаков — опери “Майська ніч” та “Ніч перед Різдом”, П. Чайковський — оперу “Черевички”, О. Бородін — оперу “Князь Ігор”.

Українські композитори М. Вербицький, С. Воробкевич, П. Ніщинський під впливом поезій Т. Шевченка створили чудові музичні твори за їх мотивами. С. Гулак-Артемівський, залюблений в українську старовину, написав оперу “Запорожець за Дунаєм”. Уперше цю оперу було поставлено в 1863 р. на сцені Санкт-Петербурзького оперного театру.

Та найбільший внесок у розвиток українського музичного мистецтва зробив М. Лисенко. Він збирав та обробляв українські народні пісні й опублікував 7 збірок, записав музичний репертуар кобзаря Остапа Вересая, додавши до цієї публікації теоретичну статтю про кобзарське мистецтво, створив симфонічні й камерні твори та опери “Тарас Бульба”, “Різдвяна ніч”, “Утоплена”, “Наталка-Полтавка”, а також унікальний на той час жанр — опери для дітей “Коза Дереза”, “Пан Коцький” та “Зима і весна”.

На початку ХІХ ст. починається розклад феодально-кріпосницького ладу і формування капіталістичних відносин. Незважаючи на жорстокі утиски, в Україні починає активізуватися культурний процес, який охоплює майже все розмаїття соціального життя. Кращі представники повели активну боротьбу за утвердження національного та народного в літературному та мистецькому процесах. Вони збагачували демократичну культуру українського народу, активно викривали узурпаторську політику колоніального гноблення, яку проводив царський уряд.

УКРАЇНСЬКА НАУКА І КУЛЬТУРА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У зв'язку з капіталізацією суспільства, а отже, потребою в кадрах, царський уряд був змушений надати можливість здобувати освіту майже всім соціальним верствам, не тільки дворянству, чиновникам та духовенству, а й міщанам та селянам.

Майже загальна неписьменність гальмувала розвиток капіталістичних відносин. Аналіз кількості шкіл і дітей, що в них навчалися, був невтішний.

Так, у 1856 р. навчалися лише 67 тис. чоловік, налічувалося лише 10 гімназій; проміжну ланку між середньою школою та університетом становили ліцеї, їх було лише два — Одеський і Ніжинський.

Києво-Могилянська академія була перетворена на духовну. Щоправда, тут поряд із богословськими дисциплінами читалися курси

математики, природознавства, фізики, географії, історії, астрономії, давніх і нових мов, це давало можливість частині випускників продовжувати освіту в університетах та інших вищих навчальних закладах. Але з 1814 р. з програм духовних академій були вилучені світські науки, що негативно позначилося на підготовці слухачів, а також істотно зменшилась їхня кількість.

Вимоги часу диктували і вимоги до підготовки кадрів, а потреба в них щоденно зростала. В Україні в 1805 р. завдяки клопотанням відомого вченого, освітнього і громадського діяча В. Каразіна відкривається перший університет у Харкові. У період з 1805 по 1851 р. його закінчили близько 3 тис. чоловік, з яких близько 500 пішли на викладацьку роботу, а 66 одержали професорське звання, зокрема лікар Ф. Іноземцев, математик М. Остроградський, філолог О. Потебня та ін.

У 1834 р. відкривається Київський університет св. Володимира. При ньому працювали музей старожитностей, фізичний, мінералогічний, зоологічний кабінети, було створено ботанічний сад, збудовано університетську обсерваторію та анатомічний театр. Було закладено підвалини української історичної школи, школи фольклористики та мовознавства.

У першій половині ХІХ ст. відбувається становлення нової української літератури, яка формувалася на розумінні національних особливостей українського народу, на реалістичних засадах і народності.

Започатковану Г. Сковородою традицію використання живої української мови в літературному процесі закріпив І. Котляревський, який у своїх творах вивів її на рівень літературної норми. Почесне місце посідають поет-байкар П. Гулак-Артемівський та прозаїк Г. Квітка-Основ'яненко, які писали як українською, так і російською мовами. Останній одним із перших увів у свої твори сатиру, щоправда, дещо із сентиментальним присмаком; його повісті “Сватання на Гончарівці”, “Шельменко-денщик”, “Конопотська відьма”, “Пан Халаявський” певною мірою заідеалізовані, але досить виразно передають життя і характер українського села. Вони стали популярними серед українського народу.

Талановитий байкар Є. Гребінка критично висвітлював негативні сторони кріпосницького ладу. Він поділяв прогресивні погляди інтелігенції свого часу, допомагав талановитим митцям, вихідцям із народу, зокрема, він узяв участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва та сприяв у виданні “Кобзаря” 1840 р.

Т. Шевченко став основоположником революційно-демократичного напрямку та критичного реалізму в новій українській літературі. Його внесок в українську літературу визначив її провідне місце в літературах слов'янських народів.

Постала потреба в інформації, що зумовило створення періодичних видань. Виходили газети і журнали “Украинский вестник” (1816–1819), “Харьковский Демокрит” (1816), “Харьковские известия” (1817–1924) та ін. У Києві виходив журнал “Киевлянин” (1840–1841 і з 1850). У ньому крім літературних творів публікувалися статті з історії України та інші історичні розвідки. Побачили світ альманахи “Молодик” (1843–1844), “Ластівка” (1841), “Сніп” (1841), “Южный русский сборник” (1848). Ці та інші літературні альманахи і збірники активізували літературне життя в Україні.

О. Павловський укладає граматику української мови і видає її в 1818 р. у Петербурзі; вона стала поштовхом до наукових студій в українському мовознавстві. Найбільший внесок у його розвиток зробили М. Максимович та І. Срезневський.

Театральне мистецтво завжди було популярним у народі. Традиція театралізації свят і обрядів простежується здавна, але це були або любительські, або шкільні театри, а з кінця XVIII ст. в Україні починають формуватися перші професійні трупи, а при великих маєтках — кріпосні театри. Найвідомішими з них були трупи Т. Широю, М. Репніна, Д. Трошинського. Професійну російську трупу започатковано в 1805 р. у Києві. У Полтаві в 1810 р. починає працювати перша українська трупа, душею якої був І. Котляревський. Г. Квітка-Основ'яненко у 1812 р. формує українську трупу в Харкові. Великий внесок у розвиток театрального мистецтва України зробив М. Щепкін. Популярними у глядачів були п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, О. Грибоедова.

Видатним художником став Т. Шевченко, який одержав ґрунтовну фахову підготовку в Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв, у майстерні К. Брюллова. Він заклав підвалини професійного реалістичного мистецтва, виконав велику кількість мистецьких творів у живописі та графіці, став першим українським художником, якого Академія мистецтв вшанувала званням академіка.

Наукові студії пробудили наукову думку, завдяки чому було сформовано громадські товариства, які об'єднали навколо себе цвіт української

інтелігенції — Кирило-Мефодіївське братство, яке виробило першу політичну українську програму — федерацію слов'янських народів, громади Києва, Одеси, Полтави, Чернігова.

Наприкінці ХІХ ст. відбувається могутній рух за об'єднання українців Заходу і Сходу. Цьому активно сприяють митці Центральної України та Галичини.

Нове покоління українців об'єднується в гуртки, братства і громади, які пропагували українську ідею і несли її в маси через “Просвіти”, недільні школи, мистецькі гуртки. Поряд із цим наприкінці ХІХ ст. середнє покоління і молодь виходять на рівень політичної свідомості — рівень створення партійних організацій. В Україні працювали партії всіх напрямків: крайні ліві, крайні праві, центристи з об'єднаними програмами. У більшості з них провідним гаслом було зробити Україну самостійною, соборною і незалежною державою.

Таким чином, незважаючи на великі втрати, яких зазнала Україна, вона змогла і зуміла при таких обмеженнях і мінімальних можливостях сформувані свідому частину суспільства, яка стала каталізатором і провідником революційних ідей, ідей боротьби за свободу і незалежність України.

РОЗВИТОК НАУКИ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Суперечливим і складним був розвиток науки в Україні. Ні Росія, ні Австро-Угорщина не були зацікавлені у проведенні наукових досліджень в Україні, з підозрою сприймали прогресивні ідеї. Проте українські вчені зробили вагомий внесок у розвиток науки.

Розвитку науки в Україні сприяли численні наукові товариства, що виникли у 70—90-х роках: дослідників природи (у Харкові, Києві та Одесі), математичне (у Харкові), фізико-математичне (у Києві), історико-філологічні при Харківському, Новоросійському університетах, історичне Нестора-літописця, наукове ім. Т. Шевченка у Львові та ін.

Розвиток науки в Україні був тісно пов'язаний з вищими навчальними закладами, переважно з університетами. Тут формувалися наукові школи. У Харківському університеті кафедру механіки очолював О. Ляпунов, який створив загальну теорію стійкості руху. Київський математик М. Ващенко-Захарченко уклав ряд підручників, за якими навчалося багато поколінь. Кафедру фізики Київського університету очолював

М. Авенаріус — основоположник однієї з перших у Росії наукових шкіл молекулярної фізики. Один із засновників рентгенографії та рентгенології в Росії М. Рильчиков з 1880 по 1902 р. працював у Харкові.

Розвиток хімічної науки пов'язаний з ім'ям М. Бекетова, який з 1855 по 1887 р. очолював кафедру в Харківському університеті, заклав основи нової наукової галузі — металотермії та підвалини нового напрямку — фізичної хімії.

Геологічна наука завдячує своїм розвитком діяльності К. Феофілактова, який заснував Київську школу геології. Основоположником палеоботаніки став І. Шмальгаузен.

Плідну діяльність у галузі біологічної науки в Новоросійському університеті розгорнув видатний учений І. Мечников, який разом з М. Гамалією відкрив в Одесі першу в Росії і другу у світі бактеріологічну станцію. У цьому ж університеті у 1871–1876 рр. засновник російської фізіологічної школи І. Сеченов очолював фізіологічну лабораторію.

До золотого фонду медицини увійшли праці талановитого київського хірурга Ю. Шимановського, основоположника гістофізіології Н. Хржонцевського, засновника вітчизняної експериментальної гігієни В. Сувотіна.

Гостра ідейна боротьба супроводжувала розвиток гуманітарних наук. Ідеї розвитку економіки, науки, освіти, необхідності морального вдосконалення суспільства обстоювали Я. Козельський, І. Котляревський, В. Каразін, П. Грабовський.

Історична наука збагатилася рядом творів М. Костомарова. З-під його пера вийшли книги “Гетьманство Виговського”, “Гетьманство Юрія Хмельницького”, “Руїна”, “Мазепа”, “Павло Полуботок” та ін. О. Лазаревський видав свої дослідження історії Лівобережної України, В. Іконников — фундаментальну працю “Опыт русской историографии”. Численні праці з історії, археології, етнографії написав В. Антонович, зокрема “Дослідження про гайдамацтво за актами 1700–1768”, “Археологічні знахідки і розкопки в Києві і Київській губернії”.

Незважаючи на жорстокі переслідування української мови, велику роботу щодо її дослідження, а також дослідження літератури і фольклору виконували П. Житецький, О. Потебня, М. Петров. Великий внесок у дослідження історії і теорії української літератури зробив І. Франко. Фольклористика та етнографія поповнилися працями М. Сумцова, П. Чубинського, М. Драгоманова, Б. Грінченка та ін.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВО-МИСТЕЦЬКИХ ТОВАРИСТВ

Із приходом на російський престол Олександра I (1801–1825 рр.), який мав репутацію гуманного правителя, активізувалися чутки про “нову еру”. Із прийняттям закону про вільних хліборобів з’явилася надія на скасування рабства. Але вона виявилася марною.

Для України період царювання Олександра I до певної міри став позитивним. Малоросійським генерал-губернатором було призначено гуманного, освіченого Олексія Куракіна, який шанував українські традиції і був популярним у громадян, з приводу чого І. Котляревський присвятив йому оду, написану українською мовою.

В Україні відкривається перший університет. Ця подія відбулася 1805 р. у Харкові. Ініціатором цієї акції був В. Каразін. Першим ректором став П. Гулак-Артемівський, який згуртував навколо себе провідних вчених та письменників як вітчизняних, так і зарубіжних. Серед інших був запрошений і працював відомий філософ Шат. Харків стає культурним і просвітницьким центром в Україні. Тут починають виходити часописи “Український вісник”, “Український журнал”. В. Каразін засновує філотехнічне товариство, яке пропагувало новітні технічні методи сільськогосподарського виробництва; серед його членів поволі наростали антикріпосницькі настрої.

На початок ХІХ ст. культурним осередком південного краю європейського космополітичного типу стала Одеса; тут працює театр, створюються музейні зібрання. Започатковують роботу культурницькі та мистецькі товариства.

Разом із соціальною активністю починає формуватись і культурний процес. Після Півдня він активізувався на Полтавщині. У самій Полтаві І. Котляревський пише свою славнозвісну поему “Енеїда”, народну за змістом і мовою, створює театр, а для нього п’єси — “Наталка-Полтавка”, “Москаль-чарівник”. Це поклало початок нового українського професійного театру.

З ініціативи і підтримки М. Рєпніна, освіченого і гуманного генерал-губернатора Малоросійського, молодий український архівіст Д. Бантиш-Каменський на основі архівних розвідок написав “Историю Малой России”, яку видав за свої кошти 1822 р. У цей час істотно поширюється інтерес до української історії серед прогресивної громадськості. Над цією темою працюють О. Мартос, О. Шапонський, М. Антоновський,

А. Чепя, В. Полетика, І. Квітка, М. Марків, М. Берлінський. Це стало початком наукових розвідок та досліджень української минувшини, її популяризації серед української громадськості.

Українська література цього періоду розвивалась у складних умовах протиборства різних суспільно-політичних та художніх тенденцій. Попри

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІХ СТ.

те, що українська територія була розірвана і народ України зазнав соціального та національного гноблення з боку царизму та австро-угорської монархії, поширювалися демократичні ідеї, прогресивні антикріпосницькі настрої, що сприяло визріванню нових тенденцій у літературі. Найважливішими були потяг до відбиття у літературних творах дійсності, поява елементів реалізму та народності, проникнення в літературу народної мови та народного образного світосприймання.

Першим твором нової української літератури стала “Енеїда” І. Котляревського, який поєднав традиції народної та літературної творчості. П’єсами “Наталка-Полтавка” та “Москаль-чарівник” письменник закріпив національні основи літературної мови, утвердив жанр побутової драми, ліричних віршів та пісень. Під впливом творчості І. Котляревського посилюється інтерес до народної творчості та побуту. Ці питання порушуються в журналах “Український вісник”, “Харьковский Демокрит”, “Український журнал”. З’являються перші збірки українських народних пісень М. Цертелєва, М. Максимовича, В. Залеського, І. Срезневського. Почали виходити альманахи та збірки творів письменників українською мовою. У літературу ввійшли талановиті автори — П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ’яненко, Є. Гребінка, у творах яких поєднуються елементи класицизму та сентименталізму, романтизму та просвітницького реалізму, різні течії, стилі та жанри.

У 20-ті роки романтизм (Л. Боровиковський, М. Костомаров, В. Забіла та ін.) приніс в українську літературу жанри балади, романсу, історичної поеми, драми, трагедії (А. Метлинський, О. Афанасьєв-Чужбинський).

У Західній Україні риси нової літератури активно формують члени “Руської трійці” М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Вони видавали альманах “Русалка Дністрова”, який і за змістом (оспівування боротьби українського народу за визволення, поетизація народних

героїв — Довбуша, Бойчука, Морозенка, гайдамаків), і за формою (жива народна мова, фонетичний правопис) був виявом протесту проти поневолення та роз'єднання українського народу. Тісні зв'язки члени “Руської трійці” підтримували з Наддніпрянською Україною, яку вони вважали центром тяжіння всіх українських земель.

Величезний вплив на розвиток української літератури справила творчість Т. Шевченка. Його “Кобзар” став епохальним явищем. Т. Шевченко підняв українську літературу на світовий рівень. Він порушує у своїх творах найгостріші питання суспільного життя, своєю поезією формує національну свідомість українців, закликає до співчуття та захисту всіх слов'ян і пригноблених народів Росії. Поет заклав основи політичної та філософської поезії, соціальної сатири, сформулював основні естетичні принципи реалізму, розширив верифікаційні засоби поезії. Його творчість вплинула на розвиток літератури та культури слов'янських народів.

Демократичний напрямок в українській літературі представляла ціла плеяда талановитих митців. Видатна письменниця Марко Вовчок (“Народні оповідання”, “Інститутка”, “Ледащиця”, “Маруся”, “Панська воля”, “Кармелюк” та ін.) з великою любов'ю змалювала образи простих кріпаків та їх боротьбу проти поміщицького гніту. Український байкар Л. Глібов у алегоричній формі показав безправне становище селянства. Письменник А. Свидницький створив перший реалістичний соціально-побутовий роман “Люборацькі”; революціонер-демократ П. Грабовський — збірки “Пролісок”, “З півночі”; поет-демократ С. Руданський — ліричні поезії, що зажили великої популярності: “Повій, вітре, на Вкраїну”, “Ти не моя” та ін. Цікаві твори належать перу М. Чайки, Ганни Барвінок, П. Чубинського та ін.

Великий внесок у розвиток української літератури зробили письменники П. Куліш (роман “Чорна рада”), Б. Грінченко (збірки поезій “Пісні Василя Чайченка”, “Під сільською стріхою”, повісті “Сонячний промінь”, “Під тихими вербами” та ін.), поети М. Щоголів (збірки “Ворскло”, “Слобожанщина”), В. Самійленко (сатиричні вірші “Ельдорадо”, “Патріот Іван” та ін.), О. Кониський, В. Кулик, П. Тавога-Мокрицький.

Класичні зразки соціально-побутової повісті та оповідання створив І. Нечуй-Левицький. У високохудожній формі змальовано життя, побут та психологію різних верств населення України (“Микола Джеря”,

“Кайдашева сім’я”, “Запорожці”, “Маруся Богуславка” та ін.). О. Кобилянська та Панас Мирний у своїх творах дали енциклопедію українського життя та історію буржуазного суспільства.

Громадянські та демократичні позиції М. Коцюбинського (“П’ятизолотник”, “По-людському”, “Дорогою ціною”, “Для загального добра” та ін.), Лесі Українки (“Досвітні вогні”, “Без надії сподіваюсь”, “Слово, чому ти не твердая криця” та ін.) істотно вплинули на українську інтелігенцію.

Нові горизонти мислення, перехід до психологічної прози знаменують творчість І. Франка — письменника, вченого, громадсько-політичного діяча. Він створив класичні зразки громадянської, філософської та інтимної лірики (“З вершин і низин”, “Зів’яле листя”, “Каменярі”, “Гімн”, “Товаришам із тюрми”), змалював жорстоку експлуатацію робітників (“Ріпник”, “На роботі”, “Борислав сміється”). Під впливом І. Франка розвивалася творчість М. Павлика, С. Коваліва, Н. Кобринської, Т. Бордуляка та найближчих його послідовників — В. Стефаніка, Л. Мартовича, Марка Черемшини.

Унаслідок постійних переслідувань з боку польського уряду і католицької церкви в Західній Україні братські школи почали занепадати. У селах лише при окремих церквах існували школи грамоти. Діти дрібнопомісної шляхти, багатих міщан та вищого духовенства вчилися у василіанських школах, створених уніатським орденом василіан у Львові, Бучачі, Терехові, Володимирі-Волинському та інших містах.

РЕФОРМА ОСВІТИ 1803—1804 рр.

Освіта Лівобережної України розвивалася за законами Росії. Відповідно до “Статуту народних училищ” (1786) у повітових містах відкривалися малі народні училища з дворічним терміном навчання, у губернських центрах — головні народні училища з п’ятирічним терміном навчання. Поряд із ними в окремих селах існували і “дяківки”.

На початку XIX ст. (1803—1804 рр.) царський уряд здійснив реформу шкільної освіти; було затверджено таку структуру: церковно-народне училище (школа); повітове училище; гімназія; університет.

Першими гімназіями були Новгород-Сіверська (1804), Харківська (1805), Київська (1809), Сімферопольська (1812). Згодом вони з’явилися у Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Вінниці, Херсоні.

“ТЕАТР КОРИФЕЇВ” Засновником українського професійного театру з повним правом вважається І. Котляревський. Він у 1810 р. разом з М. Щепкіним створив театральну трупу, для якої написав п'єси “Наталка-Полтавка” та “Москаль-чарівник”. Вони ж зіграли ролі головних героїв: І. Котляревський — Возного, М. Щепкін — Виборного.

Продовжували свою діяльність вільні мандрівні трупи, на основі яких 1882 р. було сформовано майбутній “Театр корифеїв” — трупу М. Кропивницького. До неї ввійшли талановиті актори тодішнього театру — М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Карпенко, Л. Квітка та ін. У 1885 р. трупа вже налічувала близько 100 акторів і поділялася на дві: одна — під керівництвом М. Кропивницького, друга — М. Старицького.

Було засновано нову систему організації — товариство на паях, яке колегіально вирішувало всі питання. Невдовзі починають діяти трупи М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого та ін. На початку ХХ ст. в Україні налічувалося близько 300 театральних колективів.

Над формуванням репертуару працювали кращі драматурги України. Вони боролися проти русифікаторства, порушували соціально значущі питання, формували шанобливе ставлення до української культури, торували нові шляхи розвитку сценічного мистецтва. Ставилися вже згадані п'єси І. Котляревського; “Назар Стодоля” Т. Шевченка; понад 40 п'єс М. Кропивницького, серед яких “Дай серцю волю, заведе в неволю”, “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”, “Глитай, або ж павук”, “По ревізії”, “Пошилися у дурні” та ін.; інсценізовані обробки М. Старицького “За двома зайцями”, “Сорочинський ярмарок”, “Циганка Аза”, “Різдвяна ніч” та його соціально-побутові драми “Не судилося”, “Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці”; глибоко психологічні п'єси І. Карпенка-Карого “Наймичка”, “Безталанна”, сатиричні комедії “Мартин Боруля”, “Сто тисяч”, “Хазяїн”, історичні драми “Бондарівна”, “Сава Чалій” та ін.; драматичні твори І. Нечуя-Левицького “Маруся Богуславка”, Панаса Мирного “Лимерівна”, Б. Грінченка “Степовий гість” та “Ясні зорі”, І. Франка “Украдене щастя”, “Учитель” та “Кам'яна душа”.

Багато з цих п'єс не сходять зі сцени й сьогодні. Творчі досягнення корифеїв українського театру є провідними в сучасному театральному мистецтві.

РЕФОРМА ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Розвиток шкільництва та народної освіти в Україні не відповідав суспільним реаліям після скасування кріпосного права. Прискорений розвиток капіталістичних відносин потребував кваліфікованих працівників. Станова школа поступово перетворюється на буржуазну. Зважаючи на суспільні потреби, вимоги прогресивних кіл країни, царський уряд у 1864 р. здійснив реформу народної освіти. Усі типи початкових шкіл стали народними училищами, до них приймали дітей усіх станів. Вони працювали за єдиними планами та програмами: вчили закону Божого, читати, писати та чотирьох арифметичних дій. У двокласних початкових училищах з п'ятирічним терміном навчання передбачалося вивчення історії, географії, малювання. З 1872 р. початкові повітові училища було переведено на шестирічний термін навчання; при цьому розширювалося коло предметів: геометрія, креслення та природничі дисципліни. Велику роль у поширенні освіти відігравали земства, які відкривали та утримували початкові школи, організували учительські курси. У Східній Україні в 1897 р. функціонувало близько 17 тисяч початкових шкіл усіх видів, що охоплювали навчанням лише третину дітей. Письменне населення становило близько 24 %.

Середню освіту, як і раніше, давали гімназії. За новим статутом існували повні (семикласні), що поділялися на класичні та реальні, і неповні (чотирикласні) — прогімназії. Класичні давали гуманітарну підготовку і пільги для вступу до університетів без іспитів. Програма реальних гімназій передбачала вивчення здебільшого природничих наук, їхні випускники могли продовжити освіту в технічних вузах. Наприкінці ХІХ ст. у Східній Україні було 129 гімназій та 19 реальних училищ.

Розвиток економіки стимулював появу професійної освіти: ремісничих, промислових, сільськогосподарських, комерційних училищ, учительських семінарій та курсів професійної підготовки. Поряд з університетами відкриваються вищі спеціальні навчальні заклади: технологічний та ветеринарний інститути в Харкові, політехнічний у Києві, Вище гірниче училище у Катеринославі та ін.

У Західній Україні церковні та інші початкові школи були реорганізовані в народні училища і передані у відання світських органів. Кількість їх невелика, тому в окремих районах до 76 % населення залишалося неписьменним. Австро-угорський уряд обмежував право українців

навчатися рідною мовою. Так, одна середня українська школа припадала на 820 тисяч осіб, а одна школа з польською мовою навчання — на 30 тисяч учнів, не було жодного реального училища, середнього або вищого професійного навчального закладу з українською мовою викладання. У Львівському університеті навчання здійснювалося польською мовою, у Чернівецькому — німецькою. У Закарпатті проводилася політика примусової мадяризації.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ, КЛУБНІ ЗАКЛАДИ ТА БІБЛІОТЕКИ В УКРАЇНІ

Під впливом визвольних ідей, що поширювалися в Україні у другій половині XIX ст., революційно-демократична молодь активно пропагує свої погляди через освіту, організовує школи для селян, робітників і ремісників. Ці школи працювали в недільні та святкові дні, звідси їх назва. У Києві на Подолі 1859 р. відкрилася перша недільна школа. Протягом 1859—1862 рр. в Україні їх діяло понад 110.

Недільні школи підтримували передові діячі культури, створювали та видавали підручники для них. Так, Т. Шевченко підготував і видав “Букварь южнорусский”, П. Куліш — “Граматику”, О. Кониський — “Шотницю”. Студенти та гімназисти старших класів ставали вчителями в цих школах. Разом із слухачами вони заснували спілку “Громада”, членами якої були П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський та ін. Царським указом 1862 р. недільні школи були закриті. Їх діяльність було відновлено тільки на початку XX ст.

За європейським зразком в Україні окремі громадські об’єднання дістали назву клубів. Перші з них були становими — дворянські, купецькі, офіцерські, ділових людей. Вступ був обмежений, а утримання здійснювалося на внески.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. поряд із становими створювалися народні клуби у Києві, Харкові, Одесі. При них діяли читальні, бібліотеки, лекційні та концертні зали, гуртки та курси. У 1893—1896 рр. у Києві працював соціал-демократичний “Лук’янівський клуб”, а упродовж революції 1905—1907 рр. у багатьох містах України з’явилися легальні робітничі клуби, які були центрами політичного об’єднання та самоосвіти пролетаріату (зокрема, клуб трудящих осіб у Києві). З наступом реакції їх було закрито. Легально продовжували існувати тільки народні доми та “Просвіта”.

Починаючи з 1908 р. з ініціативи М. Лисенка у Києві засновано “Український клуб”, що став культурно-просвітницьким центром демократичного спрямування. Але і його в 1912 р. було закрито. Усього в Україні в 1913 р. налічувалося 48 клубних закладів.

Важливу роль у збереженні та поширенні знань відігравали бібліотеки. Українці завжди шанували книгу, а в лиху годину берегли її як найцінніше майно. Першою відомою бібліотекою в Київській Русі була бібліотека Софійського собору, заснована в 1037 р. Ярославом Мудрим.

З XI ст. починається створення одного з найбільших книгосховищ рукописних та друкованих творів — бібліотека Києво-Печерського монастиря. Цю справу продовжують й інші монастирі незважаючи на тенденційність підбору книжкових фондів. Такі бібліотеки сприяли розвитку вітчизняної освіти і культури.

П. Могила перед смертю в 1647 р. заповів Київській академії понад 2 тисячі книг зі своєї бібліотеки. Це стало доброю традицією. Ректори та вихованці Києво-Могилянської академії дарували їй книги. Тут зберігалися також рукописи, хроніки, літописи, спогади, щоденники, документація, передплатні видання. З їх фондів поповнювалися бібліотеки всієї України.

Велику роль у поширенні знань у XVI–XVII ст. відігравали бібліотеки Львівського, Київського, Чернігівського, Луцького, Острозького братств, а також університетські бібліотеки Львова (1661), Харкова (1805), Києва (1834), Одеси (1865), Чернівців (1875).

Під впливом ідей просвітництва та гуманізму в Україні започатковуються приватні книжкові зібрання. Найвідоміші з них — Ф. Прокоповича (3192 книги), Ф. Лопатинського (1416 книг), Г. Самойловича (1147 книг), а бібліотеку Г. Полетики сучасники називали “золотоносною Каліфорнією”.

З допомогою прогресивної інтелігенції у XIX ст. було відкрито перші публічні бібліотеки в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Чернігові. У 60–70-х роках виникли народні бібліотеки на Херсонщині, Харківщині, а в Західній Україні — у Львові, Станіславі, Тернополі та ін.

У другій половині XIX — на початку XX ст. створюються бібліотеки при просвітницьких товариствах, народних домах, марксистських гуртках (у Катеринославі, Луганську, Юзівці). Бібліотеки й читальні створювалися “Просвітами”.

На початку ХХ ст. в Україні налічувалося 3153 бібліотеки з фондом близько 2 млн книг.

“ПРОСВІТИ” ТА ЇХ РОЛЬ У КУЛЬТУРНОМУ ПРОЦЕСІ

Бурхливий розвиток індустрії великих міст, використання найманої праці в різних галузях виробництва, встановлення ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. зумовили потребу підвищення кваліфікації, загальнокультурного рівня робітників. Потяг народу до освіти і культури сприяв діяльності громадських організацій. Створюються Харківське та Київське товариства грамотності; при них відкриваються недільні школи, бібліотеки-читальні, де читаються лекції та проводяться інші просвітницькі заходи.

“Просвіта” як громадське товариство засноване 8 грудня 1868 р. у Львові. Першим його головою став А. Вахнянин. Головним завданням товариства було поширення освіти серед народу та сприяння формуванню національної свідомості. У містах і містечках Галичини діяли його філії. На східноукраїнських землях “Просвіти” з’явилися під час революції 1905–1907 рр. — у Катеринославі, Одесі, Києві, Кам’янці-Подільському, Чернігові, Житомирі. Дев’ять “Просвіт” мали 30 філій. Їх діяльність була пов’язана з революційною та національно-визвольною боротьбою, і на відміну від галичанських, які були централізовані, кожна з них працювала автономно.

“Просвіти” видавали книги для народу, здійснювали театральні постановки, створювали народні хори, вели боротьбу за право викладання у школах українською мовою. Столипінським циркуляром 1910 р. східноукраїнські “Просвіти” були закриті.

У роботі “Просвіт” брали участь прогресивні діячі української культури — М. Шашкевич, Ю. Федькович, І. Франко, Г. Хоткевич, Леся Українка, М. Коцюбинський та багато інших.

РОЗВИТОК МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В українській культурі цього періоду яскраво виявилися найкращі риси — ідейність, народність, реалізм. Її провідниками були діячі українського театру М. Кропивницький, М. Заньковецька, П. Саксаганський, М. Садовський, композитори

М. Лисенко, М. Леонтович, С. Людкевич, Я. Степовий та ін. Український театр перетворився на справжню громадську трибуну в боротьбі за утвердження демократичної української культури. Поразка революції 1905–1907 рр., реакція з боку царизму загострили ідеологічну боротьбу в культурницьких і просвітницьких угрупованнях. Частина творчої інтелігенції була розгублена цими подіями; на творчості окремих композиторів позначився вплив модернізму (Б. Яновський, Л. Лівовський та ін.).

Активізується діяльність гуртків і товариств, хорового руху, відкриваються народні будинки (Київ, Одеса), у Києві — Літературно-артистичне товариство, хор товариства любителів музики. Подібні мистецькі об'єднання виникають в Одесі, Полтаві, Житомирі, Львові, Перемишлі, Станіславі, Коломиї, Стрії, Тернополі та ін.

У пропаганді української музики велику роль відіграли видатні українські виконавці, зокрема оперні співаки І. Алчевський, Є. Гушалевич, С. Крушельницька, О. Мишута, М. Менцінський та ін.

Продовжує розвиватися домашнє музикування, що охоплює широкі верстви населення. Товариствами друкуються збірки та окремі твори. Працюють музичні школи, бази, приватні музичні курси. Особливе місце серед цих закладів належало Музично-драматичній школі ім. М. Лисенка, на основі якої було відкрито Вищий музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка у Києві (1918) та школу-інститут ім. М. Лисенка у Львові.

Вплив народної пісні на розвиток свідомості дедалі зростає, актуально звучать старовинні пісні про народні повстання і перемоги над загарбниками, з'являються твори про сучасні події, думи на історичну тематику, революційні, ліричні, пролетарські пісні (зокрема, популярні “Сльозами злита Україна”, “Не пора, не пора”); поширюються обробки старих народних героїчних або жартівливих та сатиричних пісень. Згадаймо хоча б “Туман яром котиться” або “Гей, не дивуйте, добрії люди”, “Реве та стогне люд голодний”, “Засвітали арештанти” та ін. Було видано чимало збірок революційних пісень.

Отже, українська музика в цей період розвивалася в тісному зв'язку з життям народу, його боротьбою за соціальне й національне визволення. Своїм корінням вона сягала невичерпних джерел народної творчості.

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ХУДОЖНЬОЇ ШКОЛИ

Київська художня школа започаткувалася при лаврських іконописних майстернях, де працювали художники високого професійного рівня. Прізвищ багатьох із них не збереглося, з усієї когорти історія залишила одне — Алімпій. У “Києво-Печерському патерику” говориться, що він “добре ізвик хитрості іконей, ікони писать хитр бе зело”. Йому приписуються початки художньої школи.

З XVIII ст. у Лаврі постійно працює художня школа. Навчання художників-іконописців ведеться за найкращими європейськими методиками, тобто малювання з оригіналів — кужбушків, а також з натури. Ця школа орієнтувалася на релігійний живопис.

В Україні починає формуватися професійна мистецька освіта. Для навчання світському образотворчому мистецтву в Києві заснуються тимчасові класи живопису, малювання та креслення, які утримувалися на благодійні внески. На базі Товариств заохочення красних мистецтв створюються школи, що пізніше теж були реорганізовані в художні училища. Перше з них було організоване в Одесі в 1889 р. і підпорядковувалося Петербурзькій Академії мистецтв. В Одеському художньому училищі працювали К. Костанді, П. Волокидін, Т. Фраєрман та ін. На базі Київської рисувальної школи М. Мурашка в 1901 р. було відкрито художнє училище, яке переходить у відання Петербурзької Академії мистецтв. Організаторами та першими викладачами були перший ректор училища академік Петербурзької Академії мистецтв В. Ніколаєв, художники В. Менк, Х. Платонов, М. Пимоненко, В. Орловський, І. Селезньов та ін.

В училищі працювали відділи живопису та архітектури, їх викладачами були Ф. Кричевський, О. Мурашко, М. Бойчук, М. Козик та ін. Вихованці училища стали провідними художниками України та Європи і зробили гідний внесок у розвиток образотворчого мистецтва. Це О. Архипенко, М. Донцов, І. Кавалерідзе, А. Петрицький, І. Падалка, В. Седляр та багато інших.

У Харкові працювала приватна школа М. Раєвської-Іванової, де початкову художню освіту здобуло багато молоді. Напередодні 1917 р. на базі цієї школи відкрилося художньо-промислове училище, що працювало за програмою, розробленою в Петербурзькій Академії мистецтв.

У зв'язку з розвитком народних промислів постала потреба у підготовці професійних майстрів декоративно-прикладного мистецтва. У цьому важливу роль відіграла Миргородська художньо-промислова школа ім. М. Гоголя. Вона була обладнана з урахуванням найвищих вимог того часу; тут було створено музей та велику бібліотеку. Роботи кращих учнів завжди були бажаними і популярними на різноманітних виставках як в Україні, так і поза її межами. Одним із провідних фахових викладачів у школі був відомий український художник О. Сластіон. Училища підготували міцне підґрунтя для становлення української національної художньої школи.

На початку ХХ ст. продовжує розвиватись образотворче мистецтво. Особливий вплив мало Товариство пересувних художніх виставок, які своїм творчим кредо ставили правдиво

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ПОЧАТКУ ХХ ст.

показувати життя і побут різних верств трудового люду. Серед членів Товариства було багато відомих українських митців, які поділяли їх творчу платформу: М. Кузнецов, І. Похитонов, К. Костанді, О. Мурашко, Й. Нілус, Т. Дворников, С. Світославський, О. Розмаріцин, дійсні члени та члени-експоненти П. Мартинович, П. Левченко, С. Кишинівський, С. Костенко, С. Колесников та ін.

Українська тематика була популярною у творчості російських художників, вихідців з України, на них істотно вплинув творчий доробок Т. Шевченка як художника і поета.

Українське мистецтво представляли провідні митці реалістичного демократичного напрямку М. Пимоненко, О. Світославський, С. Васильківський, В. Костанді, П. Левченко, О. Сластіон, Ф. Красицький, О. Мурашко та ін.

Визначний майстер побутового жанру М. Пимоненко звертається до тем і сюжетів із життя і побуту українського народу та висвітлення соціальних проблем того часу. Особливої популярності набули його твори “Весілля в Київській губернії”, “Ярмарок”, “Додому”, “Гопак”, “Збирання сіна” та тематичні картини соціального змісту “Жертва фанатизму”, “Конокрад”, “Проводи рекрутів”, “На Далекій Схід” та ін.

Під впливом відомого художника академічного спрямування академіка В. Орловського, який присвятив багато творів Україні, — “Сінокіс”, “Жнива”, “Перепоchinoк чумаків” та інші — розвивалася творчість

С. Світославського, І. Похітонова, С. Васильківського та П. Левченка. Заслужують на увагу наукові розвідки і збирацька діяльність С. Васильківського. Він був залюблений у декоративно-прикладне мистецтво Слобожанщини. Разом із М. Самокишем підготував і видав альбоми “Український орнамент” та “З української старовини”. В останньому освітується героїка українського народу доби козаччини.

Початок сторіччя став періодом формування мистецтвознавчої науки, поштовх їй дали мистецько-критичні статті М. Мурашка та його книга “Спогади старого вчителя”. Помітну роль відіграли мистецькі виступи в пресі Є. Кузьміна. У зв’язку з реставраційними роботами в Кирилівській церкві, пам’ятці XII ст., та розписами Володимирського собору професор А. Прахов проводить велику дослідницьку роботу. О. Овицький 1914 р. пише і видає першу монографію про Тараса Шевченка-художника. М. Біляшівський, М. Макаренко, Д. Яворницький присвячують свої наукові роботи проблемам розвитку народного мистецтва. Починаючи з 1907 р. у Києві побачили світ мистецтвознавчі видання “В мире искусства” (1907–1910), “Искусство и печатное дело” (1909–1910), “Искусство” (1911–1912), “Искусство Южной России” (1912–1914), а в Галичині виходили журнали “Часопис”, “Будучність”, які редагував І. Труш, а з 1905 р. під спільною редакцією С. Людкевича та І. Труша виходив “Артистичний вісник”.

Завдяки діяльності Товариства в Україні поживаюється виставочна робота, щороку влаштовується до 10–15 вернісажів, які об’єднують місцевих художників. Окрім морального задоволення митці одержували і матеріальне; велика частина експонованих творів продавалася, що, правда, це було як позитивним, так і негативним явищем — тематику почав диктувати споживач, і художники працювали на догоду невибагливим смакам.

Наприкінці першого десятиріччя XX ст. в українське мистецтво входять модерні течії європейського мистецтва — модерн, еkleктика, декоративізм, а також формальні спрямування — експресіонізм, кубізм, абстракціонізм та конструктивізм. Проте якщо в стилі модерн реалістичні форми були домінуючими, то в модерністських напрямках іде деградування форми, а відповідно й змісту.

Революційна хвиля 1905–1907 рр. зумовила розвиток графічного мистецтва, зокрема сатири. Так, українські митці забезпечували сати-

ричними малюнками як російські, так і українські видання. Варто відзначити малюнки М. Фармаковського, Й. Нілуса, В. Заузе, М. Соломонова, М. Липського та ін.

Особливо великий внесок зробив раціональний Г. Нарбут, який сформувався під впливом творчості І. Білібіна та художників “Мира искусств”. Червоною ниткою через його творчий шлях пройшла українська тематика, узагальнена і трансформована через кращі досягнення української геральдики та книжкового мистецтва. Повернувшись в Україну після 1917 р., він стає засновником, першим ректором і професором Української Академії мистецтв — першої вищої художньої школи України.

Прогресивним явищем у художньому житті України були спроби створити монументи національним героям, діячам культури і мистецтв.

Велику активність в організації і спорудженні пам’ятника Т. Шевченкові в Києві виявили прогресивні діячі І. Рєпін, Д. Яворницький, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, М. Лисенко, В. Леонтович та ін. На конкурс було представлено 64 проекти, проте незважаючи на високо-змістовні і високохудожні роботи М. Гаврилка, Ф. Балавенського, М. Паращука питання встановлення пам’ятника Кобзареві “узгоджувалося” до 1910 р. і залишилося відкритим аж до радянського часу.

Жінки в Україні одержували середню освіту в жіночих гімназіях і прогімназіях, єпархіальних школах (училищах). У жіночих гімназіях, які з’явилися у 60-х роках ХІХ ст., було 7 основних класів та 8-й — педагогічний. Більшість гімназій були приватними. Наприкінці 50-х років ХІХ ст. існувало 5 державних середніх навчальних закладів для жінок.

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ДЛЯ ЖІНОК

Професійну освіту жінки могли дістати лише в учительських семінаріях.

Поряд з привілейованими чоловічими навчальними закладами відкриваються жіночі — інститути шляхетних дівчат — у Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1829), Керчі (1835), Києві (1838). У 90-х роках ХІХ ст. в Україні діяло 77 жіночих гімназій та 5 інститутів шляхетних дівчат.

Фахівців вищої ланки готували вищі жіночі курси в Києві (1878—1889, з 1905), Одесі (з 1906), Харкові (1913).

МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ

Зібрання книг, ікон, художніх виробів, історичних цінностей були популярні в Київській Русі. Найбільші колекції належали князю, Десятинній церкві, Софійському собору, Києво-Печерському монастиреві та ін. За свідченням сучасників, у бібліотеці-книгосховищі Ярослава Мудрого зберігалося майже 950 томів рукописних книжок з різних галузей знань.

У XVII–XVIII ст. великі приватні зібрання художніх творів були у феодальних замках та маєтках: Я. Собеського — у Жовкві, Синявських — у Бережанах, Вишневецьких — у Вишневці, К. Розумовського — у Батурині та ін.

Музеї як такі почали з'являться у першій половині XIX ст. Це були переважно археологічні та історико-краєзнавчі музеї: Миколаївський (1806), Феодосійський (1811), Одеський (1825), Керченський (1826), старожитностей при Київському університеті (1835) та ін.

У 1890 р. було відкрито Херсонський музей старовини, а в 1892 р. — Херсонський, до експозиції якого увійшли матеріали розкопів античного та середньовічного міста Херсонеса Таврійського. У 90-ті роки почали працювати історичний музей у Львові (1893), Архівної комісії в Чернігові (1897), української старовини В. Тарнавського (1901). Найбільшим за обсягом і експозицією був природничий музей у Полтаві (1891). У Севастополі 1869 р. відкрито музей Чорноморського флоту, який з 1905 р. переорієнтувався на тематику музею героїчної оборони міста.

На базі приватних колекцій творів мистецтва наприкінці XIX — початку XX ст. було сформовано: перший в Україні міський музей образотворчого мистецтва в Харкові (1886), музеї в Києві (1889), Одесі (1899), картинну галерею І. Айвазовського у Феодосії (1880), а також музеї в Миколаєві та Катеринославі.

У Львові у 1874 р. відкрито перший міський промисловий музей, у 1895 р. — етнографічний музей Наукового товариства ім. Т. Шевченка, у 1907 р. — Народний музей.

Усього до 1917 р. в Україні налічувалося 36 музеїв.

МЕЦЕНАТИ ТА КОЛЕКЦІОНЕРИ

Меценатство та благодійництво в Україні були популярними з княжої доби.

У добу козаччини ряди благодійників поповнилися. Це були П. Конашевич-Сагайдачний, І. Мазепа, П. Могила, які внесли великі кошти на розвиток освіти, літератури, малярства тощо.

Гідно продовжила їхню справу в ХІХ ст. родина Тарновських — меценатів і колекціонерів мистецьких творів. Зокрема, В. Тарновський зібрав багато рукописів та малюнків Т. Шевченка і в 1897 р. подарував їх Чернігівському земству. Його батько фінансував у 1840 р. перший випуск “Кобзаря”.

На базі колекцій Б. Ханенка (1858—1917) — колекціонера, мецената, археолога — було засновано Музей західного та східного мистецтва в Києві.

Родина цукрозаводчика М. Терещенка збрала велику колекцію творів російського живопису, яка стала основою Музею російського мистецтва в Києві, а також ця родина фінансово утримувала Київську рисувальну школу.

Колекція української старовини художника С. Васильківського стала основою Харківського краєзнавчого музею. Харківському земству він передав понад 5 тисяч експонатів.

Великий внесок у збереження мистецької спадщини зробив одесит О. Дерibas. Земляки вшанували його пам'ять, назвавши одну з вулиць міста Дерibasівською.

Один із кращих музеїв України на базі власних колекцій створили катеринославці О. Поль і Д. Яворницький, закохані в історію свого краю, особливо козаччину.

Львів'янин А. Шептицький (1855—1944) — митрополит, граф — вкладав кошти у розбудову храмів, шкіл, видавництв, колекціонував твори малярства, фінансово підтримував мистецьку школу С. Новаківського.

Колекціонерська та благодійницька діяльність продовжувалась у ХХ ст. Скульптор І. Гончар зібрав велику колекцію народного декоративно-ужиткового мистецтва. На базі зібрання музеєзнавця Я. Бердичевського створено музей “Пушкін і Україна”. Українська книга і графіка з колекції лікаря М. Грузова бажані в експозиціях, присвячених книговидавничій справі в Україні початку ХХ ст.

Збирають колекції і здійснюють благодійні акції українці діаспори: Й. Кочан, М. Скрипник, К. Шонк-Русич (США), родини Шафранюків та Антоновичів; остання на власні кошти уфундувала премію за мистецькі досягнення. Не полишають благодійницької діяльності і громадські об'єднання — українські музеї Чикаго, Клівленда, Нью-Йорка, Риму, Філадельфії, Торонто та ін.

Нині справу благодійництва підтримують вітчизняні підприємці.

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На початку ХХ ст. активізується революційний процес. Його складовою став творчий доробок як російських, так і європейських митців. В Україну широким потоком входили передові ідеї наукової і філософської думки. Загострилося протистояння між двома великими напрямками прихильників “чистого” мистецтва і прихильників ідейно-революційного спрямування.

Прихильники “чистого” мистецтва брали за основу мотиви, пов'язані з ідеалістичним баченням села і селянства. Письменники революційно-демократичного напрямку орієнтували свою творчість на робітничий клас та різночинну інтелігенцію. Цим активно користувалися більшовики, які на сторінках своєї преси, зокрема газети “Правда”, пропагували творчість робітничих письменників, таких як А. Шабленко, Т. Романченко, П. Махія, О. Чижик, оскільки вони показували робітничий клас як революційну перетворюючу силу. На творчість пролетарських письменників істотно впливали марксистські ідеї. Особливо праці К. Маркса і Ф. Енгельса вивчали І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський. У своїх творах вони висвітлюють тяжке життя трудового люду, болісний процес пролетаризації, зростання класової свідомості і революційної активності.

Революційні події 1905–1907 рр. дали багатий матеріал для низки літературних і мистецьких творів. Зокрема повість М. Коцюбинського “Фата Моргана”, де він показав становлення революційних виступів, ідеалізм бачення революційного процесу і що це дало за відсутності належної організації. У цій повісті, напевно, не ставлячи за мету, автор показав нерозуміння і протиборство двох соціальних груп щодо ідеї власної свободи.

Революцію 1905—1907 рр. вітали прогресивні українські письменники, такі як Панас Мирний поемою в прозі “Сон” та віршем “До сучасної музики”, І. Франко поемою “Мойсей”. Леся Українка пише низку творів революційного та сатиричного звучання: “Осіньна казка”, “Пісня про волю”, “В катакомбах”, “Помилка”. У цих творах вона прославляє борців, оспівує героїв революції, а у віршах “Пан політик”, “Веселий пан”, “Пан народовець”, “Практичний пан” в’їдливо висміює ліберальне панство.

Українське духовенство на початку сторіччя поводитися не найкраще, чим викликало зневажливе ставлення до цієї інституції. Це породило низку літературних творів атеїстичного спрямування, де висміюється і гостро критикується релігійна мораль, якою її бачили сучасники.

Гостра ідеологічна боротьба розгорнулася на ниві суспільних наук. Особливо активно працював М. Грушевський. В основу свого бачення історії українського народу він поклав теорію його винятковості, зв’язків з Європою, непримиренність і різні шляхи розвитку російської і української нації. Ці погляди як підтримувались, так і піддавалися різкій критиці. Протистояння цих двох позицій продовжується й сьогодні.

Ідеологія царського уряду не хотіла розуміти й активно ігнорувала потребу в розвитку освіти. Це було характерним для всієї території Російської імперії. Україна не була винятком. Так, станом на 1914—1915 рр. в Україні налічувалось лише 452 середні школи, які охоплювали навчанням усього 140 тисяч учнів, і лише 19 вищих навчальних закладів, у яких навчалось 26,7 тисяч студентів. Це становило близько 35 відсотків письменного населення. Вважалося, що підвищення рівня освіченості збільшує вільнодумство, особливо це небезпечно, коли освіта ведеться національними мовами. Так, в Україні до 1917 р. навіть після скасування заборонних розпоряджень щодо української мови 1863—1876 рр. і 1881 р. не було жодної школи чи вищого навчального закладу з українською мовою навчання.

Незначні послаблення, що були зроблені царським урядом після 1905—1907 рр., пізніше було ліквідовано: закрито “Просвіти”, припинено видання літератури, читання лекцій українською мовою, постановку театральних вистав; пісні дозволялося співати російською або французькою мовами. Так, у 1913 р. із 5283 книг, що вийшли в Україні, лише

176 були українськими, а з 1914 р., початку імперіалістичної війни, було заборонено взагалі всі україномовні видання.

УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ 1917 р.

Після проголошення маніфесту 17 жовтня 1914 р. царський уряд почав вживати різних заходів для того, щоб обмежити права і свободи народу. Знову стали переслідувати українців, білорусів та євреїв. Керуючись директивами, місцева влада почала утискувати українські установи: було закрито “Просвіти”, українські клуби, бібліотеки. У Києві ліквідовано Товариство грамотності. Проте, як завжди трапляється, чим більше переслідувань і репресій, тим активніша зворотна реакція. Після короткого заспокоєння в університетах знову почалися сходки і страйки. Заборонялося приймати на посади вчителів-українців і професорів-українців. Службовцям не можна було передплачувати українські газети і журнали.

Україна не була ізольована від зовнішнього світу, на неї впливали події, що відбувались у сусідів. У Галичині Головна Українська Рада оголосила про організацію Українських Січових Стрільців. У декларації говорилось, що всі українці повинні взятися за зброю, щоб визволити Україну і розгромити Росію. Відповідно створити єдину самостійну державу зі столицею в Києві. Загальна Українська Рада звернулася до “всіх народів цивілізованого світу” із заявою, у якій декларувалася мета створення Української Держави. Але це залишилось у мріях.

Союз Визволення України здійснював велику просвітницьку роботу як у Галичині, так і у країнах Європи. Це викликало у європейців зацікавленість, але реальних результатів не давало. Більш дієвою була робота СВУ в таборах військовополонених у Фрайштаті, Ганновері, Раштату, Гмюндені. У таборах було організовано школи, бібліотеки, церкви. Їх діяльність дала непогані результати. Там завдяки просвітницьким заходам формувались свідомі громадяни України.

На фронтах Першої світової війни майже не було змін. Почалися страйки і заворушення. Рік 1916 розпочався з гасла “Геть війну!”. Страйки прокотилися по всій Україні. Такі ж настрої перекинулися на фронт. Цілі полки відмовлялися йти в бій. Йшла велика пропагандистська робота всіх партій, які функціонували того часу, — від крайніх лівих до крайніх правих. Починалася Лютнева революція. 27 лютого 1917 р. було створено Тимчасовий Комітет Державної Думи, а 1 бе-

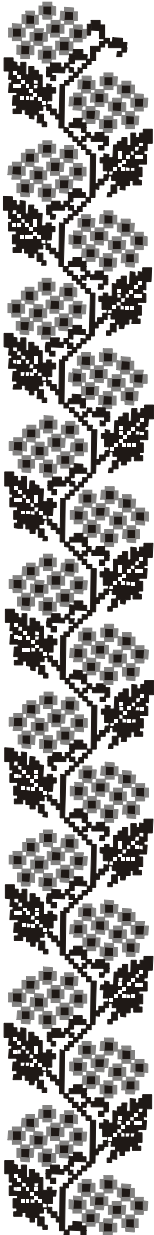
резня наказом № 1 ліквідується, можна сказати, дисципліна в армії. З березня 1917 р. було повалено монархію і припинено правління династії Романових.

14 березня 1917 р. в Києві офіційно проголошено про падіння монархії та встановлення нового уряду.

З цього часу, з цього дня почався новий відлік часу — ХХ сторіччя.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Роль і значення становлення капіталістичних відносин в Україні та розвиток культури.
2. Особливості української науки і культури початку ХІХ ст.
3. Які науково-мистецькі товариства діяли в Україні?
4. “Просвіти”, їх роль і значення в культурному розвитку народу.
5. З якими культурними набутками підійшла Україна до революції 1917 року?

Розділ VI

Відродження української культури в період національно-демократичної революції (1917–1920 рр.)

Перша світова війна загострила політичні та національні суперечності російської імперії, активізувала визвольний рух поневолених народів проти самодержавства. Під тиском народних мас 2 березня 1917 р. зрікся престолу цар Микола II. Припинила своє існування царська монархія. Другого дня думські лідери створили Тимчасовий уряд на чолі з князем Г. Львовим. На місцях створювалися громадські комітети.

Революція в Росії вплинула на національно-політичне життя в Україні. Вийшли з підпілля і почали діяти українські політичні партії лівого спрямування, відродилася “Просвіта”. 17 березня 1917 р. у Києві зібрався український національний конгрес за участю тисячі представників українських партій, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій, на якому було утворено революційний український парламент — Центральну Раду, яку очолив М. Грушевський. Генеральним секретарем її став відомий письменник В. Винниченко. Четвертим універсалом Центральної Ради від 22 січня 1918 р. було проголошено самостійність Української Народної Республіки, яку визнали держави Антанти.

У квітні 1918 р. відбувся державний переворот, в результаті якого в Україні було встановлено гетьманат. Українську державу очолив П. Скоропадський. Під тиском зовнішніх і внутрішніх подій у листопаді 1918 р. гетьман П. Скоропадський відмовився від влади. Нову

владу очолила директорія УНР, яка рішенням Трудового конгресу проголосила 22 січня 1919 р. “Акт соборності України”, тобто об’єднання Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою.

Посилилась агресія більшовиків та інших військових формувань проти молоді української держави. Директорія змушена була залишити Київ, але вже влітку 1919 р. українські війська відбили його у більшовиків, проте ненадовго. Під тиском білогвардійських сил генерала Денікіна українські війська змушені були відступити. Весною 1920 р. на підставі договору з Польщею відбувся похід зведених польсько-українських армій на Київ, який завершився поразкою. На території України більшовики проголосили Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Польща в 1920 р. підписала з Москвою Ризький договір, за яким відбувся поділ українських земель — Галичина, Волинь, Полісся і Підляшшя відійшли до Польщі, Буковина і Бессарабія до Румунії, а Закарпаття — до Чехословаччини. Така політична обстановка створилася в Україні після жовтневої революції 1917 р.

Важливим чинником у вирішенні назрілих національних проблем стало відродження національної освіти. Із поваленням царського уряду український народ почав відновлювати освітній процес. І це зрозуміло, оскільки в Україні за царських часів до самої революції 1917 р. не було жодної української школи. З перших днів революції кожне село намагалося відкрити українську школу, збирало кошти, відводило приміщення, землю, розшукувало вчителів. Вже в березні 1917 р. зусиллями Товариства шкільної освіти в Києві було засновано першу українську гімназію ім. Т. Шевченка, за нею відкрилися друга і третя. За прикладом Києва почали працювати гімназії в Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові та інших містах. З березня до осені 1917 р. в Україні було відкрито 57 середніх шкіл, які існували на приватні або громадські кошти.

Під тиском народу та педагогічної громадськості України Міністерство освіти Тимчасового уряду змушене було дозволити ввести в усіх народних початкових школах навчання українською мовою, а в учительських семінаріях та інститутах запровадити вивчення української мови, літератури, історії та географії. У вузах дозволялося відкривати кафедри української мови, літератури, історії та права. Цьому значною

мірою сприяв перший Український педагогічний з'їзд, який відбувся в Києві у квітні 1917 р. У ньому брали участь 300 делегатів; з'їзд прийняв низку резолюцій щодо розвитку української національної школи.

Процес українізації набирав повних обертів і зупинити його було вже неможливо. Про це засвідчив другий Всеукраїнський вчительський з'їзд, який відбувся в серпні 1917 р. Він сформував Всеукраїнську вчительську спілку з філіями по всій Україні, наприкінці вона налічувала близько 10 тисяч членів. У цьому плані велику роль відіграв з'їзд "Просвіти", що відбувся у вересні 1917 р. за участю 400 делегатів не лише з України, а й із Дону, Вороніжчини, Курщини, Кубані та Бессарабії. На з'їзді було створено Всеукраїнську спілку "Просвіт", яка мала займатися позашкільною освітою. З'їзд прийняв рішення, що навчання має бути обов'язковим для всіх хлопців і дівчат, починаючи з восьми років, безплатним, буде створено дитячі гуртки за інтересами, упроваджено дошкільне виховання.

Наприкінці 1917 р. було розроблено плани і програми для єдиної трудової школи, тобто загальноосвітньої, з 12-річним терміном навчання. З метою ефективного керівництва народною освітою в Україні створено Київський, Одеський і Харківський шкільні округи, а для швидкої дерусифікації шкіл — численні курси українознавства. Багато уваги приділялось підготовці та виданню шкільних підручників. Незважаючи на труднощі воєнного часу їх тираж 1917 р. доходив до 300 тисяч примірників, а 1918 р. було видано 2 млн книг.

Окрім українських народних шкіл і гімназій було відкрито реальні та комерційні школи. У цілому освіта в Україні в 1917–1918 рр. велась українською мовою в усіх типах шкіл, учительських семінаріях та на різних курсах.

Але найбільше для відновлення української культури в часи визвольних змагань було зроблено Українською Державою, яку очолював гетьман П. Скоропадський, а Міністерство вищої народної освіти і мистецтв — професор М. Василенко. Новий уряд рішуче проводив політику українізації духовного життя, особливо у сфері освіти. Першим кроком Міністерства у цій справі стала титанічна робота з запровадження єдиної трудової школи, проект якої був розроблений ще Центральною Радою. Поряд з відкриттям нових українських шкіл українізувалися також старі російські гімназії. Вже на кінець 1918 р. в Україні існувало 47208 народних шкіл, 1210 вищих початкових шкіл,

474 чоловічі і 262 жіночі гімназії, 91 комерційна школа, 70 реальних, 18 торгових і 18 духовних шкіл. Для незаможних учнів призначалися стипендії.

Гетьманський уряд здійснив низку заходів з метою подальшої розбудови вищої школи в Україні. Заснований раніше Український народний університет (м. Київ) був перетворений на Державний український університет, Педагогічну академію перетворено на Українську науково-педагогічну академію, яка мала готувати кадри вчителів українознавства для середніх шкіл. Невдовзі після урочистого відкриття в Києві Державного українського університету Державний український університет було засновано у Кам'янець-Подільському, а в Полтаві відкрито Український історико-філологічний факультет. Кафедри українознавства також було відкрито в Харківському і Новоросійському державних університетах. У листопаді 1918 р. почала працювати Українська академія мистецтв, у якій викладали відомі педагоги-художники Г. Нарбут, Ф. Кричевський, М. Бойчук, Ф. Бурачек, О. Мурашко.

Великою є заслуга гетьманського уряду у відновленні та подальшому розвитку української науки. Влітку 1918 р. було створено комісію у складі відомих вчених, яка мала виробити проект статуту Української академії наук (УАН). У вересні цього ж року проект було розглянуто і затверджено Радою Міністрів, а 14 листопада було ухвалено закон про заснування Української академії наук у Києві, затверджено її статут, штат, а також склад установ.

Передбачалося, що УАН є найвищою науковою державною установою і перебуває в безпосередньому віданні Верховної влади. Метою УАН визначалося поглиблення і поширення наукових дисциплін, збагачення їх на користь народу; сприяння об'єднанню та організації наукової праці в Україні; створення нових науково-дослідних інститутів. Академія окрім розв'язання загальнонаукових завдань мала вивчати і досліджувати сучасні й минулі проблеми України, української землі та народу. У складі УАН було три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний, соціальних наук, а також такі установи: національна бібліотека, астрономічна обсерваторія, хімічна лабораторія, фізичний інститут, зоологічний музей, ботанічний сад, геологічний музей і низка

інших наукових закладів. УАН мала свою друкарню і літографію. Членами академії мали право обиратися громадяни України та українські вчені Галичини, Буковини і Закарпаття.

Наказом гетьмана П. Скоропадського було призначено перших дійсних членів УАН. По відділу історико-філологічних наук дійсними членами стали заслужений професор Харківського університету Д. Багалій, ординарний професор Київського українського державного університету А. Кримський, заслужений професор Київської духовної академії М. Петров, професор Чернівецького університету, доктор С. Смаль-Стоцький. По відділу фізико-математичних наук призначені ординарний академік Російської Академії наук В. Вернадський, професор Київського політехнічного інституту С. Тимошенко, заслужений ординарний професор Київського університету П. Тутковський. По відділу соціальних наук призначені ординарний професор Київського українського державного університету М. Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф. Тарановський, ординарний професор Київського політехнічного інституту В. Косинський, член-секретар комісії з розбирання давніх актів О. Левицький.

На одне з перших місць було поставлено дослідження історії України, а одночасно із цим вивчення літератури, мовознавства, археології, мистецтва. В Україну почали повертатися й працювати вчені-дослідники, які до цього працювали у вузах і наукових установах Росії.

На час гетьманату припадає заснування таких наукових установ, як Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Національна бібліотека. Окрім названих наукових установ у Києві було засновано Державний драматичний театр. Завдяки зусиллям О. Кошиця організовано Українську державну капелу, симфонічний оркестр.

ЛІТЕРАТУРА Революційні події істотно вплинули на зміст літературно-мистецького життя. Політичне розмежування серед творчої інтелігенції, яке спостерігалось й до жовтня, після революції ще виразніше поглибилось. У середовищі літераторів-модерністів поширюється імітація ідейної “незалежності”. Численні гуртки і товариства на весь голос заявляють про своє лідерство в мистецькому процесі. Претензійність, прагнення бути ні на кого не схожим відбива-

лося вже в самих назвах окремих об'єднань і течій — “нічевоки”, “біо-косміти”, “фуїсти”, “ліміністи” тощо.

Незадовго до революції пішли з життя такі непересічні особистості, як І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, завершували свій творчий шлях І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, а В. Стефаник, О. Кобилянська та М. Черемшина жили в Західній Україні і були позбавлені можливості брати участь у літературному процесі Східної України.

Місію літературного служіння народів в роки національно-визвольних змагань взяли на себе письменники молодшого покоління, які почали свій творчий шлях незадовго до повалення самодержавства. Порізнному сприймали нову суспільно-політичну ситуацію старші українські літератори С. Васильченко, А. Кримський, М. Чернявський, Я. Мамонтов та ін. Загалом ці письменники досить швидко стали на шлях революційних перетворень.

Принциповою тезою, що подала перед митцями нової літератури, стало питання про збереження традицій класичної спадщини. Поезія Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки — це той ґрунт, на якому формувалися і визріли П. Тичина, В. Чумака, В. Сосюра, М. Рильський, Д. Загул та ін.

Молоді поети і письменники групувалися навколо численних літературних студій і гуртків, редакцій газет і журналів, літературних альманахів. Найпомітнішими творами української літератури періоду національно-визвольних змагань були книги віршів “Плуг” та “Сонячні кларнети” П. Тичини, “Червоний заспів” В. Чумака, “Удари молота і серця” В. Еллана-Блакитного, “Червона зима” В. Сосюри, “Мої коломийки” І. Кулика. Помітними стали прозові твори С. Васильченка, А. Головка, М. Ірчана, Г. Коцюби, П. Панча, О. Вишні, С. Пилипенка та ін.

Характерним для літератури, як і загалом для мистецтва років громадянської війни, був широкий спектр поглядів і діапазон полеміки, подальший розвиток культури. Гостра класова боротьба породила різні ідейні платформи в літературі та мистецтві, найпоширенішою стала течія “наймодернішого символістського напрямку”. Найбільшим ворогом мистецтва представники цієї течії вважали реалізм, про що було рішуче заявлено в першому альманасі “Семафор у майбутнє” (1921–1922). Вміщені в ньому статті, декларації і художні твори відверто заперечували будь-який розвиток класичних літературних традицій, протесту-

вали проти національної специфіки художньої творчості, емоційності та краси мистецтва. Загалом же, згідно з їх декларацією, мистецтво приречене на вмирання; протягом певного часу його має замінити метамистецтво (синтез мистецтва зі спортом), а в майбутньому, з плином часу, воно повністю зійде з арени духовного життя. Суперечливість їхніх естетичних поглядів була цілком очевидною. Читачам вони пропонували свої твори, художній рівень яких був далеко не рівноцінний. З-поміж помітних представників цієї течії варто зазначити М. Семенка, Г. Шкурупія, Г. Коляду, Д. Бузька, О. Слісаренка, М. Ірчана.

Особні позиції в молодій радянській літературі займали неокласики (сформувалися в 1922 р.). До них належали М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара та О. Бургардт. Вони виступали за високу культуру слова і художньої форми; ідеалом для них було далеке минуле, взірцем справжнього мистецтва слугували зразки античності та інших давніх епох, а з художніх напрямків у поезії найближчими для себе вважали французьких парнасців.

Активно в будівництво нової культури ввійшов Пролеткульт. Письменників ця культурно-освітня організація приваблювала своїм гаслом — “Творити революційне мистецтво!” У 1919—1920 рр. членами її були В. Коряк, В. Еллан-Блакитний, С. Пилипенко, В. Сосюра, М. Майський. Проте згодом усі вони вийшли з Пролеткульту, оскільки побачили хибність його ідейно-теоретичних настанов.

ТЕАТР До революції 1917 р. у Києві був лише один україномовний театр — це трупа М. Садовського, яка давала вистави в Народному домі. В інших містах України нерегулярно виступали трупи П. Саксаганського, О. Суходольського та ін. Із відродженням української державності відбувалася й реорганізація театральної справи. Вже весною 1917 р. у Києві створилося товариство “Український національний театр”, яке об’єднало кращі акторські сили. Йшли інтенсивні пошуки нових форм театральної роботи. Передові діячі формували нові трупи та обновлювали репертуар.

У Києві в 1918 р. було відкрито три театри — Державний драматичний, Державний народний і Молодий. Перший очолили відомі вже режисери О. Загаров і Б. Кривецький, які пройшли школу в Московському художньому театрі під керівництвом К. Станіславського і Б. Немировича-Данченка. Новий театр у своїй діяльності схилявся до

реалістично-психологічної школи; у його репертуарі були п'єси українських та зарубіжних драматургів.

Заслуговує на увагу Молодий театр, який очолив великий майстер театрального мистецтва, видатний режисер пореволюційної доби, основоположник нового напрямку в історії українського театрального мистецтва Лесь Курбас. Однотумцем і помічником його був Гнат Юра. Труппа театру складалася з молодих акторів. Керований Л. Курбасом театр категорично пориває з традицією старого побутового театру, орієнтує його на модерні течії західноєвропейського театру. Свій перший сезон театр відкрив п'єсами “У пущі” Лесі Українки і “Затоплений дзвін” Г. Гауптмана. Справжньою несподіванкою для театралів стали постановки трагедії “Цар Едіп” Софокла та поеми “Гайдамаки” Т. Шевченка.

У театрах Києва, Харкова та інших міст країни працювали видатні майстри сцени М. Заньковецька, П. Саксаганський, Г. Юра, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, А. Бучма, В. Василько, Б. Романицький, Г. Затиркевич-Карпинська, І. Замичковський, Г. Борисоглібська, О. Загаров, Ф. Левицький, Л. Ліницька, О. Ватуля, Ф. Барвінська та ін.

Зі сцени звучали музичні твори композиторів України, **МУЗИКА** послідовників М. Лисенка — Я. Степового, К. Стеценка, М. Леонтовича, П. Демуцького, В. Косенка, М. Коляди, входила в мистецьке життя молодь — М. Ревуцький, М. Вериківський, Г. Верьовка, П. Козицький, Б. Лятошинський та ін. Створюються хорові та музичні колективи, ансамблі, мандрівні хорові капели. Визначною подією було створення на початку 1920 р. Державної української мандрівної капели “Думка”, що згодом стала одним з кращих хорових колективів України.

До значних досягнень відродження національної культури належить швидкий розвиток видавничої справи, насамперед друкування шкільних підручників. Їх видавали Товариство шкільної освіти в Києві, “Українська школа”, якими керували С. Русова та С. Черкасенко. Відновили роботу видавництва “Вік” і “Час” у Києві. Чимало книжок виходило в кооперативних товариствах у Харкові, Полтаві, Катеринославі. **ПРЕСА, КНИГОДРУКУВАННЯ**

Швидко відбувався процес становлення української преси. Першим офіційним україномовним органом стали “Вісті Київського Губернського Виконавчого Комітету”; згодом почали виходити “Вісті Української Центральної Ради”, “Вісник Генерального Секретаріату УНР”. Крім того, українською мовою виходили газети “Нова Рада”, “Робітничка газета”, “Народна воля”; відновилося видання “Літературного наукового вісника” за редакцією М. Грушевського та історичного журналу “Україна”; виходили часописи “Книгар”, “Шлях”, “Театральні вісті”, студентський орган “Стерно”. Для учнів середніх шкіл видавався “Камінь”, для молоді — “Юнак”, для жінок — “Жіночий вісник”, для військових — “Українська військова справа”. Названа періодика переважно видавалась у Києві. Усього в 1917 р. українською мовою виходило 63 періодичних видання.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Економічна і суспільно-політична ситуація в Україні після повалення царської монархії в Росії.
2. У чому полягали причини частої зміни влади в Україні під час національно-визвольних змагань?
3. Які практичні кроки здійснив уряд гетьмана П. Скоропадського у справі відродження та розвитку української культури і науки?
4. Вплив революційних подій на розвиток української літератури і видавничої справи.

Розділ VII

Культура України в період становлення радянської влади

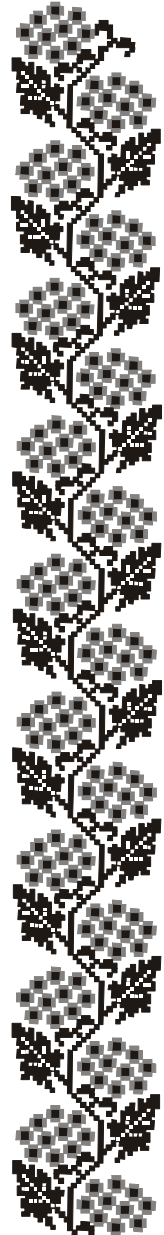

Перша світова, а потім громадянська війни дорого коштували Україні. Промисловість було вщент зруйновано, виробництво товарного продукту скоротилося майже в дев'ять разів. Збір зерна не перевищував 25 % довоєнного валового збору. Вартість карбованця знизилася в 13 разів. Людські втрати сягали 3–5 млн чол.

Одразу після революції селяни одержали землю, але згодом з ними почала вестися справжня війна. Головний удар було націлено проти селянських повстанських рухів. Незважаючи на те, що у боротьбі проти поміщиків інтереси селянства збігалися з інтересами нової влади, після розгрому всіх військових угруповань багнети Червоної Армії вперлися в селянські груди. Це, власне, і був початок конфліктів, репресій, масових депортацій, штучного голоду, коли під вивіскою політики “ліквідації куркуля як класу”, суцільної колективізації йшло знищення селянина, який становить хребет нації.

Політику нівелювання більшовики вели і щодо інтелігенції. Гасло “пролетаризація інтелігенції” означало стирання різниці між фізичною і розумовою працею, що було максимально прийнятним для “відданих” малоосвічених пролетарів. Процес пролетаризації інтелігенції розпочався в перші роки радянської влади. Дієвим кроком до цього було скасування в 1919 р. усіх дипломів, наукових ступенів, звань, одержаних у царській Росії.

Визначальним принципом “культурної” політики більшовиків стало, по-перше, знищення попередніх

набутків культури на території Росії — національних, класових, релігійних — і створення єдиної пролетарської культури, яку згодом назвали соціалістичною. Таким чином, “нова культура”, за висловом М. Горького, мала бути реалістичною за формою і соціалістичною за змістом. По-друге, ідеологічним підґрунтям нової культури декларувався марксизм, що означало матеріалізм у світогляді, диктатуру в політиці та колективізм в етиці. По-третє, верховенство науки над релігійними догмами. По-четверте, партійне керівництво всіма культурними процесами. Отже, культура ставала дієвою зброєю КПРС у вихованні слухняного людського масиву.

УКРАЇНІЗАЦІЯ Встановлення радянської влади в Україні проходило під гаслами соціальної справедливості та інтернаціоналізму. Їх абсолютизація при одночасному ігноруванні природного прагнення пригнічених раніше народів до самовизначення й утворення незалежних держав ставили під сумнів міцність і довговічність утвореного в 1922 р. Союзу РСР. Та захмеліла від монопольної влади й затьмарена ідеєю світової революції більшість у Російській комуністичній партії виявилася нездатною оцінити хід подій, усвідомити відповідні уроки. Мало того, генеруючи центристські ідеї і всіякою захожуючи такі тенденції, комуністична партія жорстко придушувала будь-які прояви національної специфіки як ворожої “інтернаціональній пролетарській справі”. Нищівній критиці піддавалися комуністи, які виступали на захист національних інтересів союзних республік, обстоювали право на вільний розвиток економічного, культурного і духовного життя всіх народів СРСР. У країні такими були члени РКП(б) — ВКП(б), колишні члени Української комуністичної партії (боротьбисти), Української комуністичної партії (україсти) та інші, котрим офіційною пропагандою було навішено ярлик націонал-комуністів.

За таких обставин XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. проголосив політику коренізації, що передбачала підготовку й виховання кадрів корінної національності для роботи у державному апараті, управлінні народним господарством, запровадження навчання, видання книг, газет і журналів мовами корінних національностей.

Першим кроком у її здійсненні було усунення від влади відвертих російських шовіністів, супротивників курсу партії на “коренізацію”. Серед них партійні керівники — перший секретар КП(б)У Е. Квірінг

та другий секретар Д. Лебідь, які не приховували ворожого ставлення до українізації. Зокрема Д. Лебідь весною 1923 р. проголосив теорію боротьби двох культур. На його думку, російська культура революційна, прогресивна; виразником її було місто, тоді як українська культура — сільська, контрреволюційна. Тому українська культура в перспективі мала загинути. Цю теорію ЦК ВКП(б) засудив як прояв російського шовінізму. Прибічників її разом із Д. Лебедем відкликали з України. Першим секретарем КП(б)У було призначено Л. Кагановича, другим секретарем став І. Клименко.

Одним із головних напрямків українізації визначено розширення сфери користування українською мовою в державних і партійних установах. Для чиновників 3 серпня 1923 р. було організовано курси української мови, після закінчення яких вони складали іспити. Той, хто не склав, втрачав посаду. З 1925 р. введено обов'язкове вживання української мови в державному діловодстві, а з 1927 р. — у партійному. Це швидко дало результати. Якщо в 1922 р. українською мовою велося лише 20 % усього діловодства, то в 1927 р. цей показник досяг 70 %. Кількість українців у партійно-державному апараті збільшилася вдвічі.

Найбільший вплив українізація справила на розвиток освіти. Вона збігалася в часі з розгортанням культурної революції, головним напрямком якої була ліквідація неписьменності.

Різно збільшився обсяг видань української преси. На початку 30-х років він становив майже 90 % усіх періодичних видань республіки. Україномовними стали три чверті всіх театрів України. Період українізації став часом розквіту літературних та мистецьких угруповань.

Проте політика коренізації, як і національна політика в цілому, не була послідовною. Вона постійно дозувалася; на різних рівнях партійного керівництва з'являлося чимало бажаючих встановлювати її допустимі межі, вихід за які кваліфікувався як націоналізм. Прагнення великих і малих народів до національного відродження постійно наштовхувалося на протидію, що згодом переросла в тотальний наступ. В Україні це почалося в 1925 р. з приходом на посаду першого секретаря КП(б)У Л. Кагановича. Перші гоніння впали на керівників державних органів О. Шумського, Г. Гринька, М. Скрипника, які за службовим обов'язком відповідали за здійснення політики українізації. Потім розгорнулася боротьба проти всього народу.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ

У 20-ті роки в Україні було створено першу в практиці національно-державного будівництва правову базу для вирішення проблем соціально-економічного та культурного розвитку національних меншин. Одним із перших актів став декрет України “Про заходи забезпечення рівності мов і про сприяння розвитку української мови” від 1 серпня 1923 р., який підтверджував рівність мов усіх національностей, що населяли Україну.

Першочергова увага зверталася на розширення мережі національних шкіл, організацію навчання дітей рідною мовою. Уже в 1929/30 навчальному році в республіці діяло 1539 шкіл з російською мовою навчання, 786 — єврейською, 628 — німецькою, 381 — польською, 121 — молдавською, 73 — болгарською, 16 — грецькою, 15 — чеською, 10 — узбецькою, 8 — татарською, 2 — ассирійською. Підготовку вчителів та інших спеціалістів здійснювали кілька національних інститутів і 9 національних секторів (факультетів) інститутів народної освіти, а також 8 педагогічних, 19 індустріальних, 18 сільськогосподарських технікумів та 14 національних відділень інших технікумів. Культурно-освітню роботу провадили понад 600 національних бібліотек, майже 100 клубів, понад 350 сільських будинків культури та 300 хат-читалень. Функціонувало 7 єврейських, польський та грецький театри. Мовами національних меншин у республіці виходило близько 500 газет і понад 100 журналів. На випуску літератури спеціалізувалось окреме державне видавництво — Держнацменвидав. У системі Академії наук діяли Інститут єврейської культури та Інститут польської культури.

ОСВІТА

Уряд України не розробляв свою законодавчу базу, а спирався на декрети, вироблені Наркоматом освіти у Москві, було також створено Народний комісаріат освіти, до компетенції якого увійшло і керівництво галузями культури.

Батьки вимагали гарантувати розвиток національної школи. У лютому 1920 р. ВЦВК видав декрет “Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоруською”, в якому зазначалося, що жодна перевага великоруської мови неприпустима. Народний комісаріат почав підготовку працівників освіти з обов'язковим вивченням української мови й українознавства.

У 1919–1920 рр. учителі для роботи в школі обиралися. У постанові Наркомосвіти від 10 травня 1919 р. “Про вибори шкільних працівників” вказувалося, що педагогічний персонал шкіл повинен користуватися довір’ям населення, а тому треба, щоб він склав екзамен перед народом у формі виборів на посаду. Для перепідготовки вчителів було створено короткострокові педагогічні курси, а також педагогічні школи, учительські та педагогічні інститути. У 1919 р. педкурси працювали в 45 містах України. Згодом мережа педагогічних курсів і педшкіл розширилася. Водночас уряд України вживав практичних заходів з метою полегшення важкого матеріального становища вчителів, що склалося в роки громадянської війни. У червні 1920 р. Раднарком України підвищив їм зарплату, зобов’язав місцеві органи влади надавати матеріальну допомогу із громадських фондів.

Влада доклала чимало зусиль у боротьбі з голодом, масовими захворюваннями. В Україні в 1922 р. налічувалося близько 1,5 млн безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт. Для них організовували дитячі будинки. Так, якщо в 1921 р. налічувалось 806 дитячих будинків, то в 1923 р. — 1928. Кількість дітей у них за цей час збільшилася майже втричі. Крім того, тут знайшли притулок понад 250 тисяч дітей із Поволжя, де голод був особливо відчутний. Завдяки вжитим заходам за короткий час із безпритульністю в республіці було покінчено. У дитячих будинках створювалися сприятливі умови для навчання і виховання дітей-сиріт.

Із поліпшенням економічного становища республіки збільшувались асигнування на освіту. За 1923–1926 рр. вони збільшилися майже в 7 разів, що давало можливість розширювати навчально-матеріальну базу й збільшувати кількість шкіл та учнів. Якщо на 1 січня 1923 р. в Україні було 17110 шкіл, у яких навчались 1417,8 тисяч школярів, то в 1926 р. — 17632 школи і 2105,7 тисяч учнів. Але на кінець відбудовного періоду ще понад 40 % дітей шкільного віку залишалося поза школою, особливо в сільській місцевості, хоча кількість шкіл тут збільшувалася швидше, ніж у містах.

Будуючи нову школу, влада дбала про забезпечення її учителями. Їх готували курси, педшколи та інститути, збільшився і поліпшився їх склад. Якщо в 1922–1923 рр. у школах України було 46 тис. вчителів, то в 1925–1926 рр. — 52 тис.

У другій половині 20-х років було запроваджено всеобуч. У початковій школі в 1927 р. ним охоплювалось до 65 % дітей шкільного віку, а в 1929 р. — 71 %. Особливо повільно запроваджувалось загальне навчання на селі.

Основним типом загальноосвітньої школи в Україні лишалася семирічна трудова школа. Починаючи з 1928/29 навчального року велику частину семирічних шкіл у містах було реорганізовано у фабрично-заводські семирічки (ФЗС), а в селах — у школи колгоспної молоді (ШКМ). У центрі уваги органів народної освіти постали питання трудового виховання і політехнічного навчання.

У жовтні 1930 р. Наркомосвіти України скликав Перший Всеукраїнський з'їзд з питань політехнічного навчання. З'їзд прийняв правильні рішення, але на практиці вони не виконувались. Навчальні програми, плани, підручники були недосконалими і часто змінювалися. Це негативно позначалось на підготовці учнів, особливо при вступі до середньої і вищої спеціальної школи, на вихованні кваліфікованих кадрів.

По-іншому складалася система освіти в західних регіонах України. З перших років встановлення польської влади в Галичині головними завданнями шкільної адміністрації стали обмеження мережі українських шкіл і їх полонізація. Польська шкільна адміністрація провадила політику повної централізації, заміни українських учителів на польських, обов'язкового введення польської мови. У середині 20-х років українські школи перетворено на двомовні. Кількість українських шкіл поступово зменшувалась, а польських збільшувалась, з часом українські було ліквідовано повністю.

СЕРЕДНЯ СПЕЦІАЛЬНА І ВИЩА ШКОЛА

Організація вищої і середньої спеціальної освіти в Україні розгорнулася широко з 1920 р. після закінчення громадянської війни.

Більшість населення не мала загальноосвітніх знань, необхідних для вступу до вузу, а тому при вищих навчальних закладах створювалися підготовчі курси, що готували контингент студентів для вузів, — робітничі факультети. Набирали на них за рекомендаціями партійних, радянських, профспілкових організацій, комітетів незаможних селян, військових частин. На кінець 1921 р. налічувалось 12 робітфаків, а в 1925 р. — вже 31, де навчалася близько

7,5 тис. студентів. Понад 90 % робітфаківців становили робітники і селяни, їм видавалися стипендії, обмундирування, вони постачалися за нормами тилового червоноармійського пайка, забезпечувалися гуртожитками і користувалися безоплатним проїздом залізницями. Усіх, хто закінчував робітфаки, приймали до вищих навчальних закладів відповідних профілів без вступних іспитів.

У 1920—1921 рр. на базі середніх технічних та агрономічних шкіл було організовано технікуми з метою підготовки кадрів середньої кваліфікації для всіх галузей народного господарства. Так, в 1921 р. налічувалось 145 технікумів, а в 1922 р. частину з них було віднесено до розряду вищих навчальних закладів, що готували кадри вузької спеціалізації, а частину реорганізовано в профшколи; проведено реформу вищих навчальних закладів — університетів та інститутів. Так, із природничих та історико-філологічних факультетів було створено інститути народної освіти (ІНО) з факультетами соціального і професійного виховання (соцвиху і профвиху). Медичні факультети виокремлювались у медичні інститути (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав). Реорганізовано було також музично-драматичні та художні інститути, створено низку сільськогосподарських вузів, технічні вузи, інститути політехнічні, технологічний, гірничий та ін.

Усього в 1927/28 навчальному році в Україні було 39 вищих навчальних закладів, у яких навчалось 29141 студент. Починаючи з 1929 р. було проведено уніфікацію середньої спеціальної та вищої освіти по всій країні. Спеціалістів вищої кваліфікації мали готувати тільки інститути, а середньої — технікуми за галузевим принципом; вони передавалися у відання відповідних наркоматів та відомств. За Наркоматом освіти залишалось програмно-методичне керівництво навчальним процесом.

З метою підготовки кадрів суспільних наук та соціально-економічних дисциплін в Україні в цей час було створено Соціалістичну академію, Інститут червоної професури, Комуністичний університет, які мали готувати викладачів суспільствознавчих дисциплін для всіх навчальних закладів.

Для організації наукової роботи в загальнореспубліканському масштабі в 1921 р. у складі Укрголовпрофосвіти Наркомосу було створено Науковий комітет, якому підпорядковувалися всі наукові установи республіки. **НАУКА**

На Всеукраїнську академію наук (ВУАН) покладалася координація роботи наукових установ республіки та окремих учених, надавалося право присвоювати вищі наукові звання, було передано в її відання науково-дослідні інститути та установи, що діяли в Україні. У трьох її відділах — історико-філологічному, фізико-математичному та соціально-економічному — в 1922 р. працювало понад 30 наукових установ.

Більш плідною була історико-філологічна секція, де продуктивно працювали Інститут української наукової мови, Етнографічна та Археологічна комісії. В 1921 р. організовано Археологічний інститут. Членами секції були історики Д. Багалій, М. Слабченко, О. Оглоблін, О. Гермайзе, Д. Яворницький, літературознавці С. Єфремов та В. Перетц, етнограф А. Лобода, філолог і сходознавець А. Кримський, мистецтвознавець О. Новицький. Провідним виданням українознавчих студій став журнал “Україна”. М. Грушевський продовжував працювати над багатотомною “Історією України-Руси”.

У фізико-математичному відділі ВУАН налічувалось найбільше академічних кафедр — 30. На світовому рівні провадилися дослідження на кафедрах прикладної математики (Д. Граве), чистої математики (Г. Пфейффер), математичної фізики (М. Крилов), експериментальної зоології (І. Шмальгаузен) та ін. Тут працювали відомі хіміки В. Кістяківський, Л. Писаржевський та ін.

У соціально-економічному відділі ВУАН плідно працював під керівництвом М. Птухи Демографічний інститут — перша у світі науково-дослідна установа з демографії, де творчо працювали вчені К. Воблій, який започаткував вивчення економічної географії України, та історик права М. Василенко. Дійсними членами ВУАН стали засновник української школи фізіології рослин Є. Вотчал, ботанік В. Фомін, біолог М. Кащенко, геолог П. Тутковський. Вони вивчали природу України, її кліматичні особливості, геологічну будову, флору і фауну, продуктивні сили республіки та їх використання з метою піднесення економіки країни.

Академія наук допомагала в налагодженні роботи кафедр, об'єднувала і спрямовувала роботу наукових установ периферії.

Успішно розвивались медична та біологічна науки. Д. Заболотний, О. Богомолець, В. Воробйов, О. Корчак-Чепурківський, О. Паладін, М. Стражеско, В. Філатов збагатили медицину новими теоретичними дослідженнями. Великим практичним досягненням в Україні стало те,

що вже на середину 20-х років було ліквідовано холеру, віспу, чуму. У листопаді 1922 р. у Києві відкрито Науково-дослідний інститут туберкульозу, вчені якого, зокрема Ф. Яновський, завдяки вакцинації домоглися успішної профілактики цього захворювання.

24 липня 1925 р. ЦВК СРСР ухвалив постанову про Академію наук як вищу всесоюзну установу. У результаті ВУАН втрачала свою самостійність, перетворювалась на філіал АН СРСР.

Крім установ Академії наук науково-дослідну роботу проводили галузеві наукові інститути. На кінець 1928 р. в Україні налічувалося 138 науково-дослідних установ, у яких працювало 3658 наукових співробітників і навчалось близько тисячі аспірантів. Вибори нових академіків відбулись у 1929 р., О. Богомольця обрано академіком за спеціальністю патологія фізіологія, О. Динника — за спеціальністю механіка, Є. Орлова — хімія, О. Леонтовича — фізіологія, О. Палладіна — біохімія, Є. Патона — електрозварювання, Г. Проскуру — аерогідродинаміка, А. Сапегіна — ботаніка, Д. Третьякова — зоологія, М. Федорова — гірнична техніка, О. Шліхтера — економіка, П. Тичину — літературознавство, Д. Яворницького — етнографія.

У зв'язку з реконструкцією народного господарства широко розгорталася науково-дослідна робота в галузях технічних наук — металургії, машинобудуванні, енергетиці, будівельній техніці. Створюється низка нових наукових установ. Є. Патон у 1928 р. організував кафедру інженерних споруд (розпочалися наукові дослідження в галузі електрозварювання). Створюються кафедри гірничої механіки, технічної аерогідродинаміки, Всесоюзний науково-дослідний інститут кам'яновугільної промисловості в Харкові з філіалами в Донецьку, Тулі, Свердловську й Новосибірську, Науково-дослідний інститут промислової енергетики та автоматизації електричних установ. Організовано науково-дослідні інститути металів у Харкові (1928) та Дніпропетровську (1929).

Для забезпечення механізації сільського господарства в 1929 р. у Харкові відкрито Український науково-дослідний інститут сільськогосподарського машинобудування та машин випробування, а в 1930 р. — Український науково-дослідний інститут механізації сільського господарства. Широко розгорнулися роботи в галузі генетики й селекції. Тут працювали А. Сапегін, В. Юр'єв, які вивели цінні сорти пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи.

ЛІТЕРАТУРА Становлення української радянської літератури відбувалось у напруженій боротьбі з різноманітними літературними групами й течіями, що в пореволюційний час з'являлися, як гриби після дощу, і претендували на гегемонію в літературі. Серйозним гальмом в об'єднанні письменницьких організацій були політичні й естетичні пролеткультівські настанови. Згодом вони почали домагатись "автономії" від держави, проте більше шкодили справі культурного будівництва, ніж допомагали. Відмежування культури від "буржуазного" суспільства на практиці було ігноруванням кращих традицій минулого, що стало грубою помилкою.

Звільняючись від впливу модерністично-декадентських течій, українські письменники вже в роки громадянської війни дали зразки справжньої поезії, зокрема "На майдані", "Псалом залізу", "Сійте", "Як упав же він" П. Тичини, "Удари молота і серця", "Червоні зорі" В. Еллана-Блакитного, "Закзик", "Гартована поезія", "Червоний заспів" В. Чумака, "Відплата", "Червона зима" В. Сосюри, "Світло зі Сходу", "Гудок" М. Терещенка, "Мої коломийки" І. Кулика та ін. На той час ці твори справляли великий вплив на широкий загал в Україні.

Із переходом до мирного будівництва посилювався бурхливий розвиток української літератури. З'явилися сотні нових творців: А. Головка, П. Панч, М. Ірчан, І. Дніпровський, І. Кириленко, П. Усенко, Олесь Досвітний, І. Микитенко, Іван Ле, М. Бажан, О. Копиленко, Ю. Яновський, Ю. Смолич, О. Довженко, Остап Вишня, Є. Плужник, С. Склярченко та ін. Розкривається талант письменників, що прийшли в літературу незадовго до революції або в роки громадянської війни: П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, І. Кочерги та ін.

Центрами літературно-мистецького життя стають клуби, сільбудди, бібліотеки, редакції газет і журналів, професійні спілки. З'являються літературні, драматичні, музичні гуртки. Лише в Києві у 1921 р. вони працювали більш як у 30 клубах. Створюються і професійні літературні та мистецькі об'єднання, зокрема спілка селянських письменників "Плуг", яка ставила за мету, "грунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, йти разом з останнім до створення нової, соціалістичної культури і ширити ці думки серед селянських мас України без різниці національностей", а також спілка пролетарських письменників "Гарт".

Спроби партії об'єднати письменників у єдину творчу організацію з чітко вираженим ідейним спрямуванням вилились у гостру літературну дискусію, розпочату М. Хвильовим у 1925 р. Він і його прихильники під приводом боротьби за високу художню якість літератури, за звільнення її від малоталановитих людей створили нову літературну організацію — Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Вони стояли на позиціях самотності української національної духовності та європейських традицій.

Існували й інші літературні об'єднання. У січні 1927 р. під знаком об'єднання літературних сил навколо актуальних завдань соціалістичного будівництва було створено Всеукраїнську спілку пролетарських письменників (ВУСПП). Близько до ВУСПП стояло об'єднання комсомольських письменників “Молодняк”, створене в Києві наприкінці 1926 р.

Під постійною партійною критикою була група письменників, що стояли на близьких до ВАПЛІТЕ позиціях, згуртованих у літературних організаціях “Аспіс” (1923), “Ланка” (1924–1926) і “Марс” (майстри революційного слова), яка проіснувала до 1934 р.

Якщо загалом характеризувати літературні напрямки того часу, то молоде покоління письменників насамперед було пов'язане із символізмом і футуризмом. Названі літературні напрямки не дають повної картини розвитку літератури в Україні. Це були лише основні течії літературного руху, пошуки нових форм і модерних засобів самовиявлення. Провідним жанром перших років радянської влади залишалася поезія. Поряд з її подальшим розвитком із середини 20-х років почали з'являтися прозові твори широкого епічного плану — романи й повісті.

Прозу цього покоління репрезентують А. Головка (роман “Мати”), Б. Антоненко-Давидович, який викликав гостру дискусію своїм романом “Смерть” (1928), де показав неприйнятність більшовизму в Україні. До цього періоду належить роман “Міжгір'я” Івана Ле, “Чорне озеро” В. Гжицького, в яких національне питання в перші роки радянської влади стало першоплановим.

Найталановитішим письменником цієї генерації був Ю. Яновський, відомий романами “Майстер корабля”, “Чотири шаблі”, де вишуканою мовою змальовано нестримних у почуттях, одчайдушних повстанців, які нагадують запорожців.

Драматичні твори Я. Мамонтова, І. Кочерги, М. Ірчана (“Родина щіткарів” і “Підземна Галичина”), А. Головка (“В червоних шумах”), В. Минка (“Лісові круки”), Д. Бедзика (“Шахтарі”), І. Микитенка, О. Корнійчука та інших авторів свідчили про бурхливий розвиток української драматургії, театрального мистецтва.

На початку 20-х років на західноукраїнських землях також активізується літературне життя. У Львові в 1922 р. створилися дві літературні групи: перша — “Логос”, що об’єднувала поетів католицького напрямку — В. Линниченко, М. Луксицького, О. Моха, О. Семчука (об’єднав їх журнал “Поступ”); друга — при журналі “Митува”. До неї входили молоді літератори. Невдовзі було створено об’єднання при журналі “Літературно-науковий вісник”, який відновив свою діяльність у 1922 р. турботами публіциста і критика Д. Донцова. У цьому журналі друкувалися Ф. Дудко, М. Матвіїв-Мельник, В. Стефаник, Марко Черемшина. З-поміж нової генерації найактивнішими були Є. Маланюк, Ю. Липа, О. Стефанович, Ю. Дараган, Б. Кравців, О. Лятуринська, Л. Мосендз, Ю. Клен та ін.

ТЕАТР 20-ті роки позначилися інтенсивним розвитком театрального мистецтва. Наркомос України в 1923 р. мав на обліку понад 500 театрів, куди входили театри для дітей. Репертуар театральних колективів становила українська, російська й зарубіжна класика — п’єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, Т. Шевченка, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, Лесі Українки, І. Франка, М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова. Із кожним роком дедалі вагомніше місце починає посідати українська радянська драматургія, яку репрезентували І. Кочерга (“Фея гіркого мигдалю”), Є. Кротевич (“Син сови”, “Сентиментальний чорт”), Я. Мамонтов (“Веселий хам”, “Коли народ визволяється”, “До третіх півнів”).

У театрах поряд з митцями старшого покоління впевнено завойовували сцену молоді актори — І. Замичковський, О. Сердюк, Н. Ужвій, К. Осмяловська, П. Нятко, К. Кошевський, І. Мар’яненко, О. Ватуля, А. Бучма, Ю. Шумський та ін.

Театри ім. Т. Шевченка та ім. І. Франка досягли високого художнього рівня, постійно користувалися великою любов’ю у глядача. Театру ім. І. Франка як одному з провідних у республіці, поборнику ре-

лістичних принципів мистецтва було присвоєно звання Державного драматичного театру.

На початку 1920 р. серед провідних театрів України найяскравіше проявився театр “Березіль”, керівником якого був Лесь Курбас. Втіленням творчих пошуків театру стали вистави, постановку яких Лесь Курбас здійснював у різних стилях: традиційно-реалістичному (“У пущі” Лесі Українки), психологічному “Чорна Пантера і білий Ведмідь”, “Гріх” В. Винниченка), символічному (“Драматичні етюди” О. Олесея), народному гротеску (“Різдвяний вертеп”), імпресіоністичному (“Йола” Є. Жулавського). Етапною в творчості митця і в історії українського театру стала вистава “Гайдамаки” за поемою Т. Шевченка. До складу цього театру входили актори А. Бучма, Н. Ужвій, І. Мар’яненко, Й. Гірняк, В. Чистяков, Н. Титаренко, О. Добровольська та ін.

Одним із провідних осередків українського театрального життя був Львів. Тут у 1920 р. зусиллями Г. Нички створено український незалежний театр. Режисером його у 1921 р. став О. Загаров, який приїхав з Наддніпрянської України разом із дружиною М. Марською, артисткою київського театру. Він познайомив публіку з новим українським і західноєвропейським репертуаром. Ядром драматичного ансамблю були визначні актори М. Крушельницький, М. Бенцаль з дружиною, Г. Борисоглібська, Г. Савичева, Б. Блавацький, Л. Лісович та ін.

У 1922 р. фінансова скрута змусила О. Загарова залишити театр, і трупу очолив Й. Стадник. Театр продовжував працювати, роз’їжджаючи галицькими містечками з опереточним репертуаром. Цього часу працювали й інші театри, зокрема “Богема” П. Сороки у Львові, роз’їзні театри О. Карабіневича, Л. Комаровського і В. Миткевичевої.

Зважаючи на величезне виховне й агітаційне значення кіно, **КІНО** в Україні було здійснено низку організаційних заходів, спрямованих на його подальший розвиток. У березні 1922 р. було створено Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ), якому підпорядковувались усі кінематографи і підприємства з виробництва кінофільмів. Тоді ж при Наркомосвіті республіки було створено Головний комітет контролю за репертуаром (Головрепертком), а весь кінопрокат об’єднано в Радкіно.

На початку своєї роботи кіностудії України мали низький мистецький рівень, переважала пропагандистська продукція, яка у примітивній формі відтворювала революційні ідеї. Дещо поліпшилося становище у 1923—

1924 рр.: почала збагачуватися тематика, насамперед за рахунок уведення в репертуар соціальних тем, пов'язаних з національними проблемами. Особливо активізувався цей процес у період українізації: на екрани вийшла низка фільмів з історичними (“Тарас Трясило”) та побутовими сюжетами (“Микола Джеря” за мотивами повісті І. Нечуя-Левицького, “Борислав сміється” І. Франка, “Fata morgana” М. Коцюбинського).

Більшість художніх фільмів розповідали про революційну боротьбу в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Це були переважно екранізовані літературні твори. Серед кінофільмів за спеціально написаними сценаріями найпомітнішим став фільм “Остап Бандура” (Одеська кінофабрика, режисер В. Гардін, сценарист М. Майський, у головній ролі М. Заньковецька). Він разом з документальною кінострічкою “Асканія Нова” демонструвався на Паризькій виставці 1925 р., чим був покладений початок широкого виходу радянських кінофільмів на зарубіжні екрани.

Популярними українськими реалістичними фільмами 20-х років стали “Два дні” режисера Г. Стабового (1927), “Нічний візник” Г. Тасіна (1928) та двосерійний фільм “Тарас Шевченко” П. Чардиніна, головні ролі в яких зіграли А. Бучма, І. Замичковський. “Тарас Шевченко” з успіхом йшов на екранах Чехословаччини, Канади, Голландії.

На вищій рівень вивів український кінематограф О. Довженко. Перший свій фільм “Звенигора” він зняв у 1928 р. Наступні “Арсенал” і “Земля” митець створив під впливом ілюзій, надій та щирої віри у непереможність добра, яке принесла революція. За змістом обидва твори вписуються в ідеологічну схему тієї пори. Фільм “Земля” був неоднозначно сприйнятий критиками-сучасниками. З одного боку, висловлювалося загальне захоплення твором на Всесвітній виставці у Брюсселі (1958), його було визнано і внесено до першого десятка “кращих фільмів усіх часів і народів”. Тим часом Д. Бедний, М. Горький, Р. Роллан звинувачували О. Довженка у красивостях, натуралізмі, хаотичності розкриття сюжету. Але попри такі полярні оцінки фільми О. Довженка і сьогодні доносять до нас подих того часу та романтично-піднесене бачення його митцем.

Творчий шлях О. Довженка позначений пошуками компромісу — він намагався поєднати у своїх творах ідеологеми, декларовані партією, і своє бачення сучасності. Фільми “Аероград”, “Щорс”, “Мічурін” були популярними і водночас хибували пустоцвітами та необ’єктивністю висвітлення історичних подій.

Співець романтики життя і краси опинився в полоні жорстокої реальності, з якої так і не зумів вирватися.

Період 20-х років був одним із найінтенсивніших у **МУЗИКА** розвитку української музики. У великих містах України створювались оперні та музично-драматичні театри, філармонії. Зусиллями композиторів молодого покоління вирішується одне з невіршених в умовах царизму завдань — вивести українську музику з провінціалізму і відірвати її від вокальної однобічності.

Почали цей рух композитори старшого покоління — М. Леонтович, Я. Степовий і К. Стеценко. Займаючи посаду завідувача секції музики при Всеукраїнському комітеті мистецтв, Я. Степовий зосереджує увагу на створенні першого українського оперного театру. З допомогою органів освіти К. Стеценко із захопленням організовує кілька хорів з метою зробити їх професійними, розгортає активну діяльність, пов'язану із заснуванням нотної друкарської справи. М. Леонтович плідно працює над створенням музичних творів. Але рання (майже одночасна) смерть цих зачинателів нової української музичної культури обірвала їхні плани.

Визначними постатями музичних кіл Києва стали Л. Ревуцький, автор симфонії і багатьох фортепіанних творів; Б. Лятошинський, майстер композиції та аранжувань, представник модерного напрямку в українській музиці. Він написав три симфонії, два концерти для фортепіано з оркестром, близько 50 пісень на слова Т. Шевченка, І. Франка, М. Рильського, робив обробки народних пісень, писав музику до фільмів, зінструментував оперу М. Лисенка “Тарас Бульба”, як педагог разом з Л. Ревуцьким виховав цілу плеяду композиторів.

Серед творців модерної музики плідно працювали В. Косенко, композитор і піаніст; М. Вериківський, диригент, що писав симфонічні та хорові твори, балетну музику; В. Костенко, автор опер “Кармелюк”, “Кочубейвна”, “1917”, “Карпати”, монографії про українську музику. У ці самі роки творили Г. Хоткевич, К. Богуславський, М. Фоменко та ін.

Провідною у творчості композиторів була обробка народних пісень і створення масової пісні. З'являються перші твори українського романсу.

Багато працював композитор П. Козицький, який написав кілька вокальних композицій на тексти П. Тичини, В. Сосюри та інших по-

етів, симфонічний твір-сюїту “Козак Голота”, присвячену народному героєві Устиму Кармелюку.

Посилюється інтерес людей до творчості. При культосвітніх закладах, профспілках створюються сотні, а згодом тисячі хорових і музичних колективів, відкриваються концертні зали. Широкого розмаху набуває концертна діяльність, провідне місце належить хоровим колективам, насамперед капелі “Думка” (створена в 1920 р.), яка за роки відбудовного періоду об’їздила всю Україну, Дон, Кубань, Грузію, Азербайджан. У 1929 р. капела виїжджала з гастроями до Франції, де її концерти пройшли з величезним успіхом.

У цей період активно працюють провідні галицькі композитори С. Людкевич та В. Барвінський. У другій половині 20-х років до них долучилися композитори молодшої генерації Б. Кудрик, Н. Нижанківський, Р. Сімович, А. Рудницький, М. Колесса, Л. Лисько, В. Вітвицький. Інтенсивне музичне життя викликало потребу створення організації професійних музикантів, нею став Союз українських професійних музик (СУПРОМ), який видавав журнал “Українська музика”; працювали музичні видавництва “Торбан”, “Диригентський порадник” та інші, у яких виходили друком нотні видання.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО Як і в літературі, музиці, театрі та інших сферах культурного будівництва, мистецтво у цей період було відносно вільним і мало регламентувалося. Партія намагалася поступово прибрати митців до своїх рук.

Першим кроком у цьому напрямку стала організація державного керівництва мистецтвом. При Наркомосі було створено Всеукраїнський відділ мистецтв з окремими комітетами: образотворчого мистецтва та охорони пам’яток мистецтва і старовини. У його відання передавалися всі історичні та мистецькі цінності, було націоналізовано музеї, музейні колекції. Сюди ж перейшла Українська Академія мистецтв. Наркомосу були підпорядковані також художні училища, технікуми і промислові школи. Поряд з вивченням класичного мистецтва актуальним стало мистецтво пропаганди, що слугувало виключно інтересам партії. Це політичні плакати, сатирична графіка, наочна агітація.

Помітний вплив на розвиток українського образотворчого мистецтва справляла створена Асоціація художників Червоної України (АХЧУ),

яка головною своєю метою проголосила відбиття сучасності. Аналогічне за своїм спрямуванням було товариство ім. К. Костанді в Одесі. Інший характер мала Асоціація революційних митців України, створена в 1925 р. Вона об'єднувала митців різних напрямків, які декларували реалістичні традиції і орієнтувалися на новітнє західноєвропейське мистецтво.

Групою, що цікавилася передовим модерним малярством, було Об'єднання сучасних митців України (ОСМУ), організоване А. Петрицьким. На позиціях реалістичного мистецтва стояло активне в 1928—1930 рр. Об'єднання мистецької молоді України (ОММУ), до якого належали переважно студенти художніх інститутів.

Почав відроджуватися світський монументальний живопис, у якому найпомітнішою постаттю був М. Бойчук. Він орієнтувався на зразки стародавнього Єгипту, Італії, Візантії, Київської Русі. “Бойчуківці” брали участь у монументально-декоративному оформленні українського павільйону на першій Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві 1923 р.

Розпочалося становлення станкового живопису, до якого митці формалістичного спрямування ставилися негативно. До кращих належать твори Ф. Кричевського. Триптих “Життя” (1928) приніс художнику визнання на міжнародній виставці у Венеції. Високим рівнем відзначаються також його полотна “Довбуш” та “Переможці Врангеля”. У станковому живописі працював М. Самокиш. Він написав полотна “Бій Богуна з польським магнатом Чарнецьким”, “Бій за прапор”, “Атака” та ін. Багато художників присвятили свої картини темам індустріалізації країни. Окреме місце у розвитку українського портрета займає творчість А. Петрицького, який у 1932—1933 рр. виконав близько 150 портретів українських письменників та діячів культури і мистецтва. У жанрі пейзажу працювали митці старшого покоління. Багато зробив для його розвитку М. Бурачек, якого називали “співцем української природи”.

Живопис Галичини представляли насамперед художники І. Труш, О. Новаківський, П. Холодний, О. Курилас, Л. Геґ, А. Монастирський, О. Кульчицька, Я. Музика, М. Бутович та ін.

Успішно розвивалася графіка; популярними стають офорт, гравюра на дереві, ліногравюра та літографія. Нових вершин сягає мистецтво оформлення книги, що було викликано збільшенням обсягу книгопродукції України. Крім І. Їжакевича, О. Слостіона, які раніше працювали

в цьому напрямку, великих успіхів досягли митці школи Г. Нарбута — Л. Лозовський, М. Кирнарський, Л. Хижинський, М. Алексєєва. Виконуваними ними ілюстрації та обкладинки досить повно розкривали зміст і стилістику літературного твору.

Українські художники, зокрема К. Трутовський, А. Ждаха, О. Сластюк, О. Налепинська-Бойчук, І. Падалка, І. Їжакевич, В. Касіян, М. Дерегус зробили значний внесок у розвиток графічної Шевченкіани.

Буквально з перших днів революції скульптори включилися до реалізації плану монументальної пропаганди, проголошеної в декреті від 14 квітня 1918 р. “Про зняття пам’ятників, споруджених на честь царів та їх слуг і вироблення проектів пам’ятників Російської соціалістичної революції”. У списку, доданому до декрету, було зазначено осіб, яким передбачалося встановити пам’ятники першочергово; серед них були прізвища двох геніїв українського народу — Т. Шевченка та Г. Сковороди. Ці пам’ятники було встановлено у Москві — за проектом С. Волнухіна, у Ленінграді — за проектом латвійського скульптора Т. Тільберга. В Україні також починається реалізація монументальної пропаганди — встановлюється погруддя Т. Шевченка у Києві (роботи Ф. Балавенського) і Ромнах (роботи І. Кавалерідзе). Пізніше споруджуються стаціонарні пам’ятники Кобзареві в Києві (1939), Каневі (1939), Харкові (1935). Б. Кратко виконав погруддя Г. Сковороди, встановлене у с. Сковородинівці. О. Сокол — автор монумента “Розкутий Прометей”, встановленого у Дніпродзержинську.

АРХІТЕКТУРА Перед архітекторами України в 20-ті роки по-стала низка важливих завдань, які впливали з пошуків створення проектів нових і модерних будівель. Певна частина архітекторів стояла на позиціях відродження українського національного стилю, а інші орієнтувалися на зразки Західної Європи. У цей час виникають різні архітектурні угруповання, серед яких досить сильне Товариство сучасних архітекторів України (ТСАУ). Наочним зразком стилю конструктивізму став зведений у Харкові в 1925–1929 рр. адміністративний ансамбль Держпром (архітектори С. Серафимов, Ф. Фельгер, С. Кравець).

Іншою прикметою української архітектури став її масовий характер. Йшлося про зведення великої кількості типових житлових і громадських будівель, а також досі небачених нових споруд, що мали засвідчува-

ти сучасність і оригінальність будівництва. Широко практикуються архітектурні конкурси, які стимулювали нові пошуки. Найпомітніші споруди, зведені у стилі конструктивізму, — електростанція і кінофабрика в Києві.

Частково у стилі українського модерну в Києві у 1927–1933 рр. збудовано залізничний вокзал (архітектор О. Вербицький). У 1925–1929 рр. побудовано кілька палаців культури, будинків рад, робітничих поліклінік. Окремо розгорнулося промислове будівництво — грандіозна Дніпровська гідроелектростанція (Дніпрогес).

Уряд України величезну увагу приділяв розгортанню масової культурно-освітньої роботи. Вона мала стати засобом здійснення культурної революції, виховання нової людини, сприяти вирішенню завдань українізації.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА. ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ

Основними осередками культурно-освітньої роботи стали робітничі клуби, селянські будинки та хати-читальні. Це були громадські заклади, створювані профспілками, кооперацією, комсомолом тощо.

Після 1923 р., коли економічне становище країни помітно поліпшилось, почала швидко поширюватись мережа культурно-освітніх установ. У травні 1923 р. у республіці налічувалось 4030 клубів, сільбудів, хат-читалень та народних будинків. Цього ж року відбувся кардинальний поворот у змісті, формах і методах проведення культурно-освітньої роботи. У руслі українізації стає ліквідація неписьменності, поширення виробничих знань, політичне і культурне виховання трудящих.

В Україні працювали державні бібліотеки, бібліотеки при клубах, сільбудах, хатах-читальнях, стаціонарні й пересувні. Вони організовували колективні читання газет, книг, влаштовували виставки літератури до свят, літературні вечори. При багатьох робітничих бібліотеках створювалися технічні гуртки, а при сільбудах — сільськогосподарські чи агрономічні.

Велика роль у культурному будівництві відводилася пресі.

ПРЕСА

Звідси швидке збільшення кількості газет і журналів, постійне збільшення їх тиражів. Якщо в 1921 р. виходило близько 300 партійних, державних, молодіжних, відомчих газет, бюлетенів, то на

початку 30-х років лише газет видавалося 2037, разовий тираж яких становив 5894 тис. примірників.

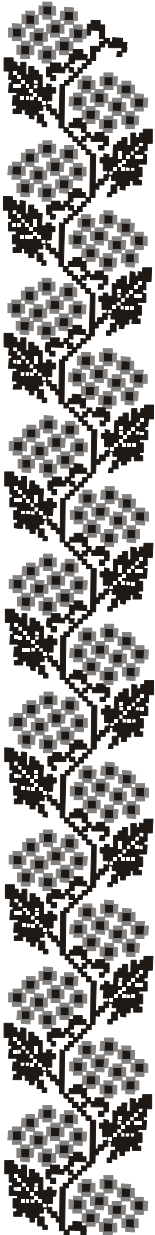
Було досягнуто успіхів в українізації преси та налагодженні видання газет мовами народів, які проживали в Україні. Якщо в 1921 р. українською мовою виходили лише газети “Вісті” та “Селянська правда”, то в 1923 р. їх було вже 10, а в 1925 р. — 29, 10 із яких друкувались одночасно російською та українською мовами. З 1926 р. почав видаватись українською мовою також центральний орган КП(б)У — газета “Комуніст” та орган Всеукраїнської ради профспілок “Пролетар”. Якщо в 1928 р. газети, що друкувались українською мовою, становили 56 %, то вже у травні 1930 р. — 89 %. Виходили також газети польською, єврейською, болгарською та німецькою мовами.

ВИДАВНИЦТВА Розгортання культурного будівництва, посилення культурно-освітньої роботи зумовили зростання попиту на книгу. У республіці в 1921 р. діяли створені ще в роки громадянської війни видавництва, серед яких найбільшим було Всеукраїнське державне видавництво з його розгалуженою мережею в губернських і навіть деяких повітових містах. У ньому зосереджувалось видання підручників для всіх типів шкіл, наукової, художньої та іншої літератури. З кожним роком збільшувались обсяги видання книг та їх тиражі. Якщо в 1921 р. було видано 987 назв книг загальним тиражем понад 4,3 млн примірників, то в 1927 р. вийшло вже 4937 назв книг і брошур загальним тиражем понад 28 млн примірників. З них українською мовою понад 2,4 тис. Здійснення загального обов’язкового початкового навчання, швидкий розвиток освіти загострили потребу різко збільшення обсягів випуску підручників. Лише в 1928 р. було видано 136 назв підручників тиражем понад 6,2 млн примірників.

Дедалі важливішого значення в культурному та політичному вихованні набуває радіо. Уже в 1927 р. було організовано радіомовлення в Києві, Дніпропетровську, Одесі, пізніше — в Донецьку, Вінниці та інших містах. До 1932 р. переважну більшість міст республіки було радіофіковано. Зроблено перші кроки в радіофікації сіл республіки. Якщо в 1929 р. у селах було встановлено 13,4 тис. радіотрансляційних точок, то в 1931 р. їх уже налічувалось 150 тис., а в колгоспах, крім того, було встановлено ще й сотні радіоприймачів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Чим викликана політика українізації і які основні напрямки її здійснення в Україні?
2. Які процеси відбулися в літературному житті України в 20-х роках?
3. Які зміни відбувалися в театральному мистецтві в 20-ті роки?
4. Чим характерний період 20-х років у розвитку української музики і пісні?
5. Досягнення у розвитку образотворчого мистецтва.
6. Яких заходів було вжито для ліквідації неписьменності та розвитку культурно-освітньої роботи в Україні?

Розділ VIII

Українська культура у 30-ті роки

Наприкінці 20-х років у внутрішній політиці Радянського Союзу відбувся різкий поворот. Розгромивши суперників у боротьбі за владу, правляча верхівка на чолі з Й. Сталіним вдалася до методів прямого насильства в побудові нового “соціалістичного” суспільства в СРСР.

Трагічною сторінкою української історії стала суцільна колективізація села, метою якої були ліквідація приватної власності на землю і створення колективних господарств. Людей насильно заганяли в колгоспи, відбирали землю, усуспільнювали худобу. Як наслідок, було підірвано сільськогосподарське виробництво, ліквідовано економічну самостійність селянства, талановитого і працьовитого господаря визнано головним ворогом соціалістичного будівництва і знищено. Зникла матеріальна зацікавленість у результатах праці, атрофувалося почуття хазяїна. Така політика більшовиків щодо селян значною мірою сприяла виникненню голоду 1932–1933 рр. в Україні, у результаті якого, за підрахунками спеціалістів, померло близько 5–6 млн чол.

Починаючи з 1929 р. масові репресії трьома великими хвилями прокотилися по Україні: перша — 1929–1931 рр. (примусова колективізація, розкуркулення, ліквідація Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), процес у справі Спілки визволення України (СВУ); друга — 1931–1934 рр. (штучний голод, постишевський терор, “кіровська хвиля”); третя — 1936–1938 рр. (Великий терор).

Першою жертвою терору стало селянство. Колективізація супроводжувалася кампанією “ліквідації куркуля як класу”. Куркулями оголошили найпрацьовитіших і культурних господарів, які власною працею досягли відносного добробуту і не виявили бажання вступати в колгосп. Репресували не лише заможних селян, а й середняків, і навіть деяких бідняків, яких називали “підкуркульниками”. Починаючи із зими 1929—1930 рр. сотні тисяч селянських сімей було вивезено до Сибіру і на Північ, де багато “спецпереселенців”, особливо дітей, загинуло від голоду, холоду та хвороб.

Водночас почався наступ на творчу інтелігенцію, яка не лише намагалася спрямувати розвиток суспільства по демократичному шляху, а й протидіяти становленню тоталітарного режиму. Десятки тисяч людей — від сільських бібліотекарів і вчителів до видатних поетів і вчених — поклали свої голови на кон того національного відродження, що слушно назване розстріляним.

Суспільно-політична атмосфера в Україні в 30-ті роки відзначалася посиленням шовіністичних тенденцій, постійними пошуками і викриттям шпигунів, шкідників, націонал-ухильників, буржуазних націоналістів та інших “ворогів народу”. Хвиля за хвилею прокочувалися судові процеси над різними організаціями. Лише за справою СВУ, фабрикація якої почалася наприкінці 20-х років, було ув’язнено 45 осіб (26 учених, 2 письменники, 2 студенти та ін.). Серед них всесвітньо відомий учений-літературознавець, віце-президент Всеукраїнської Академії наук С. Єфремов. Йому було приписано роль керівника контрреволюційної організації СВУ.

Але маховик сталінської репресивної машини на цьому не зупинився, він лише почав набирати обертів. Й. Сталін і його сатрапи розглядали Україну як полігон для апробації ефективних методів масових репресій.

За неповними даними, лише з 1930 по 1941 р. в Україні було викрито 100 різних організацій і груп, що кваліфікувалися як “націоналістичні” контрреволюційні. За підрахунками фахівців, у період “ежовщини” (1936—1938) в Україні стали жертвами репресій понад 800 тис. осіб. Особливо відчутних втрат зазнали письменницькі організації.

Іншим об’єктом сталінського наступу були школи. Систематичні перевірки вчителів стали буденним явищем, а звинувачення їх у націоналізмі й ворожій діяльності — масовими. Лише в 1933—1937 рр. у результаті “чисток” зі шкіл було звільнено близько 24 тис. учителів.

Жорстокі заходи центрального уряду проти політики українізації, яка проводилась у 20-ті роки, супроводжувались відновленням політики русифікації, встановленням централізації управління в усіх сферах економічного і соціально-політичного життя. На керівні посади в республіці призначалися партійні функціонери, що приїхали з Росії. Головною небезпекою оголошувався націоналізм. Пролетарський інтернаціоналізм став центральним стрижнем у політиці більшовицької партії. Слово “українізація” 1937 р. остаточно зникло з партійних документів. Русифікаторські тенденції посилювалися, коли першим секретарем ЦК КП(б)У став М. Хрущов. У 1938 р. в усіх школах було запроваджено обов’язкове вивчення російської мови.

Проте поряд з негативним було й позитивне, зокрема введено безплатні медичне обслуговування, освіту, дитячі садки і ясла, школи і курси з ліквідації неписьменності серед дорослих. Частка студентів української національності збільшилась у 4 рази.

ОСВІТА У 30-ті роки держава докладала великих зусиль для ліквідації неписьменності, піднесення загальноосвітнього рівня населення. І хоча в ці роки не було досягнуто стовідсоткового результату, показники були вагомими. Перепис населення в 1939 р. засвідчив: в Україні письменних у віці до 50 років стало 85,3 %.

Особливо гостро стояло питання про залучення всіх дітей до навчання. Вже восени 1930 р. розпочалося впровадження всеобучу. Одночасно вирішувались проблеми створення підручників, будівництва шкільних приміщень, підготовки вчительських кадрів. У 1932/33 навчальному році, як свідчать статистичні довідники, навчанням було охоплено 98 % дітей віком до 10 років, а 95 % випускників початкової школи продовжували вчитися далі. Проте ці дані сумнівні, оскільки більшу частину навчального року в сільській місцевості лютував голодомор і дітям було не до навчання.

Стандартизація торкнулася й навчальних програм. Учителі у викладі матеріалу мали дотримуватись тексту підручника. У 1935 р. було запроваджено єдиний день початку навчального року — 1 вересня, закінчувався навчальний рік наприкінці червня; визначалися завантаження учнів протягом усіх 10 класів, тривалість уроку (45 хв), порядок прийняття учнів до школи, переведення їх до наступних класів, складання іспитів, вводилася п’ятибальна система оцінок знань.

Після 1934 р. розширилось будівництво шкільних приміщень, що дало змогу скасувати навчання у третю зміну. Середньою школою в середині 30-х років було вже охоплено до третини учнів. Понад 80 % дітей навчалися в українських школах. Якщо в 1932/33 навчальному році в республіці налічувалося 21,6 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчалось 4,5 млн учнів, навчальний процес забезпечували 126 тис. учителів, то в 1937/38 навчальному році — відповідно 22,5 тис. шкіл, 5,4 млн учнів і 181 тис. учителів. Навчальний процес здійснювався переважно українською мовою.

Індустріалізація поставила конкретні завдання **ВИЩА ШКОЛА** й перед школою. Для виробництва потрібні були кваліфіковані кадри, тому в 30-ті роки було проведено уніфікацію вищих навчальних закладів технічного профілю та підпорядковано за галузевими ознаками, визначено рівні підготовки спеціалістів. Вищу ланку готували інститути, середню — технікуми. Відкриваються нові інститути, переважно за рахунок розукрупнення багатофакультетних вузів. У вересні 1933 р. відновили роботу університети в Києві, Харкові, Одесі, відкрився новий університет у Дніпропетровську.

Кількість вищих навчальних закладів збільшилася з 19 у 1914/15 навчальному році до 129 у 1938/39 навчальному році, чисельність студентів — відповідно з 27 до 124 тис. Вузівськими центрами стали 28 міст республіки. По чотири вузи з'явились у Вінниці, Полтаві, Донецьку, по три — у Луганську, Запоріжжі, Житомирі, Кривому Розі, Миколаєві, Херсоні.

Починаючи з 1934 р. скасовано плату за навчання в усіх вузах і технікумах республіки. Близько 90 % студентів одержували державну стипендію.

На кінець 30-х років в Україні переважно було вирішено кадрову проблему інженерно-технічної інтелігенції. Чисельність фахівців перевищила 500 тис. у різних галузях народного господарства. Наприкінці 1935 р. було скасовано обмеження, пов'язані із соціальним походженням, але існували певні обмеження щодо дітей “ворогів народу”.

Проте, у системі освіти, як і в усьому суспільстві, розкручувався маховик пошуків і ліквідації національних елементів. Особливо від цього потерпали навчальні заклади.

Під підозру потрапляли насамперед учителі шкіл, викладачі національних вузів і технікумів, науковці, журналісти, працівники культосвітніх закладів. Систематичні перевірки кадрів, недовіра до них та репресії призводили до частих збоїв у роботі національних установ та закладів і зрештою до їх закриття. Пошуки націоналістів, “ворогів народу” стали буденним явищем, а звинувачення в антирадянській, класово ворожій діяльності вчителів — масовими. На пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1933 р. близько 10 % учителів було безпідставно віднесено до класово ворожих елементів, а в окремих округах і районах України кількість їх серед педагогічних кадрів досягала 30–40 %. Особливо багато “антирадянських елементів” серед педагогів працівники органів державної безпеки “знаходили” у прикордонних районах і на півдні України, де здебільшого проживало неукраїнське населення.

Нищівного удару було завдано польським і німецьким навчальним закладам. Уже на початку 1934 р. у постанові ЦК КП(б)У “Про кадри шкіл національних меншин” наголошувалося, що партійні комітети ряду областей, зокрема Київської і Вінницької, не зрозуміли того, яке місце у контрреволюційній роботі ворогів в Україні займає виховання дітей у польських і німецьких школах в антирадянському дусі. Центральний комітет запропонував спеціально створеній комісії переглянути район за районом, школу за школою і в разі виявлення фактів засміченості шкіл антирадянськими елементами вжити конкретних заходів.

Полювання на “ворожі” елементи перенеслися на середні спеціальні навчальні заклади. ЦК КП(б)У у 1935 р. прийняв постанову з неприхованою, тенденційною назвою “Про засміченість класово ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівного технікуму”. У ній зазначалося, що викладацький і студентський склад технікуму був засмічений ворожими елементами, які “безкарно протягом тривалого часу проводили в технікумі фашистську пропаганду”. Технікум закрили.

Така сама доля спіткала й вищі навчальні заклади національних меншин, зокрема Одеський німецький педагогічний інститут. Як ворогів народу було заарештовано 3254 студенти і 89 їхніх родичів. Одеський німецький педінститут у 1937 р. було ліквідовано і на його базі створено Одеський інститут іноземних мов.

Цього ж року постановою ЦК ВК(б)У було ліквідовано болгарський і молдавський відділи Одеської театральної школи та німецький відділ Дніпропетровської.

Підсумовуючи проведення “чисток” серед закладів освіти, науки і культури в 1933–1936 рр., С. Косіор на січевому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У зазначив: “Ми здійснили повний розгром наших культурних закладів, в яких засіли націоналісти. У нас майже нікого з працівників не залишилось”.

У ще гіршому становищі перебували школи Західної України, Буковини і Закарпаття. У Галичині польська влада вела політику обмеження мережі українських шкіл і повної їх полонізації. Якщо на початку ХХ ст. тут було 2420 українських шкіл, то в 1937/38 навчальному році залишилося 352. Населення Галичини вдалося до організації приватних шкіл і позашкільних закладів. У другій половині 30-х років налічувалось 40 народних (початкових) шкіл, в яких навчалось майже 6,5 тис. учнів; функціонувало 19 приватних гімназій і 16 ліцеїв, 65 фахових, 6 купецьких, торговельних, кооперативних курсів та вчительська семінарія, яка готувала вихователів для дошкільних закладів. У такому ж становищі була освіта Буковини. Усі українські школи в 1934 р. були переведені на румунську мову викладання.

У кращому становищі опинилась українська освіта на Закарпатті, яке входило до Чехословаччини. У 1938 р. до освітньо-виховних закладів належало 432 школи, 5 гімназій, 4 вчительські семінарії і 138 фахових шкіл, 132 українських дитсадки.

Головним осередком наукової діяльності в 30-х роках залишається ВУАН, президентом якої 1930 р. став О. Богомолець. Із затвердженням у лютому 1938 р. нового статуту її було перейменовано на Академію наук УРСР. **НАУКА**

Першим кроком до реформування стало створення в 1930 р. на базі наукових кафедр науково-дослідних інститутів (НДІ). Водночас було ліквідовано комісії історії Лівобережної України та новітньої історії України. Ліквідовано також історичну секцію, а Археологічну комісію відокремлено від кафедри М. Грушевського, який втратив вплив на розвиток історичних досліджень, що виконувалися Академією наук.

Партійно-державне керівництво України робило ставку на оновлення кадрового потенціалу ВУАН, збільшуючи кількість академіків і членів-кореспондентів за рахунок кандидатур, визначених ЦК ВК(б)У. У результаті маніпуляцій виборами (зокрема, було порушено традицію таєм-

ного голосування під час виборів дійсних членів ВУАН) академіками крім таких вчених, як О. Богомолець, М. Вавілов, О. Паладін, Є. Патон, М. Холодний, Д. Яворницький та інші, було обрано також партійних функціонерів: В. Затонського, Г. Кржижанівського, М. Скрипника, О. Шліхтера, суспільствознавців С. Семковського, В. Юринця, М. Яворського.

У результаті політичних процесів проти української науки сотні вчених були позбавлені роботи, близько 250 науковців заарештовані і відправлені на заслання. Протягом 1931–1933 рр. було знищено кабінет національних меншин, у складі якого діяли албанський, грецький, німецький, польський, циганський, російський, чеський відділи та відділ східних народів.

З 1935 р. настала коротка перерва в репресіях. Офіційно вважалося, що науку звільнено від псевдовчених, а ВУАН очищено від “ворогів народу — агентів фашизму”.

Проте незважаючи на такі надзвичайно тяжкі умови розвиток науки не припинився. В Україні вели дослідницьку діяльність наукові колективи. Великих успіхів досягли вчені відкритого в 1928 р. у Харкові Українського фізико-технічного інституту (УФТІ). У 1931–1932 рр. у ньому працював І. Курчатов, тут Л. Ландау написав класичну працю з кінетичної теорії плазми; в 1932 р. група вчених у складі К. Синельникова, О. Лейпунського, А. Вальтера і Г. Латишева вперше здійснила штучне розщеплення ядра атома літію швидкими протонами. Їхні праці засвідчили народження в Україні центру теоретичної фізики світового рівня.

У Галичині вся українська наука зосереджувалась у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. У 30-ті роки зв'язки Товариства з Києвом припинилися. Крім того, фінансова криза змусила скоротити адміністративний персонал і гонорари науковцям. Але провідні вчені М. Возняк — історик літератури, І. Зелінський — мовознавець, Я. Пастернак — археолог, І. Витанович — економіст, Ф. Колесса — музикознавець, В. Левицький — математик, В. Кубійович і Ю. Полянський — географи, В. Старосельський — правознавець, М. Панчишин — медик та інші продовжували працювати.

Слідом за розгромом наукових кадрів удар було спрямовано на письменницькі організації й об'єднання. Керівники партії вбачали в них носіїв націоналізму, політично небезпечних людей. Пік прийшовся на 1933–1934 рр. Було заарештовано 240 письменників, багато з яких розстріляно або відправлено до таборів, звідки мало хто повертався; більшість їхніх творів було заборононо.

Масові акції звинувачення розпочалися в 1933 р. арештом поета, прозаїка і драматурга М. Ялового. Вражений арештом свого друга і подіями, свідком яких був, 13 травня застрелився М. Хвильовий. За звинуваченнями у причетності до “української військової організації” був ув'язнений Остап Вишня. У грудні 1934 р. було заарештовано і розстріляно Г. Косинку, Д. Фальковського, К. Буревія, О. Влизька. Було репресовано галицьких інтелігентів, які, повіривши в українізацію, приїхали в УРСР. Серед них родина Крушельницьких — батько Антін, сини Іван і Тарас, голова письменницької спілки “Західна Україна” М. Ірчан. До концентраційних таборів потрапили М. Куліш, М. Зеров, О. Досвітній, В. Вражливий, Г. Епик, О. Слісаренко, І. Калячик, М. Драй-Хмара, П. Филипович, В. Підмогильний, Б. Антоненко-Давидович, Д. Загум, Є. Плужник, С. Пилипенко та багато інших. Усього протягом 1934–1938 рр. було заарештовано понад половину членів і кандидатів у члени Спілки письменників України.

Визначальну роль у драматичних подіях щодо літератури відіграла постанова ЦК ВКП(б) “Про перебудову літературно-художніх організацій” від 23 квітня 1932 р. Рішучої критики зазнали український буржуазний націоналізм і формалізм. Постанова зобов'язувала сприяти подальшому формуванню і утвердженню єдиного творчого методу в літературі та мистецтві — методу соціалістичного реалізму.

У липні 1934 р. відбувся Перший з'їзд письменників, який об'єднав 300 чол. в єдину Спілку радянських письменників України.

Українська поезія, незважаючи на утиски, знаходить можливості реалізувати свій творчий потенціал. Виходить друком велика кількість поетичних збірок: “Вігер з України”, “Чуття єдиної родини”, “Сталь і ніжність” П. Тичини; “Знак терезів”, “Літо”, “Збір винограду” М. Рильського; “Вибрані поезії” й епічні поеми “Безсмертя” та “Батьки й сини” М. Бажана; “Червоні троянди”, “Люблю” В. Сосюри; “Героїчні балади”, “Барвінковий світ” Л. Первомайського; “Лірика бою”,

“Поезії” П. Усенка; “З книги життя”, “Народження синів”, “Березень” А. Малишка; “Книга боротьби” Л. Дмитерка; “Двадцятий полк” І. Муратова та ін.

Прозаїки донесли до читача романи й повісті: “Облога ночі”, “Голубі ешелони”, “Олександр Пархоменко” П. Панча, “Мати” А. Головка, “Роман Міжгір’я” та “Історія радості” І. Ле, “Десну перейшли батальйони” і “Удай-ріка” О. Десняка, “Ранок” І. Микитенка, “Вершники” Ю. Яновського, “Шлях на Київ” С. Скляренка, “Вісімнадцятилітні” Ю. Смоліча, “Дніпро” Н. Рибака, “Іван Богун” Я. Кочури, “Граніт” В. Собка та ін.; до Києва і Харкова на роботу приїхали письменники Західної України — С. Тудор, О. Гаврилюк, Я. Галан, П. Козланок та ін.

Пожваблюється літературне життя. Починають виходити громадсько-політичні та літературні журнали “Літературна критика” (1938) і “Україна” (1941). Продовжують видаватися “Літературна газета”, журнали “Радянська література”, “Літературний журнал”, “Літературний Донбас”, “Театр”, “Народна творчість”.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Як зазначалося, постановою ЦК ВКП(б) “Про перебудову літературно-художніх організацій” було ліквідовано численні мистецькі угруповання і на їх місці створено єдину Спілку радянських художників України. Наприкінці 1938 р. відбувся Перший з’їзд художників України. На ньому було проголошено підсумки “боротьби” за ідейну чистоту мистецтва, виховання нових кадрів і ліквідацію формалізму в мистецтві.

В українське образотворче мистецтво приходять молоді митці, випускники Академії мистецтв та художніх інститутів, завойовує популярність тематична картина, героями якої стають сучасники і події сьогодення. Найпомітнішими стали полотна “Переможці Врангеля” Ф. Кричевського, “Кадри Дніпробуду” К. Трохименка, “Будівництво домни № 3” О. Цювкуненка, “Дорога в колгосп” М. Бурачека, “Щорс в бою під Черніговом” М. Самокиша, “Котовський ліквідує банду Матюхи” Ф. Кличка та ін. Багато зробили художники України до відзначення 125-річчя з дня народження Т. Шевченка: графічні твори В. Касіяна (“Шевченко на Україні”, “Шевченко серед селян”), М. Дергуса (“Катерина” і серія “Дорогами України”). Цикл ілюстрацій до ювілейного видання “Кобзаря” створив І. Іжакевич.

Розвивається монументальна скульптура. М. Манізер створює пам'ятники Т. Шевченкові, встановлені в 1939 р. у Києві та Каневі, А. Страхов виконує статую О. Пушкіна, Ю. Білостоцький — надгробки М. Лисенкові та М. Заньковецькій, Г. Пивоваров — монументальні скульптури для Всесоюзної сільськогосподарської виставки у Москві, скульптурні портрети І. Франка, Т. Шевченка, О. Довженка.

Розвиток народних художніх промислів увів у мистецьке життя нових майстрів — М. Примаченко, Я. Герасименка, П. Власенко, І. Гончара, Н. Вовк, В. Гарбуза, Я. Халабудного, низку опішнянських гончарів, решетилівських вишивальниць та ін. Основоположником декоративного живописного натюрморту в українському народному мистецтві стала Катерина Білокур.

В архітектурі конструктивізм став вважатися космополітичним стилем, виявом техніцизму, і в 1932–1933 рр. він був оголошений ворожим і чомусь націоналістичним; на його місце прийшов напрямок, що поєднав конструктивізм з ампіром та нахилом до псевдомонументалізму. У цьому новому стилі зведено, наприклад, будівлю Верховної Ради в Києві.

На початку 30-х років українське театральне мистецтво **ТЕАТР** зазнало великих втрат. У 1933 р. було ліквідовано театр “Березіль”, а його артистів “розкинуто” по інших театрах, Леся Курбаса звільнено з театру, позбавлено звання “Народний артист республіки”, заарештовано і відправлено на Соловецькі острови, де було розстріляно в 1937 р.

Станом на 1937 р. в Україні діяли 84 професійних театри — 6 опери та балету, 64 драматичних, 2 музкомедії, 12 юного глядача та 39 робітничо-колгоспних, з них 57 давали вистави українською мовою. Серед них провідне місце займав Київський драматичний театр ім. І. Франка, незмінним керівником якого був Г. Юра. Театр мав великий і різноманітний репертуар української, російської, світової класики. П'єси “Загибель ескадри”, “Платон Кречет”, “Правда” О. Корнійчука, “Соло на флейті” І. Микитенка, “Боягуз” О. Крона, “Безталанна” І. Карпенка-Карого, “Останні” М. Горького, “Борис Годунов” О. Пушкіна та інші завоювали прихильність глядачів. Загальне визнання здобули артисти Ю. Шумський, Н. Ужвій, Г. Борисоглібська, А. Бучма, О. Вауля, Ф. Барвінська, О. Сердюк та ін.

Одним з кращих був колектив Київського театру опери та балету. У його репертуарі широко представлено оперну класику — “Наталка-Полтавка” М. Лисенка за мотивами п’єси І. Котляревського, “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського, “Мазепа” та “Євгеній Онегін” П. Чайковського, “Снігуронька” М. Римського-Корсакова. Театр здійснив постановку опер “Трагічна ніч” К. Данькевича, “Тихий Дон” І. Дзержинського та ін. У 30-ті роки робилися спроби осучаснити балет, увести національну, виробничу тематику, зокрема у спектаклях “Дніпрельстан” А. Рудницького, “Пан Каньовський” М. Вериківського. Проте рівень їх був досить низький, що не викликало підтримки ні у владних структур, ні у глядачів. У театрі сформувався колектив провідних оперних артистів, таких як М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Донець, М. Гришко та ін.

Великих успіхів досягли Київський російський драматичний театр ім. Лесі Українки, Запорізький драматичний театр ім. М. Заньковецької, Сумський драматичний театр ім. М. Щепкіна, Харківський драматичний театр ім. Т. Шевченка та ряд інших. Наприкінці 30-х років засновано Чернігівський театр ім. Т. Шевченка, Кам’янець-Подільський ім. Г. Петровського, Житомирський ім. М. Щорса. Активно працювали театри юного глядача і театри ляльок. У них працювали майстри сцени І. Замичковський, Л. Криницька, М. Крушельницький, Б. Романицький, І. Мар’яненко, Д. Мілютенко та ін. Помітною також була діяльність робітничо-колгоспних театрів, що стало яскравим свідченням широкого зростання українського театрального мистецтва з народом.

КІНО 30-ті роки стали періодом звукового кіно, періодом становлення і утвердження українського кіномистецтва. У 1933—1938 рр. Київська кіностудія “Українфільм” та Одеська випустили 55 фільмів.

На Київській кіностудії І. Савченко поставив фільми “Вершники” (за романом Ю. Яновського) та “Богдан Хмельницький” (за сценарієм О. Корнійчука). М. Донської екранізував твори М. Горького “Дитинство”, “В людях” і “Мої університети”. В. Браун у 1939 р. знімає фільм “Моряки”. Знімаються історичні та історико-революційні фільми “Дума про козака Голоту”, “Щорс” (режисер О. Довженко), “Червона хус-

тина” за однойменним твором А. Головка та “Останній порт” за драмою О. Корнійчука “Загибель ескадри”. Фільми “Коліївщина” і “Прометей” режисера І. Кавалерідзе були присвячені спільній боротьбі українського та російського народів проти соціального і національного гніту. Поряд із цим озвучувалися старі стрічки. Екранізуються драматичні та оперні спектаклі “Наталка-Полтавка” І. Котляревського, “Сорочинський ярмарок” і “Майська ніч” М. Гоголя та “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського.

Музика також розглядалась як засіб партійної пропаганди. Перевага надавалась творам, у яких провідними були ідеологеми ВКП(б), а з української класики — революційним мотивам. **МУЗИКА**

І все ж українська музика зберегла і розвивала кращі національні риси народної музичної творчості та класики, збагачувалась новим ідейним змістом. Створювались пісні й думи про революцію, Червону Армію, з'явилося багато побутових, ліричних, жартівливих та сатиричних пісень. Для багатьох із них властива органічна єдність з народною поетичною співучістю і ліризмом.

Із музичних творів великої форми виокремлювались емоційністю “Жовтнева кантата” М. Вериківського, симфонічна поема “Похід” А. Штогаренка, “Молдавська поема” В. Косенка за темами молдавських народних пісень, концерт для фортепіано з оркестром. Визнання здобули “Українське концертино” Д. Клебанова, концерт для фортепіано з оркестром Г. Жуковського, симфонія № 2 Б. Лятошинського.

Йде становлення оперної та балетної музики. Композитор К. Данькевич у 1933–1934 рр. написав оперу “Трагедійна ніч” за поемою О. Безименського, С. Жданов — оперу “Жакерія”, П. Козицький — “Невідомі солдати”, В. Нахабін у 1935 р. — музику до балету “Міщанин з Тоскани” за новелою Дж. Боккаччо. На сцені театрів виходять українські оперети “Сорочинський ярмарок” та “Весілля в Малинівці” О. Рябова. Щоправда, останні були позначені поверхневою розважальністю.

Робляться спроби утвердити національну тематику в оперному мистецтві. Б. Лятошинському в опері “Щорс” (1938) вдалася центральна фігура твору — полководець громадянської війни в Україні М. Щорс. Визначною подією в музичному житті країни став вихід на сцену в 1940 р. опери “Богдан Хмельницький” М. Вериківського — ліри-

ко-психологічної музичної драми, де увагу приділено переважно жанрово-побутовим мотивам.

Гідне місце на сценах України посів балет “Лілея”, створений К. Данькевичем (1939). Високі гуманні ідеї, захоплюючий сюжет, яскрава музична мова, широке використання українського пісенного і танцювального фольклору — усе це викликало симпатії масової аудиторії.

КУЛЬТОСВІТНЯ РОБОТА

Визначаючи завдання в галузі культурного будівництва, держава наголошувала на важливості розвитку культурно-освітньої роботи як необхідної умови формування свідомості населення. Керівництво дбало про розширення мережі культосвітніх закладів. Лише за 1933—1940 рр. кількість клубів в Україні збільшилася майже вдвічі — з 13400 до 25030, причому 90 % з них працювали в сільській місцевості. Кількість бібліотек збільшилась з 10270 до 43 тис., їх книжковий фонд становив 48 млн примірників. Багато уваги приділялося мережі дитячих бібліотек: на 1 січня 1940 р. у республіці їх налічувалось 190 і близько 20 тис. при школах. Водночас здійснювалися заходи щодо збільшення кількості кваліфікованих спеціалістів для культурно-освітніх закладів. Крім існуючих у 1936 р. було відкрито три бібліотечні технікуми у Донецькій, Одеській і Харківській областях.

Із підвищенням освітнього рівня населення в містах почали створюватися народні університети культури, музичної культури тощо. З ініціативи працівників мистецтв на заводах, у колгоспах відзначалися свята української пісні й музики, куди виїжджали театральні колективи та концертні бригади. До 1939 р. керівництво художньою самодіяльністю здійснювали центральні станції та обласні бази самодіяльного мистецтва, а з 1940 р. у центральні було реорганізовано й обласні Будинки народної творчості. На кінець 30-х років у республіці було 31900 гуртків художньої самодіяльності, які об'єднали близько 600 тис. учасників. Проводилися республіканські та обласні огляди й олімпіади художньої самодіяльності. В Україні в 1940 р. працювало 140 музеїв — історико-краєзнавчих, мистецьких, меморіальних. У Києві було відкрито літературно-меморіальний музей Т. Шевченка, музеї Панаса Мирного та В. Короленка — у Полтаві, М. Коцюбинського — у Вінниці та Чернігові.

Великого значення у вихованні нової людини партія надавала кіно, радіо, пресі.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

З кожним роком розширювалась мережа кіноустановок і радіоточок. Станом на 1940 р. в Україні налічувалось 6916 кіноустановок, працювало 10 радіостанцій, 1303 тис. радіоточок. У республіці в 1939 р. було видано близько 73 млн примірників книг. На початок 1941 р. виходило близько 2 тис. газет із разовим тиражем 7 млн примірників. У 1938 р. було започатковано нові газети “Советская Украина”, “Комсомольское знамя”, в 1939 р. — “Колгоспник України”, в 1940 р. — “Радянська освіта” та ряд журналів.

Поліграфічна база України в 1941 р. мала 930 друкарень, з них 70 у районних центрах. Станом на 1940 р. в Україні працювало 14 республіканських видавництв, найбільшими з яких були Видавництво АН УРСР, Держполітвидав, Державне видавництво колгоспної та радгоспної літератури, Держфінвидав, Дитвидав, “Комуніст”, “Молодий більшовик”, “Радянська школа”, Держмедвидав та ін.

З метою подальшого розвитку поліграфічної промисловості побудовано книжкову фабрику ім. Фрунзе у Харкові, книжково-журнальну фабрику в Києві, Донецький поліграфічний комбінат, реконструйовано і розширено друкарні в Києві, Дніпропетровську, Одесі, Полтаві, побудовано друкарні в ряді обласних і районних центрів республіки.

Найбільшим видавничим центром Західної України у 30-х роках був Львів. Тут працювала потужна спілка “Діло”, яка видавала часописи “Діло”, “Бібліотека діла”. Іншим великим газетним осередком був концерн відомого видавця І. Тиктора “Українська преса”. Тут виходили щотижневики “Наш прапор”, “Новий час”, “Народна справа”, щомісячник для дітей “Дзвіночок”. Періодично друкувалася “Українська бібліотека”. М. Тараненко крім книжечок для дітей видавав добре ілюстрований і відредагований щомісячник “Світ дитини”. Б. Гошовський редагував журнал для дітей “Юні друзі”. Крім Львова працювали невеликі видавництва в Коломиї і Жовкві. Усього в Галичині виходило 143 назви газет і журналів.

Навіть в умовах політичного тиску ВКП(б) українська культура зробила великий крок уперед. Зокрема, протягом 20–30-х років створено систему народної освіти, що забезпечило доступ до знань широкому загалу трудящих, дало змогу ліквідувати масову неписьменність, увести загальну семирічну освіту в селах і перейти до запровадження

середньої освіти в містах. Було розв'язано проблему кадрів інженерно-технічної і творчої інтелігенції. Розширювалася практична і теоретична робота в усіх галузях науки й техніки. Українські літератори, живописці, скульптори, кінематографісти, театральні діячі збагатили скарбницю української культури високохудожніми творами.

За даними перепису населення, в 1939 р. істотно збільшилась чисельність інтелігенції. Порівняно з 1926 р. чисельність сільської інтелігенції збільшилась у 5,5, а міської — у 6,4 раза. Чисельність індустриальних та аграрно-технічних кадрів збільшилась у 8,2 раза. За темпами зростання до цієї групи наближалася наукова і науково-викладацька інтелігенція, чисельність якої збільшилась у 6,2 раза, лікарів — у 2,2, вчителів — у 3,5, працівників мистецтв — у 4,4, юридичних працівників — у 1,3 раза.

Порівняно із серединою 20-х років національний склад інтелігенції істотно змінився. Майже в усіх видах розумової праці (за винятком нечисленних “елітних” сфер діяльності — мистецтва і юриспруденції) більшість становили українці. У цілому частка українців серед інтелігенції наблизилася до їх частки у складі всього населення.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте економічну і суспільно-політичну ситуацію в країні наприкінці 20 — початку 30-х років.
2. До яких репресивних заходів вдавалася радянська влада для ліквідації української?
3. Що було зроблено для розвитку освіти і науки в Україні в 30-х роках?
4. Зміни, що відбулися в театральному і музичному житті України в 30-х роках.
5. Яких успіхів у цей період досягнуто в культурно-освітній роботі і видавничій справі?

Розділ IX

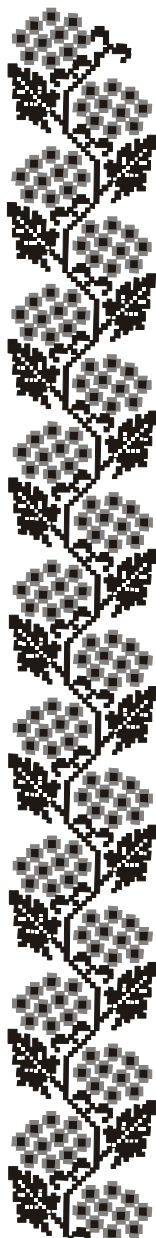
Культура України в роки війни

Чорною хмарою прокотилося фашистське лихоліття через Україну. Колонізатори масово знищували цивільне населення, примусово вивозили на каторжні роботи сотні тисяч людей. Було зруйновано 17 тис. промислових підприємств, майже всі колгоспи й радгоспи. Колосальних втрат зазнали наукові, культурно-освітні, медичні установи, вузи, школи. Гітлерівці знищили в Україні 714 міст і містечок, понад 28 тис. сіл, позбавили оселі близько 10 млн людей.

Надзвичайно жорстоке ставлення до жителів міст і сіл викликало масовий опір окупантам; населення піднялося на боротьбу з ворогом. Із перших днів війни десятки тисяч студентів, викладачів, письменників, представників творчої і наукової інтелігенції стали захисниками Батьківщини. У зв'язку з окупацією ворогом території України на Схід було евакуйовано наукові установи, вищі та середні навчальні заклади, культурно-освітні установи. Розмістившись на Уралі, у Сибіру, середній Азії, вони, долаючи труднощі, продовжували напружено працювати для зміцнення фронту, наближення перемоги.

На окупованій території фашисти пильно контролювали національне життя. Наприкінці 1941 р. вони заборонили публічні зібрання, створення товариств. На початку 1942 р. у Галичині було заборонено всі українські організації, встановлено ретельний контроль за діяльністю засобів масової інформації, нагляд за діячами

літератури і мистецтва. Школи закривались, дозволялося працювати лише початковим класам. Почалися масові розстріли інтелігенції. Так, у Києві були розстріляні поетеса Олена Теліга, поет І. Ірлявський, редактор газети “Українська дійсність” І. Рогач та ін.

Величезних масштабів набуло пограбування окупантами мистецьких та історичних цінностей українського народу, відчутних втрат зазнали історичні та краєзнавчі музеї, бібліотеки, картинні галереї. Лише зі Львова німці вивезли понад 5 тис. рукописів і понад 3 тис. стародруків, 300 інкунабул, близько 40 тис. томів різної літератури. Усього з України вороги вивезли понад 330 тис. цінних музейних експонатів.

НАУКА З початком війни відбулось об’єднання кількох інститутів Академії наук України, які були евакуйовані на Схід. Переважна їх більшість, а також Президія АН України працювали в Уфі. На базі промислових підприємств продовжували працювати Інститут електрозварювання у Нижньому Тагілі, Інститут енергетики — у Копейську (Челябінська обл.), Інститут чорної металургії — у Свердловську, фізико-технічний інститут — в Алма-Аті. Усі вони мали тісні виробничі зв’язки щонайменше з 300 промисловими підприємствами Російської Федерації, Казахстану.

Інститут електрозварювання АН УРСР, очолюваний відомим вченим Є. Патоном, досяг вагомих результатів у зварюванні корпусів танків Т-34, упроваджував цю технологію безпосередньо на 10 танкових заводах і 6 заводах, що виготовляли авіабомби.

М. Стражеско інтенсивно працював над вивченням ранової інфекції і ранового сепсису. Усі свої знання і досвід віддавав лікуванню поранених воїнів хірург-офтальмолог В. Філатов, який очолював Український інститут очних хвороб, що перебував у Ташкенті.

Важливі завдання постали перед українською історичною наукою, яка була покликана роз’яснювати високі цілі визвольної війни, розкривати перед широкими масами героїчне минуле народу, його самовіддану боротьбу проти загарбників у різні періоди історії. За час евакуації було видано перший том чотиритомного підручника “Історія України” для вузів, що охоплював період з найдавніших часів до 1654 р., науково-популярний “Нарис історії України”, перший том “Наукових записок” Інституту історії і археології України АН УРСР.

У роки війни понад 30 українських вузів працювали в **ОСВІТА** евакуації. У лютому 1942 р. поновив роботу у Кзил-Орді (Казахстан) університет, що утворився з об'єднаних в один Київського та Харківського університетів, Одеський перебував у Байрам-Алі (Туркменія), Харківський хіміко-технологічний — у Чугчику (Узбекистан), Київський індустріальний — у Ташкенті, Миколаївський суднобудівний — у Пржевальську. Окремі вузи влились як факультети до місцевих навчальних закладів.

У тилу працювали школи й класи з українською мовою навчання, зокрема в Саратовській області — 30 українських шкіл і класів, у Свердловській — 18, у Новосибірській — 11. Там же розміщувались евакуйовані дитячі будинки, ремісничі училища та інші освітні заклади.

Великим був внесок літераторів у мобілізацію людей на боротьбу з фашизмом. Близько 80 письменників, майже третина членів Спілки письменників України, пішли в діючу армію. Серед них М. Бажан, С. Голованівський, І. Гончаренко, Л. Дмитерко, А. Малишко, І. Муратов, І. Нехода, Л. Первомайський, М. Рудь, М. Стельмах, М. Упенник, П. Усенко та ін. Смертю хоробрих загинули 25 письменників, серед них О. Десняк, Я. Качура, К. Герасименко, М. Трублаїні, Д. Каневський, М. Шпак, Ю. Черкаський та ін.

Від побіжних зарисовок і нарисів перших днів війни літератори перейшли до широкого висвітлення подій, поглибленого показу героїки війни. Зокрема, П. Тичина правдиво відобразив будні війни в поемі “Похорон друга”. Визначною подією в літературному житті стала публікація поеми М. Бажана “Данило Галицький”. У 1942–1943 рр. М. Рильський видав збірки патріотичних віршів “Слово про рідну матір”, “Світова зоря”, поему “Жага”. В. Сосюра написав збірки “В годину гніву” та “Під гул кривавий”, видані в 1942–1943 рр. Публікували свої твори митці С. Олійник, І. Нехода, М. Шпак, М. Нагнибіда, С. Воскресенко, В. Бичко та багато інших.

Як і всі жанри літератури, набирає силу сатира, яка шукає свій тон, свої образи, що успішно слугували викриттю ворога. Поезія антифашистського спрямування стає покликом до боротьби з ворогом.

Прозових творів було менше, лише окремі з них досягли рівня узагальнення. До таких належать збірка оповідань та нарисів Ю. Яновського “Земля батьків”, твори Івана Ле “Люба”, “Тут були німці”, “Шевченко” та ін. Героїчний опір українського селянства фашистам знайшов

втілення в повісті “Райдуга” В. Василевської. Тему героїзму воїнів на фронті розкривають у своїх творах А. Головка, Н. Рибак, Ю. Смолич, О. Довженко, С. Склярєнко, О. Ільченко, А. Шиян, О. Копиленко та ін.

ПРЕСА. РАДІО Важливу роль у мобілізації народу на боротьбу з фашистськими загарбниками відігравали засоби масової інформації, що вже наприкінці 1941 р. були евакуйовані у східні райони Росії. Українські видавництва об’єдналися в одне — Українське державне видавництво, яке працювало спочатку в Саратові, а пізніше в Москві. Воно випускало українську політичну і художню літературу, листівки, газети і журнали для бійців. Ним видано понад 850 назв книг, брошур, журналів, плакатів тиражем понад 15 млн примірників.

Багато літературних творів було надруковано у громадсько-політичних журналах “Українська література”, “Україна” та “Перець”. Лише у 38 номерах журналу “Українська література” у ці роки було опубліковано 4 романи, 13 драматичних творів, 140 новел, нарисів і оповідань, 7 поем, 70 віршів та ін.

У тилу ворога розповсюджувалися газети “Радянська Україна”, “Література і мистецтво”. Крім центральних свої газети видавали підпільні організації, партизанські об’єднання і загони. Зокрема, у Вінницькій області виходила газета “Партизанська правда”, у Київській — “Народний месник”, а в партизанському загоні ім. Боженка — “Вільна Україна”.

Особливого значення в умовах окупації набуло радіомовлення. Уже в листопаді 1941 р. розпочали роботу українські радіостанції ім. Т. Шевченка в Саратові та “Радянська Україна” у Москві. У них працювали редакції останніх вістей, агітації і пропаганди, літературна, музична та ін. Щоденний обсяг мовлення становив 10 годин 5 хвилин, з урахуванням транслявання у різних програмах мовлення становило 12 годин 35 хвилин.

ТЕАТР ТА КІНО Десятки українських театральних колективів, ансамблів, артистичних бригад несли своє мистецтво фронтовикам, надихаючи їх на боротьбу за свободу і незалежність Батьківщини. Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка послав на фронт 22 бригади, які дали 920 концертів, Запорізь-

кий ім. М. Заньковецької — три бригади, які показали 214 вистав і концертів, Київський драмтеатр ім. І. Франка здійснив на фронті 206 вистав і концертів.

Усього театри України послали на фронт 108 концертних бригад, які несли воїнам українську пісню, танці, музику, їхні виступи бачили і слухали сотні тисяч бійців.

Глибокого патріотизму було сповнене українське кіномистецтво. Вже наприкінці 1941 р. відновили свою роботу студії художніх фільмів: Київська (в Ашхабаді) та Одеська (в Ташкенті). Українська студія хронікальних фільмів працювала в Москві та Куйбишеві на базі центральної студії кінохроніки. У Ташкенті розгорнула діяльність студія “Київтехфільм”.

Українськими кіномитцями в цей період було створено кілька високопатріотичних художніх фільмів, бойових кінозбірників. Зокрема Київська кіностудія поставила фільми “Олександр Пархоменко” Л. Лукова, “Як гартувалася сталь” М. Донського, “Партизани в степах України” І. Савченка. Вищим досягненням в умовах війни став фільм “Райдуга” М. Донського за сценарієм В. Василевської. Ця картина одержала багато призів і серед них “Оскар” — премію Академії кіномистецтва США. Цей фільм у 1946 р. удостоївся Державної (Сталінської) премії.

Працівники хронікально-документального кіно створювали своєрідний літопис боротьби з окупантами. При штабах фронтів діяли спеціальні кіногрупи. Вони брали участь у створенні 500 номерів кіножурналів та близько сотні воєнних фільмів, зокрема “День війни”, “Народні месники”, “Чорноморці”, “Битва за Кавказ” та ін.

Кінооператори України у 1943 р. паралельно з роботою для Центральної студії кінохроніки почали створювати власні кіножурнали. У квітні цього ж року на екрани вийшов перший номер кіножурналу “Радянська Україна” та кілька спеціальних кіновипусків. Важливою подією став документальний фільм “Битва за нашу Радянську Україну” (1943), створений О. Довженком. Він супроводжується хвилюючим і пристрасним дикторським текстом, а також глибоко емоційною музикою, яку написали А. Штогаренко і Д. Клебанов.

Провідними темами у творчості композиторів періоду війни були патріотизм, віра в перемогу над ворогом. Найбільшу увагу вони приділяли створенню масової бойової пісні. Лише за два перших місяці війни

київські композитори створили понад 40 пісень і кілька похідних маршів. За роки війни було написано близько 350 музичних творів різних жанрів, зокрема 4 симфонії, 6 опер, 11 кuartетів, квінтетів і тріо, 9 камерних творів, 7 творів для фортепіано, 6 маршів, 7 кантат і великих вокальних творів, понад 130 пісень, романсів та ін.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Умови воєнного часу вимагали перебудови всього художнього життя, підвищеної уваги до агітаційно-масових форм. Бригади художників виїжджали на фронт, заводи, у колгоспи, вели активну художню пропаганду і збирали матеріали для майбутніх творів. Кореспондентами фронтowych газет, авторами бойових листків були О. Будников, М. Огнівцев, П. Пархет. Багато художників працювали безпосередньо у військових частинах, у редакціях фронтowych газет, зі зброєю в руках боролися проти ворога. Нелегкими шляхами війни пройшли відомі українські художники І. Макогон, С. Григор'єв, С. Єржиковський, О. Любимський та майбутні майстри українського образотворчого мистецтва В. Бородай, В. Задорожний, І. Гуторов та ін. Смертю хоробрих полягли в боях за батьківщину скульптори Б. Іванов та Г. Пивоваров, живописці Ф. Кличко, П. Сударик, О. Нестеренко, графіки В. Нерубенко, Л. Вербицький, П. Горілий. З усіх жанрів образотворчого мистецтва в цей період найінтенсивніше розвивається графіка. Тут перше місце посідають агітаційні види — плакат і сатиричний малюнок. У сатиричних жанрах працювали художники К. Агніт-Скледзевський, В. Гливенко, О. Козюренко, В. Литвиненко. Їхні сатиричні плакати не лише викликали сміх, а й утверджували впевненість у розгромі фашизму.

Друга світова війна була серйозним екзаменом для української культури. Ніколи до того перед наукою, освітою, літературою, мистецтвом, культосвітніми закладами, пресою, радіо не стояли такі складні й відповідальні завдання. Ніколи ще діячам культури і науки не доводилося працювати в таких тяжких і несприятливих умовах, у які поставила їх війна. І слід зазначити, що українська культура і її творці виявилися на висоті свого покликання: вони все підпорядкували завданням розгрому ворога. В складних умовах війни культура стала могутнім збройством у боротьбі проти фашизму та його людиноненавистницької ідеології.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Яких збитків зазнали українська освіта, наука і культура від німецько-фашистської окупації?
2. Яку роль відіграли радіо і преса в мобілізації народу на боротьбу з гітлерівцями?
3. Який внесок у розгром ворога зробили письменники своїми творами?
4. Який внесок у розгром фашистів зробили працівники театру і кіно?

Розділ X

Культура повоєнного часу

Цей період охоплює близько 15 років — із середини 40-х до кінця 50-х років. Його можна поділити на два історичних відрізки, що істотно різняться. Перший характеризується напруженням сил народу у відбудові зруйнованого окупантами народного господарства і впровадженням політики морально-політичних репресій, другий — лібералізацією суспільного життя після смерті Й. Сталіна в березні 1953 р., коли було зроблено спробу змінити модель радянської системи.

Тривала окупація деформувала духовне життя в Україні, послабила гуманістичні ідеали та загальнолюдські цінності, посилила жорстокість і безправ'я, не лише завдала небаченої шкоди матеріальній базі культури, а й забрала життя тисяч учених, викладачів, учителів, культосвітніх працівників, діячів літератури і мистецтва. Загальні демографічні втрати становили в Україні близько 8 млн загиблих, з яких 5,5 млн цивільного населення і 2,5 млн воїнів. З України було вивезено понад 330 тис. музейних експонатів, знищено понад 50 млн книг, повністю зруйновано матеріальну базу інститутів Академії наук, 20 тис. шкіл.

Другий відрізок увійшов в історію як час хрущовської “відлиги”. І найбільш визначальним кроком у подальшій лібералізації суспільства став XX з'їзд КПРС (1956), на якому М. Хрущов виступив з критикою культури особи Сталіна.

Першочерговою справою в повоєнний період стала робота закладів освіти, науки і культури як невід'ємної складової нормалізації життя. **ОСВІТА** Це під час воєнних дій слідом за визвольною ходом військових частин розпочалася відбудова шкіл, вищих навчальних закладів, театрів, видавництв, культосвітніх закладів та виробничих структур.

Виняткова увага приділялася закладам народної освіти. В Україні поширився рух за відбудову зруйнованих шкіл, спорудження нових методом народної відбудови. Якщо на кінець 1943/44 навчального року працювало лише 12802 початкові, семирічні та середні школи, де навчалось 1770 тис. учнів, то з визволенням усієї України на початок 1945/46 навчального року працювало вже 30512 шкіл, де навчалось 1851 тис. дітей.

Свідченням державної турботи про підвищення загальноосвітнього рівня населення є перехід у 1953 р. до обов'язкової семирічної освіти та скасування в 1956 р. плати за навчання. Було відкрито вечірні школи робітничої та сільської молоді, яка не змогла здобути освіти в денній школі. Так, у 1948 р. в республіці без відриву від виробництва навчалось 185 тис. молодих працівників. У 1950–1951 рр. було 4896 шкіл робітничої та сільської молоді, де навчалось 343,3 тис. учнів.

Особливого значення набувала проблема педагогічних кадрів. У 1945/46 навчальному році у школах працювало лише 182 тис. вчителів при потребі 245 тис., причому понад 40 % з них взагалі не мали педагогічної освіти. Основною базою підготовки вчителів у повоєнні роки були учительські інститути, а після 1950 р. — педагогічні, які готували вчителів для 5–10-х класів, і педагогічні училища — для початкових. Було створено також спеціальні педагогічні класи при 177 середніх школах республіки, які за перші 5 повоєнних років підготували 2,6 тис. учителів. У результаті вжитих заходів кількість учителів у республіці з року в рік збільшувалася. Вже на початок 1950 р. у загальноосвітніх школах працювало 291,3 тис. вчителів, а в 1960 р. — близько 408 тис. У 50-х роках педагогічні кадри готувались в 7 університетах, 36 педагогічних інститутах, 43 педучилищах. З 1956 р. вони почали готувати вчителів широкого профілю, які могли викладати не лише основні, а й споріднені дисципліни.

Багато уваги приділялося підвищенню професійної кваліфікації, це завдання реалізували республіканський Інститут підвищення кваліфікації

керівних працівників народної освіти та обласні інститути удосконалення вчителів.

На кінець 1943/44 навчального року було здійснено реевакуацію вузів. На час визволення України від ворога, тобто у жовтні 1944 р., двері відчинили 113 вузів і 455 технікумів, у яких на стаціонарі навчались 101 тис. студентів і 96 тис. учнів. Крім відбудованих вузів, які працювали до війни, було створено 16 нових вищих навчальних закладів.

У повоєнний час формувалась освітня система в Західній Україні. До початку 50-х років у Західну Україну було направлено понад 35 тис. учителів із Східної України. Галичина, Волинь і Буковина мали найвищий відсоток українських шкіл — понад 93 %. У 1946–1947 рр. тут було створено 22 вузи, серед них Ужгородський університет, медінститути Чернівецький, Івано-Франківський та ін. У 24 вузах Західної України в 1950 р. навчалось понад 30 тис. студентів.

У період 1950–1959 рр. кількість студентів в Україні збільшилася з 201,9 до 643,8 тис. Було здійснено укрупнення вузів, у результаті зі 160 їх стало 140, що сприяло консолідації науково-педагогічних сил, зміцненню вузівських кафедр, ефективному використанню коштів. У 1958/59 навчальному році працювало 50 вечірніх та 194 заочних відділення при стаціонарних вузах, один вечірній та один заочний вузи. У них без відриву від виробництва навчалось 168,5 тис. студентів. Це майже у чотири рази більше, ніж у 1950/51 навчальному році.

Здійснювалась підготовка науково-педагогічних кадрів для вузів. У вищій школі України в 1958 р. працювало 805 докторів і 8103 кандидатів наук. З кожним роком збільшувалась кількість викладачів вузів, які брали участь у науково-дослідній роботі кафедр.

НАУКА У повоєнні роки розширилась мережа науково-дослідних установ, збільшилась чисельність наукових кадрів. У березні 1944 р. повернулася з евакуації Академія наук України. Вже у вересні 1944 р. у її складі було 24 науково-дослідних інститути, в яких працювало 50 академіків і 63 члени-кореспонденти. А в середині 50-х років у складі АН України були 81 академік та 100 членів-кореспондентів. У повоєнні роки було внесено зміни в організацію наукових досліджень. Якщо в 1945 р. налічувалося 267 науково-дослідних установ, то в 1950 р. — 462, було створено понад 30 нових інститутів — радіофізики та електроніки, фізико-технічний низьких темпе-

ратур у Харкові, машинознавства та автоматики, суспільних наук, геології, корисних копалин у Львові, металофізики, металокераміки і сплавів у Києві та ін. Зміцнювалася матеріально-технічна база. Попри всі морально-психологічні труднощі, некваліфіковане втручання партійних і державних чиновників, репресії українські вчені збагатили науку фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Зокрема, багато було зроблено для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії. Українські вчені брали активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 р., польоту в космос першої у світі людини — Ю. Гагаріна. Генеральним конструктором космічних кораблів у 1956 р. став український вчений С. Корольов. Широке визнання як конструктор турбореактивних двигунів здобув академік А. Лялюка. Одним з творців танка Т-34 був генерал-лейтенант М. Духов.

З 1949 р. в Інституті фізики під керівництвом М. Пасічника розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. В Інституті електрозварювання успішно досліджувався і впроваджувався у виробництво новий метод електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, суцільнозварних мостів, суден тощо.

Певних результатів було досягнуто літературознавцями, мовознавцями, етнографами, мистецтвознавцями, економістами, філософами, правознавцями. Робота останніх зосереджувалась у створеному в 1946 р. Інституті філософії та секторі держави і права. Літературознавці досліджували творчість українських класиків та письменників сучасної України. Науковці зібрали рукописи Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Коцюбинського та багатьох інших видатних письменників, продовжено видання десятитомника Т. Шевченка. У 1949 р. розпочато видання 20-томного зібрання творів І. Франка, на початку 50-х років видано повне зібрання творів І. Котляревського у двох томах, підготовлено 5-томне зібрання творів Лесі Українки. В Інституті мовознавства ім. О. Потебні здійснювалися дослідження фонетичної системи, граматичної будови і лексичного складу сучасної української літературної мови, збиралися матеріали для атласу української мови. Мистецтвознавці досліджували теорію та історію образотворчого мистецтва України, музики, театру, кіно.

Особливо пильну увагу партійне керівництво приділяло вивченню вітчизняної історії, зокрема 29 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв

постанову “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”. У ній було піддано критиці практично весь науковий доробок інституту, зокрема “Короткий курс історії України” за редакцією С. Білоусова, однотомний “Нарис історії України” за редакцією К. Гуслистого, перший том чотиритомної “Історії України” за редакцією М. Петровського. Історики звинувачувались у націоналістичних збоченнях, відродженні “реакційних вигадок” В. Антоновича і М. Грушевського.

ЛІТЕРАТУРА Постійного контролю зазнавали діячі літератури і мистецтва. З ініціативи партії в Україні було проведено кампанії, спрямовані проти творчої інтелігенції. Лише протягом 1946—1948 рр. ЦК КП(б)У прийняв низку постанов: «Про спотворення та помилки у висвітленні історії літератури в книзі “Нариси історії української літератури”», «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення”, “Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленинград”», “Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв’язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу “Большая дружба” Ваню Мураделі» та ін.

У названих документах спотворювалося культурне життя в Україні, зокрема література, мистецтво, стан історичної науки, близько сотні українських діячів науки, культури і мистецтва було звинувачено в українському буржуазному націоналізмі. Особливу завзятість у цій боротьбі проявляв Л. Каганович, який у 1947 р. був першим секретарем ЦК КП(б)У. Він постійно провокував союзне керівництво, органи державної безпеки на політичні репресії щодо національно-патріотичних сил в Україні.

Великої втрати зазнала українська культура в результаті вилучення з бібліотек у 1954 р. 111 назв книг, які вийшли у 1925—1953 рр. Під заборону потрапили книги багатьох політичних діячів і письменників (М. Скрипника, П. Любченка, С. Єфремова, О. Олеся, В. Еллана-Блакитного, М. Зерова, Л. Квітки, І. Микитенка, Д. Гофштейна та ін.).

Обходячи політичні утиски, українські літератори доносили до читача високі ідеї гуманізму, почуття патріотизму, любові до своєї Батьківщини.

Так, у ці роки прийшли до широкого загалу поеми А. Малишка “Прометей”, О. Гончара “Прапороносці”. М. Рильський створює “Ленінградські нариси”, М. Бажан — “В дні війни”, П. Воронько — “Весняний грім”, М. Стельмах — “Шляхи світання”, В. Некрасов — “В окопах Сталінграда”, Ю. Яновський — роман “Жива вода”, П. Панч — роман “Гомоніла Україна”, в якому змалював події з української історії 1639—1648 рр., та ін. Плідно працювали О. Довженко, В. Сосюра, А. Малишко, Л. Первомайський, П. Тичина, М. Рильський, О. Копиленко, М. Стельмах. Боротьбі з пережитками присвятили свої твори сатирики і гумористи Остап Вишня та С. Олійник.

Після визволення України повертаються з евакуації і відновлюють роботу театри, створюються нові колективи, зокрема 18 у західних областях. На кінець 40-х років в Україні діяло 96 театрів.

Стало помітним підвищення художнього рівня театрального мистецтва, особливо в постановці спектаклів “Милана” Г. Майбороди в Київському академічному театрі опери та балету ім. Т. Шевченка, “Дума про Британку” Ю. Яновського в Київському драматичному театрі ім. І. Франка, “Даруйте коханим тюльпани” О. Сандлера в Одеському музично-драматичному театрі.

Значною подією в мистецькому житті республіки стало проведення в березні—травні 1958 р. фестивалю “Перша українська театральна весна”, участь в якому взяла майже всі театри, активно включившись у творче змагання за право показу глядачам кращого доробку. Високу оцінку дістали спектаклі “Веселка” М. Зарудного Вінницького обласного музично-драматичного театру ім. М. Садовського, “Мій друг” М. Погодіна Харківського академічного театру ім. Т. Шевченка, опера “Лісова пісня” В. Кирейка Львівського театру опери та балету ім. І. Франка. Ці спектаклі одержали дипломи лауреатів фестивалю.

Великі завдання на завершальному етапі війни постали перед працівниками українського кіномистецтва. У червні 1944 р. повернулася з евакуації й одразу розгорнула свою діяльність Київська студія художніх фільмів. Відбудовчі роботи розпочалися на Одеській студії художніх фільмів. Творчим успіхом кінематографістів був вихід на екрани фільмів “Нескорені” за повістю “Батьки і діти”

Б. Горбатова — про боротьбу шахтарів Донбасу проти фашистських окупантів, “Зігмунд Колосовський”, “В далекому плаванні” за мотивами “Морських оповідань” К. Станюковича, “Украдене щастя”, “Доля Марини”, “Командир корабля” та ін.

Розгорнула роботу Українська студія хронікальних фільмів, яка повернулася до Києва влітку 1944 р.

Кіностудіями України 1951 р. було випущено лише 9 фільмів, а в 1956 р. на Київській, Одеській та Ялтинській кіностудіях щорічно знімалося 4–7 фільмів. Позитивну оцінку глядачів дістали “Тривожна молодість” режисерів О. Алова і В. Наумова, “Весна на Зарічній вулиці” Ф. Миронера та М. Хуциєва. Кращою стрічкою в 1956 р. став фільм І. Савченка “Тарас Шевченко”. Схвально було зустрінуту екранізацію творів літератури. Так, А. Бучма та О. Швачко зняли фільм “Земля” за повістю О. Кобилянської, М. Донської — “Мати” за романом М. Горького, В. Івченко — “Назар Стодоля” за п’єсою Т. Шевченка та ін.

Переломною у розвитку українського кіномистецтва стала хрущовська “відлига”, яка дала можливість митцям певною мірою відійти від ідеологічних штампів. Наприкінці 50-х років в Україні щороку виходило на екрани 16–20 кінокартин. Почали працювати студії хронікально-документальних і науково-популярних фільмів. Діячі українського кіно створили низку фільмів, які здобули широку популярність. Серед них “Надзвичайна подія” режисера В. Івченка, “Партизанська іскра” О. Маслюкова та М. Маєвського, “Григорій Сковорода” І. Кавалерідзе та ін.

МУЗИКА У повоєнний час композитори звернулись до великої музичної форми, що характеризується розширенням тематики і жанрів, поглибленням образної сфери, підвищенням майстерності. На початку 60-х років Б. Лятошинський закінчив Третю симфонію, поему “Гражина” за повістю А. Міцкевича. Тепло зустріли слухачі Другу симфонію і сюїту “Король Лір” Г. Майбороди, ораторію “Жовтень” К. Данькевича, сюїту “Пам’яті Лесі Українки” та “Партизанські картини” А. Штогаренка, “Прикарпатську симфонію” С. Людкевича та ін.

В оперному мистецтві слід відзначити опери “Богдан Хмельницький” К. Данькевича (лібрето О. Корнійчука і В. Василевської), “Ми-лана” Г. Майбороди (лібрето А. Турчинської), “Украдене щастя”

Ю. Мейтуса, “Довбуш” С. Людкевича, оперу-інтерпретацію драми-феєрії Лесі Українки “Лісова пісня” В. Кирейка. Виходять на сцену балети “Маруся Богуславка” А. Свечникова, “Ростислава” Г. Жуковського, “Хустка Довбуша” А. Кос-Анатольського та ін.

Музику до оперет пишуть О. Рябов, В. Рождественський, О. Сандлер, Я. Цегляр, А. Кос-Анатольський, С. Жданов, В. Лукашов.

Розвивається пісенна творчість. Популярними стають пісні П. Майбороди, А. Філіпенка, А. Кос-Анатольського, Л. Рєвуцького, П. Козицького, М. Дремлюги, А. Штогаренка, І. Шамо.

Доробок українських композиторів сприяв подальшому розвитку всіх музичних жанрів.

Повоєнні роки позначились якісним зростанням образотворчого мистецтва. Важливою подією стали з'їзди архітекторів і художників, де розглядалися питання

відбудови та нового бачення образу міст і сіл. Відбудовчі роботи почались одразу після визволення території України від фашистів. Відбудовувалися та реконструювалися міста. За генеральним планом відбудовувався Київ. Було проведено конкурс на кращий проект забудови Хрещатика. Як результат кияни мають своєрідний архітектурний ансамбль, образ якого визначають вдало розкритий мальовничий рельєф нагірної частини вулиці, багатопверхові будинки, оздоблені керамічною плиткою світлого кольору, та широкі тротуари, засаджені каштанами.

Значним досягненням українського містобудівництва стала Нова Каховка (1951–1954). Чітко розплановано вулиці, вперше використано серії типових житлових будинків. Зведено Будинок культури за типовим проектом І. Рожина, який прикрашено мотивами українських народних орнаментів, що надає архітектурному образу урочистого звучання.

Серед громадських споруд, зведених українськими архітекторами в першій половині 50-х років, високим художнім рівнем вирізняються матроський клуб у Севастополі (архітектори Богданов, Киреев); в 1958 р. було завершено будівництво Виставки передового досвіду в народному господарстві України в Києві.

Тематика українського живопису повоєнних років присвячена подіям Другої світової війни. На матеріалах фронтових спогадів створено вели-

АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

ку кількість картин. Фронтіві малюнки, особисті враження і переживання стали підґрунтям для написання полотен Д. Безуглим “Форсування Дніпра”, С. Отроценком “Німецькі окупанти на Україні”, Л. Чичканом “Помстимося”, С. Самусевим “Подвиг сержанта Якова Приходька”. Трагічні події перших днів війни знайшли правдиве відбиття у творі Т. Яблонської “Ворог наближається”. Авторами полотен на тему війни переважно були художники-фронтовики, безпосередні учасники боїв, що, безумовно, позначилося на характері їхніх полотен.

Популярними були історичні теми: “Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському ханові свого сина Тимоша” В. Задорожного, рельєф “Переяславська Рада” І. Гончара, скульптурна група “Перед боєм. Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, Іван Богун” А. Білостоцького та О. Супруна.

Портрети О. Шовкуненка партизанки Майї Вовчик-Блакитної, народної артистки СРСР Марії Литвиненко-Вольгемут, С. Ковпака вирізняються не лише віртуозною технікою виконання, а й умінням досягти повноти і витонченості у відтворенні духовних якостей героїв творів.

Великих творчих успіхів у повоєнний час досягло українське театральне-декоративне мистецтво. Оформлення вистав стає лаконічним, посилюється емоційне звучання. На цій ниві працювали М. Духновський, Ю. Злочевський, В. Меллер, Д. Нірод та ін. Видатним майстром сценографії став народний художник СРСР А. Петрицький, який увесь свій талант віддавав театру, оформив вистави “Макар Діброва”, “Богдан Хмельницький”, “Князь Ігор” та ін.

Творчими досягненнями позначена книжкова графіка. Провідним майстром української книжкової графіки був В. Касян, найпопулярнішими стали виконані ним ілюстрації до Шевченкового “Кобзаря” (1954). Митці книги підійшли до вирішення складної проблеми — синтезу ілюстрування й оформлення видань, тим самим підготувавши ґрунт для бурхливого розвитку української книжкової графіки наступного періоду.

У скульпторів так само провідними стали події й образи воєнного часу. Створюються меморіальні ансамблі, встановлюються пам’ятники героям війни і праці. Помітною подією в монументальній скульптурі став пам’ятник молодогвардійцям (1954). Його автори В. Агібалов, В. Мухін, В. Федченко та архітектор О. Сидоренко створили монумент, сповнений героїко-романтичного звучання.

Українські митці засвідчили зміцнення зв'язків українського мистецтва з життям народу, багатогранність пошуків, правдиво відбили героїчний шлях і натхненну працю, пов'язану з відбудовою України.

Першочергова увага державних органів приділялася відновленню роботи видавництва, преси, радіомовлення. З відбудовою

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

поліграфічної бази збільшуються кількість назв та тиражі газет і журналів. Так, уже в 1945 р. у 24 областях України виходило 879 газет і 6 журналів, зокрема “Україна”, “Дніпро”, “Українська література”, “Перець”. До 1948 р. в Україні відновили роботу всі друкарні. Це дало змогу збільшити як кількість назв, так і тиражі книжок, журналів, газет. Станом на 1958 р. у республіці виходило 3329 газет разовим тиражем 9,208 тис. примірників і 488 журналів та інших періодичних видань загальним тиражем 31,746 тис.

Плідною була робота видавництв, які одразу ж після визволення Харкова та Києва були реєвакуйовані. Розгорнули свою діяльність Українське державне видавництво, Видавництво Академії наук України, Державне видавництво образотворчого мистецтва та музичної літератури УРСР, у 1957 р. створено Державне видавництво дитячої літератури України (з 1964 р. “Веселка”), обласні книжково-журнальні видавництва в Харкові, Одесі, Львові та інших містах. Усього в 1945 р. в Україні було випущено понад 1000 назв книг тиражем близько 19 млн примірників.

За період з 1950 по 1958 р. кількість виданих книжок (за назвами) збільшилась з 4136 до 6618, а їх тираж — з 77,6 до 116,2 млн примірників. З усіх видань у 1950 р. українською мовою вийшли 1856 назв, а в 1958 р. — 3975.

Величезна увага приділялась радіофікації. Наприкінці 1943 р. розпочато будівництво Харківської, Дніпропетровської і Київської радіостанцій. На червень 1945 р. радіомережа становила 70 % довоєнної (діяло майже 450 трансляційних радіовузлів і 485 тис. радіоточок). На початку 1944 р. у Києві відновив роботу Український республіканський радіокомітет. Істотно збільшуються час і обсяг республіканського мовлення.

У наступні роки швидко відновлювалась і розширювалась радіофікація України: в 1950 р. радіоприймальна мережа збільшилась до

1481,7 тис. радіоточок, або на 163 % порівняно з довоєнним часом. Кількість радіовузлів збільшилась на 228 %, їх потужність — на 460 %. Великих успіхів досягла радіофікація сільської місцевості. Станом на 1950 р. у селах працювало 334,1 тис. радіотрансляційних точок, тобто в 4 рази більше, ніж у 1945 р. Багато районів Київської, Харківської, Одеської, Миколаївської, Рівненської та інших областей здійснили суцільну радіофікацію.

КУЛЬТОСВІТНІ ЗАКЛАДИ

Великого значення держава надавала роботі культосвітніх закладів, на які покладалися завдання з формування загального високого культурного рівня всіх соціальних груп.

У кожному населеному пункті, визволеному від фашистів, силами трудящих відбудовувалися і ремонтувалися будинки культури, клуби, бібліотеки, музеї, а також радіо- і кімережа. Якщо на 1 січня 1944 р. у визволених областях України працювало лише 3800 культосвітніх закладів, то на кінець 1945 р. їх кількість збільшилась до 19 тис., причому 90 % з них — у сільській місцевості, близько 4000 було відкрито в західних областях. У будинках культури, клубах створювалися гуртки художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми, працювали радіовузли, надходили газети, журнали, книги; тут читались лекції, доповіді. Відбудовані силами трудящих клубні заклади ставали справжніми осередками культури.

Велику роботу проводили бібліотеки, які у визволених районах потрібно було створювати заново. Відновлення відбувалося з великими труднощами: на кінець 1945 р. у республіці налічувалось усього 4844 бібліотеки (з книжковим фондом 8,6 млн книг), тобто 20 % довоєнної кількості.

Важливу роль у здійсненні культурно-виховної роботи відіграло кіно — найбільш масовий вид мистецтва. На початок 1945 р. в Україні було відновлено лише 1770 кіноустановок (із них 880 сільських), тобто 30 % довоєнної кімережі. Не вистачало кваліфікованих кадрів, приміщень для кінотеатрів, обладнання. З часом кількість їх збільшувалась. Так, в 1945 р. їх налічувалось 1769, а в 1950 р. — уже 7199, зокрема в сільській місцевості — відповідно 884 і 5419. Всі німі кіноустановки було замінено на звукові.

Станом на 1949 р. в Україні працювало 137 музеїв, кількість експонатів досягла довоєнного рівня — 3 млн одиниць. Було створено багато нових музеїв: “Молода гвардія” у Краснодарі, “Оборона Одеси”, Корсунь-Шевченківський історичний, Ольги Кобилянської в Чернівцях, Т. Шевченка в Києві, образотворчого мистецтва в Ужгороді та ін.

На початку 1946 р. у клубних закладах працювало 23 тис. гуртків самодіяльного мистецтва, у яких брали участь 316 тис. чол., а в 1958 р. лише при клубних закладах Міністерства культури України працювало вже 87,9 тис. гуртків (драматичних, музичних, хорових, образотворчого мистецтва та ін.), у роботі яких брали участь 1299,3 тис. чол.

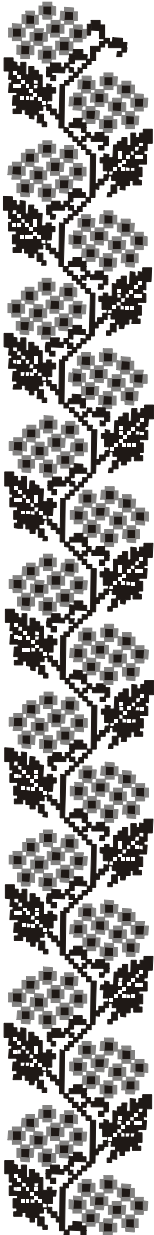
Неухильному піднесенню самодіяльної художньої творчості сприяло систематичне проведення оглядів та олімпіад художньої самодіяльності. Вже в 1957 р. у них взяли участь понад 1,5 млн чол., які за своєю виконавською та художньою майстерністю стають урівень із професійними митцями. Твори самодіяльних авторів, зокрема пісня “У трембітоньку заграю”, яку написав керівник хору Должанського деревообробного комбінату А. Машкін, пісні “Ти, донецький краю” шахтаря П. Дмитрієва-Клебанова, “Співають дівчата” службовця Ф. Литвиненка стали надбанням професійних колективів.

За роки післявоєнної відбудови народного господарства в республіці відновлено діяльність зруйнованих клубів, бібліотек, музеїв, а також створено нові культурно-освітні заклади. В Україні в 1950 р. працювало вже 34,9 тис. масових бібліотек, 28,7 тис. клубів, що набагато перевищувало кількість культурно-освітніх установ довоєнних років.

Творчий доробок самодіяльних літераторів та митців сприяв подальшому піднесенню художньої творчості українського народу.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте економічну і соціально-політичну ситуацію в Україні в повоєнний період.
2. Яких заходів було вжито щодо відбудови й подальшого розвитку мережі закладів освіти та її вдосконалення?
3. Як розвивалися вища та середня спеціальна освіта й наука у повоєнні роки?
4. Назвіть характерні особливості відродження і діяльності театрів у повоєнні роки.
5. Які характерні риси були притаманні розвиткові музичного мистецтва?
6. Досягнення у сфері образотворчого мистецтва.

Розділ XI

Культура України в умовах кризи радянської системи

На початку 60-х років намітилося значне скорочення темпів розвитку народного господарства СРСР. Так, у промисловості за семирічку (1958–1965 рр.) вони становили лише 9 %, тоді як протягом 50-х років дорівнювали 12 %. Стало очевидним, що радянська соціально-економічна і політична система стала вичерпувати можливості свого розвитку.

ОСВІТА Реформування суспільства, що відбулося після XX з'їзду КПРС, позначилося й на стані освіти. Цю сферу, яку партія розглядала як частину своєї ідеологічної системи, періодично намагалися реформувати. Наприкінці 1958 р. було опубліковано закон “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР”, який був продубльований Верховною Радою України у квітні 1959 р. Згідно із цим законом семи- і десятирічні школи було перетворено на восьмирічні (обов'язкові) та одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою, що нагадувало попередні уніфіковані трудові школи. Випускники середніх шкіл, за винятком 20 % кращих учнів, зобов'язані були попрацювати принаймні два роки перед вступом до вузу. У зв'язку з цим увага приділялась розширенню середньої освіти, будівництву нових шкіл, зміцненню матеріально-технічної бази. У 1965/66 навчальному році в республіці налічувалось 34,6 тис. загальноосвітніх шкіл.

Понад 80 % шкіл здійснювали навчання українською мовою. Проте цей закон дав можливість обирати мову навчання дітей батькам, що фактично було використано для русифікації української школи.

З 1966 р. почалося впровадження загальнообов'язкової середньої освіти. Одночасно посилюється централізація управління освітою, в 1969 р. було створено Міністерство освіти СРСР, на яке було покладено основні функції Міністерства освіти УРСР, суттєво урізавши його автономію. Далі політизувався навчально-виховний процес.

Велика увага приділялася створенню шкіл і груп із продовженим днем, а також розширенню мережі шкіл-інтернатів. Так, у 1964/65 навчальному році школами з продовженим днем було охоплено понад 517 тис. учнів, у 545 школах-інтернатах навчалось 221 тис. дітей. Щоб охопити якомога більше молоді, органи народної освіти розширили мережу вечірніх, змінних та заочних шкіл. Так, у 1965 р. без відриву від виробництва здобували освіту майже 1262 тис. чол. Зокрема, учням, які мали великий практичний досвід роботи, для одержання восьмирічної освіти було організовано класи зі скороченим терміном навчання.

До 1976 р. в Україні було здійснено перехід до загальнообов'язкової середньої освіти. Розширювалась мережа дитячих позашкільних закладів: створювались нові палаци і будинки піонерів та школярів, станції і клуби юних техніків та юних натуралістів, дитячі залізниці, флотилії, музичні школи, екскурсійно-туристські станції та ін. Багато уваги приділялось також різним формам відпочинку та оздоровленню дітей і підлітків — у позаміських, міських, шкільних і колгоспних піонерських таборих. У 60-ті роки різними літніми оздоровчими заходами щороку охоплювалось близько 4 млн учнів.

Хоча кількісні показники у 60–80-ті роки засвідчували прогрес, проте рівень освіченості випускників, зокрема учнів сільських шкіл, почав знижуватись.

Важливу роль у підготовці кваліфікованих кадрів робітників починають відігравати заклади професійно-технічного навчання. Для молоді, що закінчила восьмирічну школу, було створено професійно-технічні училища, навчання в яких, як і раніше, залишалось безплатним. При цьому учні перебували на утриманні держави.

Відповідно до постанови Верховної Ради СРСР 1984 р. усі професійно-технічні училища перетворюються на єдиний тип навчального закладу — середні професійно-технічні училища.

ВИЩА ОСВІТА Господарські реформи, впровадження нової техніки в народне господарство, розвиток освіти і культури потребували дедалі більше спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою, а отже, збільшення кількості вузів і технікумів. Лише за 5 років — з 1961 по 1966 р. — у 132 вузах і 697 технікумах України набір збільшився у 1,5 раза. У них навчалось 1336 тис. студентів і учнів. Кращим випускникам середніх шкіл та профтехучилищ надавалися пільги при вступі до вузів і технікумів.

Протягом 60-х років Луганський машинобудівний та Краматорський індустріальний вечірні інститути було реорганізовано в стаціонарні вузи, Донецький індустріальний — у політехнічний, Київський фінансово-економічний — в Інститут народного господарства, Запорізький сільськогосподарського машинобудування — в машинобудівний та ін. Крім того, з метою забезпечення республіки мистецькими кадрами в Харкові у 1963 р. відкривається Інститут мистецтв. У 1964 р. було засновано Донецький університет, у 1969 р. — Київський інститут культури, в 1972 р. — Сімферопольський, а в 1985 р. — Запорізький.

Особлива увага протягом 60–80-х років приділялася підготовці фахівців з нової техніки, зокрема інженерів з автоматизації виробничих процесів, хімічного машинобудування, технології пластмас, штучного волокна. Було розпочато підготовку інженерів з таких спеціальностей, як електронні прилади, промислова електроніка, обчислювальна техніка, електроакустика, механізація обліку й обчислювальних робіт та ін.

На загальнотехнічних факультетах підготовка інженерно-технічних кадрів без відриву від виробництва здійснювалась у два етапи. Перший етап навчання, що охоплював перші курси, давав загальнотехнічну і загальнотеоретичну підготовку, другий — фахову на старших курсах вузів.

Удосконалення вищої та середньої спеціальної школи дало позитивні результати. Значно збільшився обсяг випуску фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою. У цей час вузи республіки підготували 453,5 тис., а технікуми — 742,8 тис. спеціалістів для всіх галузей народного господарства і культури країни. У народному господарстві в 1966 р. працювало понад 2,3 млн фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою.

У 60–80-ті роки українська наука істотно реформувалась. **НАУКА**
Так, на середину 60-х років Україна мала розгалужену мережу науково-дослідних установ, кількість яких постійно збільшувалась. Лише протягом 1959–1965 рр. у республіці було створено 73 наукові установи. Усього в цей період діяло понад 830 наукових установ, у яких працювало 95 тис. чол., з них близько 2 тис. мали ступені доктора і майже 20 тис. — кандидата наук.

Базовим центром наукових досліджень була республіканська Академія наук. До її складу в 1965 р. входило понад 50 науково-дослідних установ, у яких працювало 21 тис. чол., у тому числі 6800 наукових співробітників.

У 60–70-ті роки Академія наук України складалася з трьох секцій, що об'єднували 9 відділів (згодом — відділення). У наступні роки було створено ще три відділення. Провідні напрямки досліджень визначалися секціями наук: фізико-технічних і математичних, хіміко-технологічних та біологічних, а також суспільних. З метою піднесення рівня регіональної науки в 70–80-ті роки було створено 6 наукових центрів — Дніпропетровський, Донецький, Західний (Львів), Харківський, Південний (Одеса) та Північно-Західний. В установах Академії наук збільшувалася чисельність науковців. Якщо в 1960 р. їх налічувалося 3,6 тис. чол., то в 1985 р. — 15,3 тис. чол. Кількість працівників з науковими ступенями збільшилася у 5,5 раза.

Українськими вченими, істориками, філософами, філологами, літературознавцями та мистецтвознавцями в 60–80-ті роки було опубліковано багато цікавих наукових розробок. Так, історик М. Брайчевський написав кілька глибоких розвідок із давнього історичного минулого України, зокрема “Коли і як виник Київ”, “Походження Русі”, “К происхождению древнерусских городов”. У Торонто в 1972 р. вийшла друком його праця “Приєднання чи возз'єднання”, де було піддано критиці офіційну інтерпретацію Переяславської угоди, що була викладена в “Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654–1954 рр.”, і діячів козацької державності. У 1979 р. завершив свою історико-філософську працю “Лист до російських та українських істориків” філолог Ю. Бадзьо. У цій праці автор заперечує теорію “триєдиного походження трьох слов'янських народів — російського, українського і білоруського”. Нестандартно підходили до вивчення історичного минулого українського народу та його культури історики О. Апанович,

Я. Дзира, О. Коман, І. Бойко, філософ Є. Пронюк, літературознавці І. Дзюба, Л. Махновець та ін.

Науковими колективами в цей час було видано низку фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і мистецтва, які, втім, не дістали однозначної оцінки наукової громадськості. Серед них варто назвати такі багатотомні праці, як “Історія Української РСР”, “Історія міст і сіл Української РСР”, “Археологія Української РСР”, “Історія українського мистецтва”, “Історія української літератури”, “Словник української мови”, “Українсько-російський словник”. Було випущено також Українську Радянську Енциклопедію та інші, але незважаючи на певну низку ідеологем, вони несли значну кількість позитивної інформації.

ЛІТЕРАТУРА У 60–80-ті роки значних успіхів у подальшому розвитку національної літератури досягли українські письменники. Лише за період з IV (1959 р.) по V з’їзд (1966 р.) письменників України кількість літераторів республіки збільшилася з 527 до 770 чол. Крім десяти письменницьких філій, які працювали в 1959 р., було відкрито відділення Спілки письменників у Луганську і Житомирі.

Протягом 60-х років письменники України написали чимало прозаїчних творів різних жанрів — романів, повістей, оповідань, що стали істотним внеском у розвиток української літератури. Значними були здобутки у прозі. За цей час вийшли романи “Вир” Г. Тютюнника, “Правда і кривда” М. Стельмаха, “Сестри Річинські” І. Вільде, “Дикий мед” Л. Первомайського, “День для прийдешнього” П. Загребельного, трилогія “Вишневий сад” В. Бабяка, “Крапля крові” Ю. Мушкетика, “Остання шабля” М. Руденка, “Людина живе двічі” Ю. Шовкопляса та ін.

Чутливою до новизни життя, до змін, що відбуваються у психології нашого сучасника, була українська поезія. Значними поетичними явищами стали збірки “Полудень віку” і “Листи на світанні” А. Малишка, “Ми — свідомість людства” П. Тичини, “Італійські зустрічі” М. Бажана, поезії П. Воронька, М. Нагнибіди, Д. Павличка, Л. Первомайського, І. Муратова та ін.

З інтересом громадськість зустрічала твори молодих поетів: В. Симоненка, Ліни Костенко, І. Драча, В. Коротича, В. Стуса, Б. Олійни-

ка, В. Коломійця, М. Вінграновського, Р. Лубківського, В. Лучука, В. Голобородька, Галини Гордасевич, Валентини Отрощенко та ін.

Атмосфера лібералізації сприяла поверненню в літературу несправедливо забутих та репресованих імен. Завдяки М. Рильському було посмертно реабілітовано поетів О. Олеся, М. Вороного. Також він домігся перевидання творів видатних українських композиторів XVIII–XIX ст. М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

Велику роботу виконали створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування посмертної спадщини. Було опрацьовано твори В. Чумака, В. Еллана-Блакитного, а також репресованих В. Бобинського, О. Досвітнього, Г. Косинки, М. Ірчана, М. Куліша, Д. Фальківського та ін. Багато письменників було поновлено в рядах членів Спілки письменників (Г. Епик, Б. Коваленко, В. Поліщук, Г. Овчаров, З. Тулуб, Г. Хоткевич, Е. Шехтман, Є. Шаблювський, О. Сорока, В. Гжицький). Того ж 1956 р. було реабілітовано Б. Антоненка-Давидовича, А. Костенка, П. Кононенка, П. Колесника, А. Петруся-Карпатського, Ю. Шкрумеляка. Після тривалих поневірянь повернулися до літератури М. Годованець, М. Гаско, М. Доленко, О. Журлива, М. Марфієвич. У жовтні 1957 р. було поновлено у членах Спілки письменників репресованого О. Ковіньку, а в грудні — В. Мисика.

На громадське життя в Україні помітно вплинуло нове покоління митців — шістдесятники. Серед зачинателів його були Ліна Костенко і В. Симоненко. Вони виступали проти фальші, елейності у відбитті дійсності, відстоювали національно-культурне відродження України. Інтерес читачів викликали збірки поезій Ліни Костенко “Проміння землі” (1957), “Вітрила” (1958), “Мандрівки серця” (1961). Побачила світ перша збірка В. Симоненка “Тиша і грім” (1962), що стала водночас його останньою прижиттєвою книгою. Позитивні відгуки в 1962 р. одержали перші збірки поезій І. Драча “Соняшник” та М. Вінграновського “Атомні прелюди”. До них приєдналася велика група творчої молоді, яка прагнула зламати літературні шаблони, знайти нові зображувальні форми, переступити через одномірне, одноколірне, догматичне сприйняття світу. До цієї когорти належать поети Б. Олійник, В. Коротич, І. Калинець, В. Стус, прозаїки Г. Тютюнник, В. Шевчук, Є. Гуцало, Р. Іваничук, критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, публіцист В. Чорновіл та ін.

Великий резонанс у республіці викликала праця І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. На великому документальному матеріалі він обгрунтував важливість і місце національного питання в повоєнну добу, наголосив, що воно є водночас питанням і соціальним, і загальноісторичним.

Репресії 1965–1966 рр., посилення ідеологічного тиску на інтелігенцію замість бажаного знищення інакомислення дали зворотний результат: частина шістдесятників, які залишилися на волі, почали чинити опір неосталінізму.

Друга половина 60-х років стала епохою самвидаву, насамперед політичної публіцистики. З’явилися твори “Лихо з розуму” В. Чорновола — збірка документів і біографічних відомостей про жертви репресій 1965–1966 рр.; “Собор у риштованні” — літературно-публіцистичне есе Є. Сверстюка, присвячене морально-етичним проблемам, що порушувалися в романі О. Гончара “Собор”; антисталінські статті В. Мороза “Репортаж із заповідника імені Берія” і “Серед снігів”. У самвидаві публікувались десятки невеликих політико-публіцистичних розвідок, листів протесту, літературно-художніх творів. У Львові в 1970 р. почав виходити “самвидавчий” журнал “Український вісник”, який публікував заборонені твори, подавав інформацію про події суспільно-політичного життя, що замовчувались офіційною пресою, наводив хроніку репресій проти дисидентів. Головним редактором “Українського вісника” був В. Чорновіл, йому допомагали Я. Кендзьор, М. Косів, О. Антонов та ін. Протягом 1970–1972 рр. вийшло 6 номерів журналу. Поява часопису була важливою подією в дисидентському русі; вона сприяла його організаційній консолідації.

Хвиля репресій у 1965–1966 рр. супроводжувалась масштабним ідеологічним поворотом. Газети зарясніли статтями, спрямованими проти “буржуазної ідеології” та “українського буржуазного націоналізму”. Пожорстокішала цензура. ЦК КПУ ухвалив низку таємних постанов, стосовно виправлення “ідеологічних помилок” у роботі деяких журналів (“Вітчизна”, “Жовтень” та ін.), кіностудії ім. О. Довженка. Тривала прихована ідеологічна “чистка” редакцій газет, журналів, видавництва, інститутів гуманітарного профілю, Академії наук УРСР. Усе це нагадувало сталінські ідеологічні “чистки” 40–50-х років.

Проте навіть в умовах нового наступу “класово-партійної” ідеології талановитим митцям вдавалося створювати високохудожні книги.

У 60–80-ті роки українська література поповнилася творами відомого письменника О. Гончара (“Тронка”, “Циклон”, “Собор”, “Берег любові”, “Твоя зоря”, “Чорний яр”), романами М. Стельмаха (“Чотири броди”, “Дума про тебе”, “Правда і кривда”), П. Загребельного (“Розгін”, “Диво”), В. Дрозда (“Катастрофа”), І. Білика (“Меч Арея”), В. Земляка (“Лебедина зграя”, “Зелені млини”), І. Чендея (“Березневий сніг”). Інтерес громадськості викликала творчість романістів історичного спрямування Р. Іваничука, Ю. Мушкетика, Р. Федоріва, Р. Іванченко. Плідно працювали О. Коломієць, М. Зарудний та інші драматурги, п’єси яких ставили театри України.

Через великі перепони прокладали шлях нові напрямки в кіно- **КІНО** мистецтві. Йому відводилось провідне місце в ідеологічній роботі. Звідси виняткова увага до нього. У 60–80-ті роки здійснено низку організаційних заходів, спрямованих на піднесення рівня роботи всіх кіностудій республіки — Київської ім. О. Довженка, Ялтинської, Одеської, студії хронікально-документальних та науково-популярних фільмів.

Важливою подією для українських кіномитців стало створення Спілки працівників кінематографії України, установчий з’їзд якої відбувся в січні 1963 р.

Збільшилася кількість фільмів, випущених на екрани українськими кіностудіями. Якщо на початку 50-х виходило два-три фільми, то в наступні роки — 18–20. Про велику популярність кіно свідчить той факт, що щорічно кінотеатри відвідували в середньому близько 1 млн глядачів.

Визначним явищем українського кіно стала творчість С. Параджанова, Ю. Ілленка, Л. Осики, О. Фіалка, О. Савченка, Р. Сергієнка, К. Муратової, Л. Бикова. Скарбницю українського кіно поповнили такі талановиті стрічки, як “Тіні забутих предків”, “Камінний хрест”, “Вечір на Івана Купала”, “Білий птах з чорною ознакою”, “Криниця для спраглих”, “Соломія Крушельницька”, “Меланхолійний вальс”, “Розпад”, “Поріг”, «В бій ідуть тільки “старики”», “Ати-бати, йшли солдати” та ін.

Про зростання міжнародного авторитету українського кіно свідчить той факт, що в 1965 р. фільми “Тіні забутих предків” та “Білий птах з чорною ознакою” одержали призи на міжнародних фестивалях, що утвердило високий професійний і мистецький рівень українського кінематографу.

ТЕАТР Пожвавлення в національно-культурному житті активізувало інтерес суспільства до театрального мистецтва. В Україні в 1965 р. працювало 60 театрів, які протягом року відвідували близько 15,5 млн глядачів. Протягом 1958–1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки збільшилася з 14,3 до 15,5 млн на рік.

У співдружності з театрами плідно працюють українські драматурги. Лише за вказаний період у театрах поставлено 100 їхніх п'єс. Схвалення громадськості дістали вистави “Фауст і смерть” О. Левади, “Веселка” М. Зарудного, “Нащадки запорожців” О. Довженка, “Де твоє серце” О. Коломійця та ін.

У наступні роки загострилась боротьба КПРС проти “інакомислячих”, посилювався контроль за репертуарною політикою, перевага надавалася виробничій тематиці, яка хвилиночку прокотилась по всіх театрах Союзу. Обов'язковим став позитивний герой, який згодом перетворився на заявлений штамп.

Театр шукав можливості знайти свою стежку у розмаїтому мистецькому житті. На українській сцені плідно працювали режисери С. Сміян, А. Скибенко, О. Король, В. Афанасьєв, О. Беляцький, І. Равицький, В. Загоруйко, В. Козьменко-Делінде, М. Шейко. Високохудожні образи створювали актори Н. Ужвій, В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко. Їхній внесок був помітний не лише в Україні, а й на сценах інших держав, де вони з успіхом гастролювали.

МУЗИКА Плідною була творчість композиторів старшого покоління, її збагачувала авангардна музика композиторів-шістдесятників Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова, В. Загоруєва. Розвиток української музики характеризувався збагаченням усіх її жанрів, зокрема великої музичної форми. Увагу глядачів привернули опери “Арсенал”, “Тарас Шевченко” Г. Майбороди, “Назар Стодоля” К. Домінчина, “Украдене щастя” Ю. Мейтуса, балети “Чорне золото” В. Гомоляки, “Тіні забутих предків” В. Кирейка та ін.

Свідченням успішного розвитку української музики стали симфонічні твори. Композитори відображали в них актуальні проблеми сучасності, демократизували музичну мову творів. Громадськість зустріла їх схвально. Це Друга симфонія Б. Яровинського, цикл “Батьківщина” М. Дрем-

люги, сюїта “Король Лір” Г. Майбороди, симфонічні композиції Л. Колодуба, В. Губаренка, Я. Лапинського.

Людиною великого таланту і музичного чуття був В. Івасюк — молодий композитор, уродженець Буковини. Він мав хист і до музики, і до поезії, складав віршовані тексти для своїх музичних творів. Його пісні “Я піду в далекі гори” (1968), “Червона рута” (1969), “Водограй” (1969) були популярні в Україні та за її межами. Пісня “Червона рута” дала назву фестивалю української пісні та музики, який з 1989 р. регулярно проводиться в різних містах України.

Нових барв набула в 70–80-ті роки музика Л. Дичко, І. Шамо, М. Скорика, Є. Станковича. Широкою популярністю користувалися виконавці масової естрадної пісні С. Ротару, В. Зінкевич, Н. Яремчук.

Пропаганді музичної творчості українського народу сприяла діяльність таких художніх колективів, як Державний симфонічний оркестр України, капели “Думка”, “Трембіта”, Український народний хор, Закарпатський народний хор, вокальне тріо сестер Байко, квартет ім. М. Лисенка та багато інших.

Першочерговим завданням у цей період стало зведення житла, потреба в якому була дуже нагальною. Архітектори і будівельники шукали оптимальних шляхів до розв’язання цієї проблеми. Було розроблено типові проекти, за якими здійснювалася забудова міст і сіл. З одного боку, це було позитивним явищем, оскільки люди одержували житло, а з іншого — негативно позначилося на художній виразності архітектурних споруд. Масова житлова забудова 60–70-х років задовольняла потребу в житлі, однак внаслідок ігнорування принципу неповторності було втрачено національну своєрідність архітектури. За даними дослідників, 90 % житлових і 80 % культурно-побутових споруд у містах і селищах зводилися за типовими проектами.

Серед громадських споруд 70-х років художньо вирізняються Палац культури “Україна” (1970, архітектор Є. Маринченко та ін.) та Будинок інституту технічної інформації (1971, архітектори Л. Новиков, Ю. Броев) у Києві.

АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

У 70-х роках стали заповідниками міста Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Новгород-Сіверський, Переяслав-Хмельницький. Створюються музеї народної архітектури і побуту. Нині їх в Україні п'ять — у Києві, Львові, Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому, Чернівцях.

У духовних надбаннях українського народу в 60–80-ті роки гідне місце посідало образотворче мистецтво, яке досягло нового, вищого ступеня розвитку.

Відроджують давню традицію українського народного живопису Т. Яблонська та В. Зарецький. Вони стали фундаторами фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивається в наступні десятиріччя.

Високу оцінку дістали картини “Ранок Сибіру” В. Чеканюка, “Незабутнє. 1943 рік” А. Пламеницького, “Урожай” А. Сафаргаліна, “Вистояли” В. Пузиркова, “Неходженими стежками” О. Хмельницького, скульптурні твори М. Рябініна, А. Білостоцького, В. Бородая, графічні аркуші Г. Якутовича, О. Пащенко, В. Мироненка, А. Базилевича, І. Селіанова.

Встановлено пам'ятники О. Пушкіну та М. Лисенку в Києві (О. Ковальов), М. Шашкевичу — у Підліссі (Д. Крвавич), Т. Шевченкові — у Москві (М. Грицюк, Ю. Сінькевич, А. Фуженко), І. Франку — у Львові (В. Борисенко, Д. Крвавич, Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка). Реконструйовано Львівську фабрику скульптури, створено художні майстерні в Харкові, Києві та інших містах.

Дедалі більшого розвитку в Україні набувало декоративно-ужиткове мистецтво. Народні майстри створюють художні килими, вишивки, тканини, вироби гончарні, різьблені з дерева та ін.

Українські художники в 60-ті роки створили самобутню мистецьку школу, яка стала помітною, а її твори посіли гідне місце у загальному розвитку образотворчого мистецтва.

ПРЕСА У республіці видавалися газети і журнали: загальнополітичні, літературно-художні, фахові, розраховані на працівників різних галузей промисловості і сільського господарства, науки, культури.

На початку 1966 р. виходило 15 республіканських газет, 33 обласні, 7 міжобласних комсомольських, 27 міських, 46 міжрайонних, 348 районних, 450 багатотиражних газет підприємств, будов, транспорту,

навчальних закладів, близько 1500 колгоспних і радгоспних багатотиражок. Середньоразовий тираж усіх газет становив 1561 тис. примірників.

В Україні здійснено докорінну перебудову видавничої справи, створено Комітет преси при Раді Міністрів УРСР, а на місцях — обласні управління. Йому були підпорядковані всі республіканські та місцеві газети, понад 60 поліграфічних підприємств і організацій, 26 республіканських, обласних та університетських видавництв.

У республіці діють 12 потужних телевізійних центрів — у Києві, Харкові, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні, Одесі, Львові, Сімферополі, Чернівцях. Вже на початок 1965 р. трудящі республіки мали 2,5 млн телевізорів.

У 1970 р. було видано 8133 назви книжок та брошур, у 1988 р. — 8311 видань. При загальному збільшенні тиражів з 121,5 до 184,6 млн примірників кількість українських зменшилася з 92 до 78,9 млн. Левову їх частку становили книжки видавництва “Веселка” та брошури товариства “Знання”.

У 50—80-ті роки відбувався подальший процес розширення мережі клубів, бібліотек, кінотеатрів, театрів, музеїв. Уже на початок 1965 р.

КУЛЬТОСВІТНІ ЗАКЛАДИ

в Україні працювали понад 29,3 тис. масових бібліотек, 130 музеїв, 26,5 тис. клубних закладів, з них 23,2 тис. — на селі.

Багато уваги приділялося підготовці кадрів для культурно-освітніх закладів. Спеціалістів готували Харківський державний інститут культури з філіалом у Києві та культурно-освітні училища кожної області. Разом вони щороку випускали близько 4 тис. фахівців з вищою та середньою освітою. Водночас велася велика робота над підвищенням кваліфікації працівників культурно-освітніх закладів на курсах, семінарах, шляхом залучення їх до навчання без відриву від виробництва у вузах і технікумах. Здійснено заходи, спрямовані на подальше поліпшення матеріального забезпечення працівників культурно-освітніх закладів.

Для відзначення кращих працівників клубів, бібліотек, музеїв, парків, Будинків народної творчості Президія Верховної Ради України встановила почесне звання “Заслужений працівник культури Української РСР”.

Важливою подією в культурному житті республіки стало відновлення в 1966 р. Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

Велику роль у подальшому піднесенні культурно-освітнього рівня широких народних мас відігравали народні університети, діяльність яких ґрунтувалася на громадських засадах. Ці освітні заклади здобули загальне визнання. У 1964/65 навчальному році в республіці їх працювало 374, де навчалася 650 тис. чол. Вони охоплювали найрізноманітніші профілі знань: технічного прогресу і передових методів праці, сільськогосподарських, природничо-наукових, педагогічних знань, здоров'я, культури та ін.

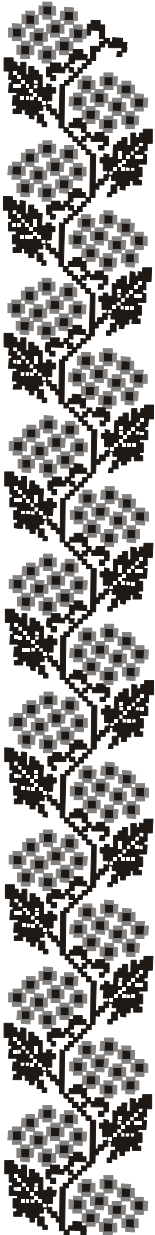
Активізувала свою роботу художня самодіяльність, що було характерно як для міста, так і для сільської місцевості. Розвивалися не лише колективні, а й індивідуальні форми. Багато самодіяльних композиторів, художників, поетів, письменників зробили свій внесок у розвиток художньої скарбниці народу. У художній самодіяльності брали участь понад 4 млн трудящих; у республіці діяло понад 120 тис. аматорських гуртків, 105 самодіяльних народних театрів, 48 народних ансамблів і симфонічних оркестрів, колективів, які мали сталий склад виконавців, проводили свою роботу на високому художньому рівні і наближалися до виконавської майстерності професійних колективів.

Плідно працювали самодіяльні митці і в галузі образотворчого мистецтва. В Україні в 1966 р. їх налічувалося понад 10 тис. Широкого визнання дістали твори лауреата Шевченківської премії М. Примаченко, а також Г. Собачко, Г. Леончук, Л. Спаської, С. Чайки, Г. Верес та ін. Діяло 508 студій образотворчого мистецтва, які відвідували понад 5 тис. робітників, колгоспників, службовців.

Однією з яскравих і характерних рис культурного життя українського народу був розквіт народної самодіяльної творчості. Свідченням цього стало не лише збільшення кількості самодіяльних письменників, поетів, композиторів, танцюристів, музикантів, співаків, а й піднесення художнього рівня самодіяльної народної творчості, наближення її до професійного мистецтва.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які зміни відбулися в подальшому вдосконаленні народної освіти?
2. Як реформи в галузі науки позначилися на розвитку дослідницької роботи?
3. Які процеси відбувалися в літературному житті України в 60–80-х роках?
4. Як “застій” у суспільному житті позначився на діяльності преси і видавничій справі?
5. Що нового ввійшло в культурно-масову роботу і діяльність культосвітніх установ?

Розділ XII

Культура в часи перебудови та становлення незалежності України

У першій половині 80-х років керівництво СРСР постало перед вибором: розпочати реформи застарілої системи чи залишити все, як є. В результаті боротьби прихильників цих двох тенденцій до влади прийшов представник молодшого покоління партійної номенклатури М. Горбачов. Було розпочато реформи в економіці та політиці, соціальному і духовному житті. Новий курс партії передбачав радикальні економічні перетворення, демократизацію суспільного життя, розширення гласності. Планувалося побудувати “гуманний, демократичний соціалізм”, в якому поєднати ринок з централізованим плануванням, політичну толерантність з керівною роллю КПРС, суверенітет республік із збереженням єдиної союзної держави.

Однак практика перебудови радянського суспільства показала, що ця система важко піддається реформуванню, перебудова, що здійснювалася керівництвом країни зверху, не досягла поставленої мети. Проте вона зумовила революційний процес знизу, який і призвів до розвалу держави. “Нове мислення”, проголошене М. Горбачовим, мало визначити перевагу загальнолюдських цінностей над класовими. Цьому сприяла низка радикальних заходів: припинилося глушіння зарубіжних радіостанцій, було підписано перші договори про роззброєння та скорочення стратегічних озброєнь, виведено радянські війська з Афганістану та країн Східної Європи, завдяки цьому впали комуністичні режими та

“Берлінська стіна”, що роз’єднувала німецький народ. Розпочався розпад блоку країн — учасниць Варшавського договору і РЕВ. Світова соціалістична система перестала існувати.

Складовою перебудовного процесу стало національно-державне відродження в республіках СРСР, зокрема в Україні. Цю справу, коли гласність завойовувала позиції в Москві та інших регіонах Союзу, Україна внаслідок консервативності мислення першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького залишалася заповідником застою. Аварія на Чорнобильській атомній електростанції розбурхала інтелігенцію, яка була невдоволена повільними темпами змін. Почали створюватися “неформальні” об’єднання і групи. У 1989 р. утвердилася перша масова політична організація, опозиційна до КПУ, — Народний рух України за перебудову. Почала оприлюднюватися інформація про маловідомі сторінки української історії ХХ ст. — про Українську Народну Республіку, Центральну Раду, голодомор 1933 р., сталінські репресії, ОУН-УПА. Розгорнулася дискусія щодо правомірності національної символіки. Почався масовий вихід з КПРС.

Важливим випробуванням для демократії стали вибори народних депутатів СРСР навесні 1989 р. Вперше за роки радянської влади на одне місце претендувало кілька кандидатів. Так, на 175 мандатів народних депутатів СРСР від республіки було висунуто 650 кандидатур. Незважаючи на перешкоди, народними депутатами СРСР було обрано багатьох прихильників радикальних реформ, серед них письменники Д. Павличко, В. Яворівський, Ю. Щербак, Р. Братунь. У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР, де з 442 обраних депутатів 111 було обрано від демократичного блоку. Вибори засвідчили, що монополія компартії на владу похитнулася, а Україна одержала демократично обраний парламент.

Демократизація суспільства активізувалася завдяки появі політичних партій, опозиційних до КПРС. У 1990—1991 рр. на ґрунті різних “неформальних” об’єднань, організацій, груп виникло близько 20 партій, серед яких найвпливовішими були Українська республіканська партія, Демократична партія України, Українська селянська демократична партія, Партія демократичного відродження України, Партія зелених України та ін. Більшість із них були нечисленні, слабкі організаційно і матеріально. Безперечно, вони не могли конкурувати з КПРС, яка ще

контролювала реальні важелі влади. Але їх кількість та конструктивна позиція завдали відчутного удару по монополії КПРС в утриманні владних структур.

Під натиском опозиції 16 липня 1990 р. Верховною Радою була прийнята Декларація про державний суверенітет України, а 2 серпня — Закон “Про економічну самостійність Української РСР”. Такі самі процеси відбувалися в усіх союзних республіках. Консерватори із союзного керівництва 19 серпня 1991 р. зчинили заколот і запровадили надзвичайний стан у країні. Дії гекачепістів остаточно дискредитували компартію. Скориставшись повною деморалізацією Компартії України, Верховна Рада 24 серпня 1991 р. прийняла “Акт незалежності України”, який був підтверджений на всенародному референдумі 1 грудня того ж року. Водночас було прийнято рішення про деполітизацію армії та правоохоронних органів, з 30 серпня Президія Верховної Ради заборонила діяльність Компартії України. Частина колишніх комуністів у жовтні створила Соціалістичну партію України. 7—8 грудня 1991 р. президенти України Л. Кравчук та Росії Б. Єльцин і голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич під час зустрічі на білоруській землі у Біловезькій пущі оголосили про припинення існування СРСР. Кожна республіка ставала суверенною державою, а замість СРСР було заявлено про створення Співдружності незалежних держав.

Таким чином, Україна мирним шляхом здобула незалежність і суверенітет, почався процес утвердження державності. Цьому значною мірою сприяло визнання України світовим співтовариством. Лише за грудень 1991 р. Україну визнали 62 держави, а впродовж 1992 р. ще 64. У день прийняття Акта незалежності України парламент подбав про оборону держави, прийнявши постанову “Про військові формування в Україні”, якою всі війська, дислоковані на території республіки, підпорядковувалися Верховній Раді, було створено Міністерство оборони України. 4 листопада 1991 р. було прийнято закони “Про державний кордон України”, “Про Збройні сили України”, “Про Національну гвардію України”. Восени цього ж року було утворено Службу безпеки України, прийнято важливі закони “Про прокуратуру”, “Про громадянство України” та ін.

На початку 1992 р. було затверджено національну символіку держави: Гімн на музику М. Вербицького “Ще не вмерла Україна”, малий Герб — тризуб князя Володимира та Прапор — синьо-жовте

знамено. Одночасно йшла реорганізація органів влади, створювалася дипломатична служба України.

Найважливішою подією в закріпленні суверенітету і незалежності Української держави стало прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України. Цей день святкується як національне свято. Відтепер українці остаточно визначилися як окремий, великий повноцінний етнос, що має власну історію, культуру, державу. Згідно з Конституцією України держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Перебудова радянського суспільства в останні роки функціонування СРСР не стала прикладом до змін в Україні. Тут продовжувалася політика попередніх років правління за моделлю Л. Брежнєва і М. Суслова, яка передбачала денационалізацію і духовне спустошення. Цю політику підтримував перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький. В Україні активно поширювалася русифікація, катастрофічно зменшувалася кількість шкіл з українською мовою навчання, в вузах українською мовою читалося близько 5 відсотків лекцій. На 1988/89 навчальний рік не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві. Українські театри перейшли на так званий двомовний режим. Частка українців зменшилась з 76,8 % у 1959 р. до 72,6 % у 1989 р., тоді як частка росіян збільшилась з 16,9 до 22 %. Українська мова витіснялася з усіх сфер суспільного життя, духовне життя занепадало.

Розбудив Україну Чорнобиль. Все, що робилося в дні після аварії на ЧАЕС керівництвом центральних органів СРСР і України, було злочином перед людством і зокрема перед українським народом.

Першими, хто подав голос на захист збереження української культури, навколишнього середовища, відродження правдивої історії України, були письменники. Широкий резонанс у суспільстві мали виступи О. Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда, В. Яворівського, Ю. Щербака, Б. Олійника і багатьох інших. Грунтовний аналіз занепаду української культури зробив О. Гончар на Всесоюзній творчій

НАЦІОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

конференції у Ленінграді 1 жовтня 1987 р. На всесоюзну трибуну було винесено проблему засилля атомних станцій в Україні, висловлено протест проти планового будівництва АЕС поблизу Чигирини і в Криму, вказано на загрозу екології від реалізації проекту каналу Дунай — Дніпро, який мав перегородити увесь Дніпровсько-Бузький лиман, від чого гирло Дніпра перетворилося б на величезне смердюче болото. О. Гончар висловив думку, що література і наука повинні спільно з гуманістичних позицій трудитися в ім'я людини.

Значною подією цього періоду, яка вийшла далеко за межі України, було проведення у вересні 1986 р. у Львові міжнародного симпозіуму “І. Франко і світова культура”, присвяченого 130-й річниці від дня народження письменника та виходу в світ 50-го видання його творів. У ньому взяли участь провідні славісти, письменники і перекладачі з країн Західної Європи і США. В грудні цього ж року на Львівщині відзначалися 175-річчя від дня народження Маркіяна Шашкевича і 150-річчя виходу в світ альманаху “Русалка Дністровна”. На батьківщині письменника в с. Підлісся Золочівського району відкрито літературно-меморіальний музей. У 1987 р. з ініціативи ЮНЕСКО в усьому світі святкувався сторічний ювілей від дня народження одного з визначних українських акторів і режисерів Леся Курбаса. До цієї дати в с. Скала на Тернопільщині, де Курбас провів дитячі роки, було відкрито музей, організовано наукові конференції у Львові, Тернополі, Харкові, Одесі, відкрито меморіальні дошки у Львові і Києві. Саме в цей час на пленумі Спілки письменників України вперше було оприлюднено інформацію про голодомор 1932—1933 рр., який замовчувався упродовж десятків років.

У червні 1989 р. під Неаполем за участю провідних українських вчених з діаспори та України, відомих славістів Європи було засновано міжнародну асоціацію українців (МАУ), президентом якої став відомий літературний критик І. Дзюба. А через кілька днів у Львові відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

Знаменною подією загальнокультурного значення стало видання з весни 1990 р. журналу “Кур'єр ЮНЕСКО” українською мовою.

У наступні роки було багато зроблено для відродження історичної пам'яті, повернення народіві культурної спадщини попередніх поколінь. У 1990—1991 рр. окремими виданнями побачили світ праці М. Костомарова, Д. Яворницького, Л. Єфименко, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, Д. Донцова та ін. Вийшов збірник пісень

українських січових стрільців, матеріали до історії визвольних змагань 20–50-х років ХХ ст. Видано багато мемуарної літератури. На екранах з'являються фільми С. Параджанова, Ю. Ілєнка, К. Муратової.

З проголошенням незалежності України держава відчувала гостру потребу у створенні законодавчої бази в галузі культури. Цього потребувала, по-перше, та обставина, що необхідно було скасувати союзне законодавство, по-друге, — в умовах переходу до ринкової економіки змінювався сам підхід до фінансування культури державою.

Важливим кроком у цьому напрямку стало прийняття Верховною Радою України 19 лютого 1992 р. “Основ законодавства про культуру”. Ця програма розвитку національної культури практично поривала з минулим, визначала напрямки розвитку культури, надавала йому пріоритетності. А напередодні прийняття цього закону Президент України видав Указ “Про невідкладні заходи щодо соціального захисту діячів культури і мистецтва в умовах переходу до ринкових відносин”, завдяки якому близько 70 провідних працівників культури і мистецтв одержали персональні стипендії і пенсії.

Вагомим був внесок інтелігенції у відродження української культури. З ініціативи Спілки письменників України, Народного руху України, Асоціації творчої інтелігенції “Світ культури”, Інституту літератури ім. Т. Шевченка та інших організацій у Києві у вересні 1991 р. відбувся Форум інтелігенції України, який виробив конкретні програми участі творчих працівників у державотворчому процесі.

Загальнонаціональною подією стало святкування в 1991 р. 125-річчя від дня народження видатного історика України М. Грушевського. В серпні у Львові відбулася конференція, в роботі якої взяло участь понад 150 науковців з України, США, Канади, Франції, Польщі, Чехословаччини і Ватикану. 22 листопада 1991 р. вперше ювілей М. Грушевського відзначався в столиці України на державному рівні. В театрі опери і балету відбулася урочиста сесія Верховної Ради України, в музеї історії Києва було відкрито виставку, на фасаді будинку № 35 по вул. Володимирській, де містилася колись історична секція ВУАН і працював М. Грушевський, встановлено меморіальну дошку. Ювілейні святкування відбулися і в інших містах України.

Великого резонансу набув скликаний в Одесі наприкінці 1991 р. перший Всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які проживають в Україні.

Великомасштабні культурно-політичні акції відбулися в 1992 р. у день проголошення ІV Універсалу Центральної Ради, 22 січня 1992 р. у Києві в Палаці культури “Україна” розпочав роботу Конгрес українців суверенних держав колишнього СРСР. Завданням форуму було консолідувати так звану східну діаспору, надати їй можливу державну допомогу. Значною подією став проведений у серпні цього ж року Всесвітній форум українців. Вперше Україна зібрала у столиці своїх синів і дочок з усіх куточків світу. На форумі було створено координаційний орган світового українства — Українську всесвітню координаційну раду (УВКР), до складу якої увійшло понад 11 представників від західної і східної діаспори. Головою ради став відомий громадський діяч І. Драч. Рада стала ініціатором низки загальнокультурних заходів. Вїзні засідання УВКР у Чигирині (1993), Батурині (1994) розпочали громадсько-державний рух з відродження давніх українських столиць. На державному рівні вшановано 350-річчя від дня народження гетьмана І. Мазепи, 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького, навесні 1995 р. на Харківщині відбулося свято “Слобожанський Великдень”.

Значним кроком до національно-культурного відродження було створення урядової Комісії з питань повернення культурних цінностей, яку очолив мистецтвознавець О. Федорук. Комісія веде інвентаризацію цінностей, які різними шляхами опинилися за межами України. Уже на сьогодні з Чехії повернулися архіви О. Олеся і О. Ольжича. До відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника надійшли рукописи Б. Антонича, з Німеччини передано колекцію з 82 предметів доби мідного віку, трипільського і скіфського періодів, що були вивезені з України в 1944 р. Повернено частину історико-культурних документів О. Довженка, колекцію мистецьких творів художників М. Андриєнка, Л. Морозової, окремі праці вченого Ю. Січинського тощо.

У 2000 р. у складі Міністерства культури і мистецтв України створено Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. До відання служби віднесено державну експертизу культурних цінностей, повернення викрадених, незаконно вивезених і неповернених творів мистецтва. Відбувся Всеукраїнський з'їзд працівників культури і мистецтв, на якому з програмними промовами виступили Президент України Л. Кучма та міністр культури Б. Ступка, визначивши шляхи розвитку культурно-мистецького процесу держави.

Подією всеукраїнського масштабу стало відкриття у Львові 24 серпня 1992 р. пам'ятника Т. Шевченкові (скульптори В. і А. Сухорські). А 22 серпня цього ж року на Святоюрській горі перепоховано патріарха української греко-католицької церкви кардинала Йосифа Сліпого. Цього ж року поживавив свою діяльність український фонд "Відродження", закладений як філіал навесні 1989 р. відомим американським меценатом Дж. Соросом. У серпні відбулося святкування 50-річчя Української Повстанської Армії, в рамках якого пройшли урочисті збори в Палаці культури "Україна" і похід ветеранів УПА по Хрещатику, відвідини могили Т. Шевченка в Каневі. У м. Новограді-Волинському проведено літературно-мистецьке свято "Лесині джерела". На Галичині відзначено 120-річчя від дня народження письменника Б. Лепкого. В с. Ломівці на околиці Дніпропетровська в хаті батьків відкрито музей О. Гончара. В с. Кульчиці на Львівщині відкрито пам'ятник гетьманові П. Сагайдачному, а в с. Підгірки на Івано-Франківщині — музей-садибу родини І. Франка.

Великі зрушення відбулися в культурному житті національних меншин України. Розвивається система національних шкіл, бібліотек, преси, наукових і культурних центрів, радіо, телебачення, театрів, творчих колективів. Налагоджується підготовка кадрів національної інтелігенції, створено низку національно-освітніх товариств. Особлива увага приділяється найчисленнішій нацменшині — російській. В Україні діє 2 тис. 399 державних шкіл з російською мовою викладання, 2 млн 106 тис. учнів, або 31,7 % їх загальної кількості навчаються російською мовою, майже 280 тис. дітей відвідують групи з російською мовою, навчання і виховання в 17,6 тис. дитячих дошкільних закладів, вищу освіту російською мовою здобувають 35 % українських студентів. Сьогодні в нашій країні функціонує 14 російських театрів державного підпорядкування, 440 млн одиниць, або 55 %, бібліотечного фонду України становлять книги російською мовою, видається 1195 російських газет, або 49,7 % загальної кількості українських періодичних видань.

У дев'яностих роках виникають недержавні культурно-мистецькі організації, серед них такі, як асоціація творчої інтелігенції "Світ культури", громадські об'єднання театр-студія "Арабески", "Арт-екзистенція", асоціація "Артгалереї України", асоціація "Нова музика", мистецьке об'єднання "Дзига", Центр міжнародних культурних ініціатив та ін.

В організації і здійсненні різноманітних за характером культурних програм дедалі більшу роль відіграють благодійні фонди. Крім згаданого українсько-американського фонду “Відродження” створено благодійний фонд “Літературна скарбниця” при Спільноті письменників України. Діють також фонди М. Грушевського, Український фонд підтримки культури, “Центр сучасного мистецтва”, “Деметра”, “Мистецьке березілля”, Фонд розвитку історичних досліджень та ін.

Активно працює колектив Українського центру духовної культури. Як науково-методичний і культурно-просвітницький заклад він об'єднує багатьох відомих в Україні фахівців з історії, філософії, соціології, права, народознавства, визначних діячів літератури і мистецтва. При центрі діє “Літературна світлиця”, “Музична вітальня”, літературно-музичний театр “Біля Святої Софії”, дискусійний клуб “Інтелект України”. Проблеми пошуку оптимальних форм розвитку демократичного суспільства”. Центр видав, зокрема, такі унікальні літературні серії, як “Духовні скарби України” (50 томів), “Український історичний роман” (30 томів), “Українська соціологічна думка” (15 томів), “Історія релігії в Україні” (10 томів).

Державні премії ім. Т. Шевченка за визначний вклад у розвиток української культури отримали В. Маняк та Л. Коваленко (помертно), В. Голобородько, О. Лупій, О. Апанович, І. Світличний (помертно), Н. Світлична (США), Г. Логвин, Б. Ступка, Н. Лотоцька, Д. Лідер, Л. Ященко, Я. Гоян, В. Тельнюк, А. Антонюк, В. Зінкевич, М. Герц, В. Осійчук, Б. Янівський, Р. Конквест (США), Л. Большаков (Російська Федерація), Р. Рахманний та ін.

Влітку 1993 р. у Вашингтоні в культурному центрі Міжнародного валютного фонду відкрилася перша виставка незалежної України “Україна: образи V–IV тисячоліття до народження Христа”, приурочена до 100-річчя від часу, коли археолог В. Хвойка відкрив трипільську культуру в Україні. На виставці експонувалися 162 археологічні знахідки трипільської культури та 42 роботи сучасних молодих майстрів.

Серед важливих законодавчих актів у галузі культури, які після 1991 р. ухвалила Верховна Рада — “Закон про бібліотеки” та “Закон про музеї”, укази Президента “Про Всеукраїнський день працівників культури та аматорів народного мистецтва”, “Про державну підтримку клубних закладів”, видані 2000 р. Міністерство культури і мистецтв

України підготувало для розгляду в парламенті проекти законів про кіно, про переміщення культурних цінностей, про охорону культурної спадщини, про неприбуткову та благодійну діяльність. Сьогодні в підпорядкуванні Міністерства культури і мистецтв перебувають 15 національних закладів культури, діє Український центр культурних досліджень, Інститут пам'яткоохоронних досліджень та Національний науково-реставраційний центр з трьома філіями в регіонах, створено кілька заповідників національного значення.

До культурно-політичних надбань незалежної України слід зарахувати систему державних нагород. Окрім впровадженої в 1992 р. Почесної відзнаки затверджено орден Богдана Хмельницького, відзнаку "За мужність", ордени Ярослава Мудрого і княгині Ольги.

Великої шкоди було завдано національній школі у процесі **ОСВІТА** русифікації освіти. В Україні помітно зменшувалась кількість шкіл з українською мовою навчання. Верховна Рада прийняла в 1989 р. "Закон про мови в Українській РСР", яким українська мова оголошувалася державною. Лише з цього часу в Україні наново відкриваються сотні шкіл з українською мовою навчання, організовуються тисячі україномовних класів у школах з російською мовою навчання. За кілька років кількість першокласників, які навчаються українською мовою, збільшується з 43,5 до 68 %.

У травні 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про освіту", що визначив школу як основу духовного, соціального, економічного, культурного розвитку суспільства і держави. Освіта в Україні, наголошувалося в ньому, ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами. Закон вніс кардинальні зміни в систему освіти, вона стала більш гнучкою та різноманітною. Поряд з класичною середньою школою з'явилася значна кількість ліцеїв, гімназій, коледжів. Ці заклади збагатили навчальний і виховний процес учнів, сприяли поглибленому розвитку їх здібностей. Зроблено певні кроки у справі гуманізації освіти. Значно поглибилось вивчення української історії, літератури, географії, народознавства, інших суспільних наук.

ВИЩА І СЕРЕДНЯ СПЕЦІАЛЬНА ОСВІТА

З метою тіснішого зв'язку з середньою освітою Міністерство народної освіти та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти були злиті в одне — Міністерство освіти України, яке з 1999 р. носить назву Міністерство освіти і науки України. Базовою формою навчання стала стаціонарна форма. Скасовано вечірню і значно скорочено заочну форми навчання. Здійснюється реорганізація вищої і середньої спеціальної освіти з тим, щоб наблизити її до нинішніх вимог Української держави, а також умов перебудови соціально-економічного життя. Поступово відбувається перехід на триступеневу підготовку: бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд з державними створено навчальні заклади, що базуються на інших формах власності. Вищі навчальні заклади стають автономними у своїй діяльності. Державні вузи практикують платну форму навчання.

До досягнень у перебудові галузі освіти варто зарахувати відновлення діяльності Києво-Могилянської та Острозької академій, відкриття в Києві Національної академії управління, Академії фінансистів у Донецьку, Дипломатичної академії в Києві, Міжрегіональної Академії управління персоналом, низки нових університетів. В Україні здійснено велику роботу з акредитації вузів, переходу їх на українську мову викладання.

НАУКА Як і в попередні періоди, наука України у 80-ті та на початку 90-х років перебувала у тяжкому стані. Попри видимі зміни в суспільно-політичному житті країни Академія наук України залишалась осередком застою, де зберігалися командно-адміністративні методи керівництва, відомчі інтереси переважали над загальнодержавними, а бюрократизація пронизала всі ланки наукових закладів. Це стримувало науковий процес, ефективність наукових досліджень. За вказівками партії наукові установи займалися переважно прикладними дослідженнями, що призвело до значного скорочення фундаментальних напрацювань, падіння їх престижу.

До негативних явищ у науці слід також віднести те, що прикладні розробки, на які було витрачено величезні кошти, майже на 90 % не мали практичного застосування. Серйозною проблемою і вадою науки в Україні дотепер є те, що вона традиційно поділена на академічну, вузівську та галузеву, навіть створення Міністерства науки і технологій України з метою координації і піднесення ефективності науко-

вих досліджень не дало бажаних результатів. Згодом це міністерство було ліквідовано.

Незважаючи на те що в Україні на 1994 р. загальна чисельність науковців становила близько 300 тис. чоловік, що вдвічі більше, ніж у деяких західних країнах, ефективність наукових досліджень була набагато нижчою, ніж у Західній Європі чи Америці.

Поступово перебудовується робота Академії наук, змінюються пріоритети, відбувається перегрупування наукових сил, посилюється увага до фундаментальних досліджень. В 1994 р. Академію наук України проголошено Національною. В її системі створено низку нових суспільствознавчих наукових інститутів: Інститут української археології ім. М. Грушевського (з філіями у Дніпропетровську і Львові), Інститут української мови, Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут соціологічних досліджень, Інститут народознавства ім. І. Крип'якевича та ін.

Значною подією в науковому житті України стало створення в 1990 р. Української наукової асоціації (УНА), яка, на думку засновників, мала сприяти відродженню української науки і виведенню її на світовий рівень. Згодом було засновано Академію наук вищої школи, низку галузевих академій, як державних, так і громадських організацій науковців. При Київському університеті ім. св. Володимира було відкрито навчальний і науковий заклад — Інститут українознавства. Міцнішає співробітництво з науковцями української діаспори, інтелектуальні сили яких спрямовані на розвиток і утвердження української науки. Деякі з них включилися безпосередньо у державне і культурне будівництво в Україні, серед них В. Гаврилишин, Б. Кравченко, Й. Прицак, Т. Гунчак та ін.

Відчутні зміни відбулися в галузі гуманітарних наук. Спираючись на досягнення світової науки, активізується тематика досліджень, розпочалася робота з підготовки фундаментальних праць з історії українського народу, культури, літератури. В Україні створено національну систему атестації наукових кадрів.

Процеси оновлення суспільства широко охопили, **ЛІТЕРАТУРА** насамперед, літературу. Письменники звільняються від догматів комуністичної ідеології. Відбувається переоцінка суспільних ідеалів, історичних подій. Сьогодні перше місце посіла публіцисти-

ка, яка висвітлює політичні процеси і зміни, що відбуваються в суспільстві. Доречно відзначити наповнену високим громадянським пафосом творчість О. Гончара, І. Драча, Д. Павличка, П. Мовчана, В. Яворівського, І. Дзюби, Р. Лубківського, Р. Іваничука, О. Сизоненка, О. Мусієнка, Ю. Щербака, П. Осадчука та ін. Багато хто з них сьогодні перо письменника замінив на політичну діяльність, вони займають високі державні, партійні, дипломатичні посади, є народними депутатами, що істотно позначається на їх активній творчій праці.

Вагомий внесок у відтворення історичної пам'яті та повернення забутих імен діячів культури і мистецтва зробили Спілка письменників України та її друковані органи: газета "Літературна Україна", часопис "Вітчизна", "Жовтень" (з 1990 р. — "Дзвін"), "Київ", "Прапор" (з 1991 р. — "Березіль"), "Дніпро", "Всесвіт", академічні журнали "Радянське літературознавство" (з 1990 р. — "Слово і час"), "Український історичний журнал", "Народна творчість і етнографія", тижневик "Україна" та щоквартальник "Пам'ятки України".

Завдяки цим виданням почали повертатися в українську літературу раніше заборонені імена письменників та їх твори, твори мистецтва, творчість митців діаспори, історичні дослідження. Так, зокрема газета "Літературна Україна" відкрила рубрику "Сторінки призабутої спадщини". З'явилися нові розвідки, були опубліковані твори Б. Лепкого, Г. Чупринки, М. Зерова, М. Куліша, В. Винниченка, М. Драй-Хмари, П. Савченка, Г. Михайличенка, В. Симоненка, В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка та ін. Тижневик "Україна" почав друкувати мистецтвознавчі розвідки про твори М. Бойчука та його школи, висвітлювати творчість таких художників, як Н. Онацький, О. Заливаха, І. Марчук, А. Антонюк, Ф. Гуменюк, які замовчувалися за часів застою.

Велику справу зробив журнал "Пам'ятки України", започаткувавши рубрику, в якій наводилися бібліографічні матеріали про незаслужено забутих українських краєзнавців, проблемні статті істориків М. Брайчевського, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Ф. Шевченка. Часопис "Жовтень" ("Дзвін") у 1988 р. розпочав публікацію тритомної праці Д. Яворницького "Історія запорозьких козаків". Для українського народу відкрилися незнані досі твори письменників української діаспори Є. Маланюка, Т. Осмачки, І. Багряного, І. Салічука, І. Костюка, поетів-борців, які загинули у боротьбі з фашизмом, — О. Теліги, О. Ольжича (Кандиби).

У 1988 р. часопис “Київ” започаткував публікацію “Споминів” видатного українського історика М. Грушевського, а утворена згодом Археологічна комісія при АН УРСР почала готувати видання капітальної праці вченого — його багатотомної “Історії України-Руси”.

У цей час побачили світ твори українських письменників: поезія Ліни Костенко, поема “Чорнобильська мадонна” І. Драча, документальна повість “Чорнобиль” Ю. Щербака, публіцистика І. Дзюби, низка творів В. Шевчука, Є. Гуцала, М. Вінграновського, В. Дрозда, Р. Федоріва, Р. Іваничука, М. Руденка та ін.

У 1992 р. Кабінет Міністрів України затвердив новий склад Комітету з присудження держаних премій ім. Т. Шевченка. На відміну від попереднього, куди входили переважно компартійні функціонери, до нього увійшли провідні діячі культури О. Гончар (голова), Ю. Мушкетик, І. Драч, А. Мокренко та ін. Першими лауреатами Шевченківської премії незалежної України стали в’язень сталінських концтаборів Б. Антоненко-Давидович (посмертно), видатний письменник-емігрант, автор першого у світі широкомасштабного роману про злочини тоталітаризму “Сад Гетсиманський” І. Багряний (посмертно), дисиденти І. Калинець, Т. Мельничук, а також П. Мовчан, Р. Лубківський, публіцист С. Колесник, літературознавець М. Жулинський та ін.

Багато складних проблем постало перед українським театральним мистецтвом. Незалежна Україна дістала у спадок значну частину зросійщених театрів. Більшість музично-драматичних театрів Сходу і Півдня України були двомовними, однак частка українського репертуару була незначною. Після скасування цензурних обмежень провідні драматичні театри — Київський ім. І. Франка та Львівський ім. М. Заньковецької — здійснили низку талановитих постановок, які увійдуть до скарбниці театрального мистецтва. Стають україномовними багато обласних театрів.

Розвиток театрального мистецтва у другій половині 80 — на початку 90-х років пов’язаний з новаторською діяльністю таких режисерів, як Р. Віктюк, І. Борис, С. Данченко, С. Мойсеев, В. Петров та ін. Світове визнання і славу здобув Р. Віктюк, на думку діячів театру, він як режисер-новатор визначив театральну естетику ХХ ст.

У театрах опери і балету також відбуваються зміни. Так, починаючи з 1991 р. на базі Львівського державного театру опери і балету

ім. І. Франка проводяться раз на три роки міжнародні конкурси співаків імені Соломії Крушельницької. В конкурсі беруть участь провідні співаки не лише України, а й багатьох зарубіжних країн, що важливо і престижно для пропаганди музичного мистецтва України. Лише в січні 2000 р. балетний колектив Національної опери України показав дві прем'єри — балети “Вікінги” видатного сучасного українського композитора Є. Станковича і “Жар-птиця” класика музичної культури ХХ ст. І. Стравинського, українця за походженням. Проте, як зазначалося на засіданні колегиї Міністерства, падіння престижу професії актора, режисера та інших пов'язане з вкрай низькою заробітною платою, соціальною незахищеністю та побутовою невлаштованістю їх представників.

КІНО Відбуваються зміни в українському кіно. Розпочато підготовку режисерів і сценаристів. Створюються україномовні фільми. Наприкінці 80 — на початку 90-х років в Україні були створені фільми, які здобули широке визнання. Серед них “Лебедине озеро. Зона” С. Параджанова та Ю. Ілленка, “Голод-33” О. Янчука. Фільм “Лебедине озеро. Зона” в 1990 р. вперше в історії українського кіно одержав нагороди престижного кінофестивалю в Каннах.

У 1991 р. постановою Кабінету Міністрів України було створено Державний фонд української кінематографії, керівником якого призначено відомого кінорежисера Ю. Ілленка. Цього ж року у Чернівцях відбувся перший Всеукраїнський кінофестиваль, присвячений пам'яті І. Миколайчука. На ньому демонструвалося 20 документальних, науково-популярних та анімаційних фільмів, серед яких “Танго смерті” О. Муравйова, “Кому вгору — кому вниз” С. Клименка, “Козаки йдуть” С. Омельчука, “Ізгой” В. Савельєва. Головний приз одержав фільм “Голод-33”, який створив на студії ім. О. Довженка режисер О. Янчук. Високу оцінку і призи на фестивалі здобули фільми “Українці: Віра” режисера В. Шматолохи (Київнаукфільм), анімаційний “Страшна помста” режисера М. Титова, художника Н. Гузь. Лауреатами фестивалю стали актори Б. Ступка, Є. Германова з Росії та Й. Поллаку з Ізраїлю.

Позитивним явищем в українському кінематографі стали багатосерійні фільми за творами класиків української літератури. Це, зокрема, “Сад Гетсиманський” за мотивами творів І. Багряного, “Пастка” — І. Фран-

ка, “Царівна” — О. Кобилянської. Схвально було сприйнято українським глядачем показ у 1997 р. багатосерійного телефільму “Роксолана”. У 1994 р. кіностудія ім. О. Довженка одержала статус Національної.

Високу оцінку дістало українське кіно на міжнародній арені. На 36-му кінофестивалі у Сан-Ремо фільмові “Ізгой”, створеному за мотивами повісті А. Дімарова, присуджено Гран-прі. Успішно представили своє мистецтво кінематографісти України в 1994 р. на кінофестивалі в угорському місті Дьордь. Це форум молодих митців, на якому було репрезентовано понад 100 фільмів з країн Східної Європи, США, Японії, Австрії. З 10 призив 4 отримали українські кінострічки: “Кордон на замку” (режисер С. Лисенко), “Хроніка повстання у Варшавському гетто” (режисер Й. Дулевська), “Портрет, пейзаж, натюрморт” (режисер С. Бусовський), “Спілка одноногих” (режисер О. Столярів).

Важливою подією стало створення Спілкою кінематографістів Асоціації молодих кінематографістів України (АМКУ).

Незважаючи на економічні труднощі, відроджується в **МУЗИКА** Україні музична творчість, розвивається сучасна українська пісня. Плідно працюють композитори О. Білаш, І. Карабиць, О. Морозов, А. Горчинський. Відбуваються пісенні фестивалі — “Червона рута”, “Пісенний вернісаж”, “Таврійські ігри”, “Золоті трембіти” та ін. Нові пісні дарують слухачам і глядачам О. Білозір, В. Білоножко, С. Ротару, Р. Кириченко, П. Дворський, В. Зінкевич, А. Кудлай, П. Зібров, Л. Сандулеса, Т. Повалій та інші майстри естрадного мистецтва. Поряд з прославленими і відомими широкому загалу співаками і виконавцями, лауреатами ставали маловідомі українському слухачеві В. Вradій, А. Миколайчук, Е. Драч, М. Бурмака, Т. Курчик, ансамблі “Млин” (Львів), “Заграва” (Коломия), “Кому вниз” (Київ). Абсолютним лауреатом “Червоної руті” став кобзар В. Жданкін — за особливу глибину виконання, яскраво національну визначеність. Останнім часом прийшли молоді виконавці української естрадної пісні І. Білик, О. Пономарьов, Ю. Юрченко і багато інших.

Протягом 1999 р. у Національному палаці “Україна” відбувся Всеукраїнський огляд народної творчості, коли всі області держави представляли свої мистецькі колективи. На початку року відбувся традиційний

фестиваль української сучасної естрадної пісні “Пісенний вернісаж-98”, концерти солістів М. Стеф’юк, Р. Кириченко, В. Зінкевича, Національного ансамблю танцю ім. П. Вірського (керівник Я. Вантух), Національного хору ім. Г. Верьовки, Волинського народного хору, Буковинського гуцульського ансамблю пісні і танцю.

Слід зазначити, що через економічні труднощі молоді талановиті співаки змушені виступати на оперних сценах Нью-Йорка, Москви, Парижа, Риму, Відня та інших міст Європи, а не у себе вдома. Мало хто в Україні знає таких всесвітньо визнаних артистів, як В. Лук’янець, Н. Дацко, М. Загорулько, С. Магера, О. Бень, А. Шкарган, які виконують провідні партії в оперних театрах світу, є переможцями на престижних європейських конкурсах.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

З утворенням у 1989 р. Товариства української мови та проведенням установчого з’їзду Народного руху України пов’язаний вихід перших неформальних газет. Одними з таких перших видань стають львівські газети Товариства Лева “Поступ” та крайової організації Руху “Віче”, друкований орган Товариства української мови ім. Т. Шевченка, а за ними — газета “Просвіта” Львівської обласної ради ТУМ. У 1990 р. почала виходити газета Руху “Народна газета”, часопис “За вільну Україну” Львівської обласної ради. Більш помірковані позиції в цей час займали “Літературна Україна” та львівська “Ленінська молодь” (з 1990 р. — “Молода Галичина”). Неформальна преса відіграла суттєву роль у піднесенні національної самосвідомості населення, помітно вплинула на результати виборів народних депутатів України в 1990 р.

Почали виходити періодичні видання в містах, де раніше про це не могло бути й мови. Це журнали “Поріг” у Кіровограді, “Борисфен” у Дніпропетровську, “Тернопіль” у Тернополі та ін. Як великий видавничий і культурний центр заявив про себе Харків, в якому відкрито низку видавництв. Відновлено видання “Збірник Харківського історико-філологічного товариства” та журналу “Чумацький шлях”. Широку видавничу діяльність розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, тут відновлено “Записки НТШ”, низку періодичних збірників з різних галузей науки.

Почала виходити періодика різних товариств, громадських об'єднань і партій, зокрема “Золоті ворота” Товариства “Україна”, “Державність” Української республіканської партії, “Демократ” Демократичної партії України, “Час” Народного руху України. Майже в кожному обласному центрі держави створено нові видавництва різних форм власності. Періодичні видання почали виходити майже в усіх академічних інститутах. У 1992 р. зароджується і широко розвивається в Україні військова періодична преса — “Народна армія” Міністерства оборони, “Армія України” Прикарпатського військового округу, “Слава і честь” Одеського військового округу, “Флот України” Військово-Морського флоту. В 1995 р. почав виходити журнал Міністерства оборони “Військо України”. Національна гвардія України видає часопис “Сурма”.

Багато проблем постало перед українським телебаченням. Як відомо, воно дістало у спадщину від СРСР відсталі технічні засоби й апаратуру, недобудований і необладнаний новий телецентр у Києві. Україна не мала власних кореспондентів за кордоном, доступу до сучасних засобів інформації та інших каналів зв'язку. Крім того, українське телебачення не охоплювало деяких районів півдня і сходу республіки, де телепростором володіло телебачення Росії. І лише після реорганізації структури телерадіокомпанії, створення незалежної телерадіокомпанії “Нова мова”, утворення Держтелерадіокомітету стали відчутні певні позитивні зміни в системі державного телебачення України.

Важливим кроком до утвердження національного телебачення України стала перекомунікація з 1995 р. українського телебачення на канал, що раніше належав телекомпанії “Останкіно” (Громадське російське телебачення). Почали працювати комерційні телестудії в містах Харкові, Одесі, Києві, Донецьку, Автономній Республіці Крим.

Найшвидше і найрадикальніше змінило своє обличчя у 1991—1993 рр. українське радіо, програми якого відзначаються професійністю і національним спрямуванням.

В умовах переходу до ринку розвиток культури наштовхувався на багато складних проблем і труднощів. Йдуть у минуле одні явища і цінності, народжуються нові. Болісний процес переоцінки відбувається в умовах складної соціально-політичної кризи; освіта, наука, літературно-художня творчість, весь культурний процес України повільно адаптується до нових умов сьогодення.

Міністерство культури і мистецтв України, враховуючи потреби часу, розробило основні положення державної концепції культурної політики, яка має спиратися не лише на досвід розвинених країн, а й урахувати сучасне політико-економічне становище в Україні. Визнаючи самоцінність культури, воно орієнтує на необхідність підтримки її державою. В концепції проголошується поступовий перехід від адміністрування у сфері культури до пошуків нових шляхів в умовах сьогодення.

Шлях до підвищення інтелектуального та духовного потенціалу українського народу пролягає безпосередньо через посилення уваги всього суспільства до освіти, науки і культури, утвердження справжньої демократії, яка гарантує волевиявлення свободи творчості, захист інтелектуальної власності. Розбудова держави потребує втілення в життя концепції національної школи, забезпечення підготовки кадрів національної інтелігенції, що відповідає вимогам світового рівня, розширення мережі мистецьких і культосвітніх закладів, збільшення періодичних видань і тиражів книг українською мовою, а також мовами національних меншин України.

КУЛЬТУРНИЙ ВНЕСОК ДІАСПОРИ

Складні економічні процеси, що відбувалися наприкінці XIX ст., призвели до розселення великої кількості українців на чужині. Українська діаспора (від грецьк. *diaspora* — розсіяння, розпорошення) за кордоном формувалася починаючи з 1877 р. за рахунок мільйонів переселенців, які виїздили з України, залишаючи свої історичні землі в пошуках роботи і кращого життя на чужині. Можна виокремити три хвилі української еміграції.

Масова еміграція українців відбувалася переважно до Північної та Південної Америки. Вона охопила передусім західні регіони України, які входили тоді до складу Австро-Угорщини. У період до Першої світової війни (до 1914 р.) із Західної України (без Волині) виїхало 700—800 тис. осіб. Друга хвиля охоплює міжвоєнний період. Кількість емігрантів різко зменшилась. У цей період давалися взнаки Велика депресія і, як її наслідок, безробіття у США та Канаді. На захід у ці роки емігрувало близько 200 тис. чоловік. Третя хвиля: Друга світова війна та “переміщені особи”. Після закінчення війни на території Німеччини та Австрії перебувало близько 2,3 млн українців, серед них переважно оstarбайтери — хлопці й дівчата з Радянської України, силою

відірвані від своїх домівок і приречені на роки тяжкої принизливої праці на чужині. Близько 210 тис. українців рішуче відмовилися повертатися додому. Ця категорія людей називалась “переміщені особи”. Серед них було чимало людей із спеціальною освітою, інтелігенції: вчителі, інженери, лікарі, юристи, вчені, духовні особи (близько 2 тис.), понад 200 тис. студентів. Потрібно зауважити, що матеріали про чисельність українців за кордоном досить обмежені. Різні джерела містять неоднакові цифри. Отже, цей момент потребує істотних уточнень. Еміграція продовжувалась і в подальші роки. Так, у 70 — на початку 80-х років з СРСР, у тому числі з України, було виселено чималу групу громадян (так званих дисидентів) з політичних міркувань. Ці переважно творчі працівники поселилися в країнах Північної Америки і Західної Європи.

Після здобуття Україною незалежності представники української діаспори за кордоном дістали можливість співпрацювати з корінним народом щодо відродження духовних скарбів, розвитку науки і культури, вирішення нагальних проблем сьогодення. У зарубіжних країнах, де зосереджена значна кількість українців і населення українського походження, створені численні прогресивні молодіжні, культурно-просвітні та інші товариства, видається україномовна періодика, організовано школи з українською мовою навчання.

Велику турботу у справі організації, утримання і тематичного спрямування українських шкіл виявляють численні громадські організації. У США, наприклад, товариства “Рідної школи”, учительські громади та інші організували більшість шкіл з українською мовою навчання; такі школи створено також громадськими та культурними організаціями Канади, Польщі. Загалом рівень розвитку українського шкільництва в зарубіжних країнах невисокий. Матеріали про сучасний стан зарубіжнього шкільного українознавства в нашій країні, на жаль, неповні.

У повоєнні роки помітного успіху зарубіжні українці досягли в розвитку актуальних спрямувань наукового українознавства і народознавства. Велику роботу в цьому напрямку провадять Наукове товариство ім. Шевченка (Канада, м. Торонто), Центр українознавчих студій при Гарвардському університеті, Український вільний університет (Німеччина, Мюнхен), Європейський відділ Наукового товариства ім. Шевченка і Головна редакція енциклопедії українознавства (Франція,

м. Марсель), Наукове товариство ім. Шевченка (Австралія), Українська вільна академія наук (Канада, м. Вінніпег).

Сьогодні багато говорять про те, що Україну мало знають у світі, що тільки тепер світ починає знайомитися з нашим народом. А от у сербському часописі, що видавався свого часу в Америці, читаємо: “Нас виповнює гордість, що слов’яни мають чим хвалитися перед світом: турне Шаляпіна, російська Велика опера і Український національний хор відкрили Америці великі скарбівні слов’янської духовної культури. Але український хор з цього погляду робить найбільшу послугу, бо, по-перше, репрезентує хорове мистецтво, в якому українці визнані найвищими, і, по-друге, знайомить світ з великими оригінальними цінностями української національної музики, яка не те що дорівнює, а й перевищує найкращі фольклорні твори Заходу... Український національний хор є одним з тих могутніх чинників, які знайомлять цивілізований світ з його батьківщиною Україною... Це є дивовижний триумф Кошиця, його божественного хору України...”

Після масового виїзду українських біженців з Європи за океан у Нью-Йорку 26 червня 1954 р. зібрались кількадесят письменників і працівників літератури та вирішили, що від того дня діятиме об’єднання українських письменників в еміграції “Слово”, яке тоді репрезентували Г. Костюк, Д. Гуменна та Ю. Лавріненко. Деякі письменники, наприклад Галина Журба, вважали, що трудівникові пера не потрібна організація, а його роль зводиться до написання вартісних творів. Однак така організація була необхідна, бо йшлося про організоване протиставлення вільної думки й слова існуючій у Радянській Україні творчості “інженерів людських душ”, як називали письменників партійні цензори, що повністю контролювали їх творчість. Офіційно ОУП “Слово” почало існувати ухвалою 22 письменників, що були на нараді 19 січня 1957 р., коли було прийнято статут. До “Слова” належали такі визначні літератори, як У. Самчук, О. Тарнавський, Р. Купчинський, Ю. Лавріненко (Дивнич), редактор монументальної книги “Розстріляне відродження”, І. Багрянний, Б. Олександрів-Грибінський, професор Я. Рудницький, Ю. Стефаник, М. Левицький, Г. Боднарчук, автор кількох шкільних підручників, численних статей на педагогічні теми, восьми збірок-новел (уже покійний). А сьогодні членами є професори Ю. Шевельов-Шерех, Д. Нитченко з Австралії, О. Зуєвський, Я. Славутич (перше

знайомство читачів України з цим самобутнім поетом сталося на сторінках “Всесвіту”), Д. Гусар-Струк з Канади, С. Фостун з Англії і багато інших прозаїків та поетів з діаспори. Сьогодні “Слово” має понад 120 членів. До 1991 р. члени “Слова” брали участь у захисті переслідуваних українських письменників через пен-клуб та “Інтернаціональну амністію”, у цьому напрямку плідно попрацювали А. Палій у Канаді та О. Тарнавський у США. Напередодні 90-х років ситуація в Україні змінилася на краще. Від 1990 р. твори письменників — членів ОУП “Слово” друкувалися в Україні (наприклад, більшу частину журналу “Всесвіт” за листопад 1991 р. (№ 11) було присвячено творам українських письменників Канади й США). Після проголошення незалежності України “Слово” почало активну співпрацю зі Спілкою письменників України. Багатьох членів “Слова” прийнято до Спілки.

Незважаючи на скрутні економічні умови в Україні перевидаються окремими книжками чи друкуються в журналах твори членів “Слова”. Деякі з них перебували у Києві як викладачі й виступали на своїх літературних вечорах, на радіо, у телевізійних програмах. Дехто з них отримав нагороди, наприклад Б. Рубчак і А. Палій нагороду ім. Павла Тичини за поезію, Г. Кошелівець — премію “Благовість”, О. Зуєвський — ім. Г. Сковороди, Г. Качуровський — ім. М. Рильського, Д. Нитченко — ім. Лесі Українки.

Дмитро Нитченко — патріарх першої генерації українців в Австралії. Це видатний діяч на ниві української освіти та шкільництва, невтомний наставник молоді генерації українських літераторів.

Однією з визначних подій на шляху до єднання і консолідації всіх національних сил став проведений під егідою Академії наук УРСР у 1990 р. Перший конгрес Міжнародної асоціації українців. Конгрес зібрав близько двохсот учених із 23 країн світу. На засіданнях обговорювалося широке коло тем, пов’язаних з історією України, її наукою, духовною і матеріальною культурою, гострими проблемами сьогодення, перспективами розвитку сучасного українознавства.

Конкретним результатом розширення наших зв’язків із українською діаспорою стало “пізнання культури, витвореної українською діаспорою... освоєння і введення кращих здобутків культури українців за кордоном в материкову систему національної культури”. Налагоджується взаємообмін друкованою продукцією.

Найвищого рівня українська поезія в діаспорі досягла між Першою і Другою світовими війнами в творчості празької школи. Не всі українські поети, що жили тоді в Празі, до неї входили. О. Олесь і С. Черкасенко були поетами старшого, ще дореволюційного, покоління і світоглядно до неї не належали, а кілька лівоорієнтованих поетів — А. Павлюк, В. Хмелюк, М. Ірчан, С. Масляк — входили до так званого Жовтневого кола і були радянськими. Празьку поетичну школу утворили художньо найталановитіші пореволюційні митці, більшість з яких ще недавно зі зброєю в руках боролися за Українську державу і після поразки УНР (1917–1921) опинилися за кордоном. Це Ю. Дараган, Є. Маланюк, Л. Мосендз, О. Ольжич, Ю. Клен (О. Бургардт), О. Лятуринська, О. Теліга, О. Стефанович, закарпатські поети І. Ірлявський, І. Колос та ін.

По-новому осмислити рідну літературу допомагають ґрунтовні бібліографічні праці. Відома українська поетеса і бібліограф із США М. Тарнавська склала покажчик англійських матеріалів з української літератури у двох частинах. У першій подано в алфавітному порядку (за прізвищами авторів) опис усіх книжок. У другій частині подано в алфавітному порядку українських авторів із зазначенням джерел, де вміщено їх твори. До покажчика включено прізвища перекладачів, авторів критичних праць та назви журналів.

У серії “Українські дослідження Оттавського університету” видано іншу капітальну бібліографічну працю, яка є важливим і оригінальним внеском до поглибленого вивчення міжлітературних взаємин. Автор її, відомий канадський бібліограф-україніст О. Пясецька, опрацювала значну кількість джерел і включила до покажчика відомості про англійські та французькі переклади з української літератури (незалежно від місця видання), історико-літературні огляди, критичні публікації, присвячені окремим українським письменникам та українській літературі в цілому.

У цій сфері дослідження української літератури відома праця Я. Славутича “Антонована бібліографія української літератури в Канаді” (три видання).

Поza Україною в різних країнах живе понад 200 митців українського походження різного віку і різних напрямків. Більшість з них гуртуються в “Об’єднанні митців-українців в Америці” з центром у Нью-Йорку і в

“Спілці українських образотворчих митців” з центром у Торонто. Деякі їх твори були показані на “Світовій виставці українських митців”, яка відбулася в Торонто в 1982 р. У 1985 р. в Торонто в галереї Канадсько-української мистецької фундації і у Вінніпегу, в осередку української культури й освіти, відбулася ретроспективна виставка робіт відомого українського художника М. Левицького, присвячена 50-річчю його творчої діяльності. До М. Левицького художнього оформлення українських книжок у Канаді майже не було. Він підніс оформлення української книжки в Канаді на високий рівень, заслужено посідає одне з перших місць у всій зарубіжній українській книжковій графіці. В його творах використовуються традиції українського народного мистецтва.

Не можна не згадати прізвищ провідних українських художників зарубіжжя: Я. Гніздовський, В. Цимбал, Р. Логущ, В. Фаркавець, А. Лисак, С. Лада, О. Теліжин, В. Юрчук, І. Кейван, І. Осадча, Х. Микитюк. Ім'я американської художниці О. Марищук-Кендл, українки за походженням, відоме шанувальникам сучасного малярства. Її роботи експонувалися не лише в США, а й в Україні. На запрошення Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном художниця була на стажуванні в Київському художньому інституті в майстерні видатного графіка В. Касіяна (1971–1973 рр.).

В історичному центрі Парижа Я. Генік, українкою за походженням, відкрито картинну галерею в січні 1989 р. з метою зібрання творів українських митців і широкого ознайомлення європейської публіки з ними. Їй дуже хочеться, щоб українське образотворче мистецтво знайшло своє місце в Парижі. Для цього вона докладає всіх можливих і неможливих зусиль. Я. Генік під час Осіннього салону в Парижі організувала виставку “Художники України”, на якій було показано понад 40 картин. Було випущено каталог, відбулися зустрічі з українськими митцями. В 1988 р. премію “Друзів Осіннього салону” отримав вихованець Київського художнього інституту С. Чепик.

Художні зв'язки України із зарубіжними країнами сьогодні є актуальними в мистецтвознавстві. Такі зв'язки спростовують думку про “провінційність” українського мистецтва. Українська діаспора, її художня інтелігенція прагнуть поєднатися у спільній праці з відродження духовних скарбів нашого народу, що є важливим і прогресивним явищем в історії нашого народу.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Особливості культури в часи перебудови та становлення незалежності України.
2. Які зміни відбулися у культурному житті після прийняття Акта про незалежність України в 1991 р.?
3. Нові напрямки літературно-мистецького процесу.
4. Визначні митці України та їх твори, що оспівують боротьбу за незалежність держави кінця ХХ ст.
5. Внесок діаспори в культурні набутки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Акты* Западной России: В 5 т. — СПб., 1893.
2. *Антонович В. Б.* Раскопки в стране древлян. — М., 1893. — Т. 2.
3. *Антонович О. М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70 рр. XVII ст. — К., 1961.
4. *Аркас М.* Історія України-Руси. — К., 1992.
5. *Артамонов М. И.* История хазар. — Л., 1962.
6. *Афанасьев В. А.* Українське радянське мистецтво 1960–1980 років. — К., 1984.
7. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1918.
8. *Баран В. Д.* Черняхівська культура. — К., 1981.
9. *Безсонов С.* Архитектура Западной Украины. — М., 1946.
10. *Білецький П.* Український портретний живопис XVII–XVIII століття. — К., 1969.
11. *Білецький П. О.* Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. — К., 1981.
12. *Білецький П.* У контексті світового авангарду // Всесвіт. — 1990. — № 7.
13. *Бокань В. А.* Українська графіка. 1960–1970 рр. — К., 1997.
14. *Бокань В., Польовий Л.* Історія культури України. — К., 1998.
15. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. — К., 1963.
16. *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.
17. *Виноградова З. Т.* Українське радянське мистецтво 1918–1920 рр. — К., 1980–1984.
18. *Высшее образование в Украинской ССР.* — К., 1983.
19. *Галич О.* Сповідь перед історією // Вітчизна. — 1994. — № 11-12.
20. *Говдя П.* Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. — К., 1964.
21. *Голубуцький В.* Запорозьке козацтво. — К., 1957.
22. *Голубинский Е.* История русской церкви. — К., 1901–1904. — Т. 1, 2.
23. *Гольденберг Л.* У дзеркалі бібліографії // Всесвіт. — 1991. — № 11.
24. *Гординський С.* Українські художники в Канаді // Всесвіт. — 1991. — № 11.
25. *Греков Б. Д.* Культура Киевской Руси. — М., 1953.
26. *Гречанюк С.* Осмутна слава Олександра Кошиця // Всесвіт. — 1989. — № 11.
27. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Львів, 1925.

28. *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 10 т. Львів—Відень. — К., 1898—1937.
29. *Даревич Д.* Віхи творчості Мирона Левицького // Всесвіт. — 1991. — № 11.
30. *Дзюба И.* Осознаем ли мы национальную культуру как целостность? // Коммунист. — 1989. — № 18.
31. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. — 1990. — № 5—8.
32. *Дмитриева Н. А.* Краткая история искусств. — М., 1987. — Вып. 1.
33. *Довнар-Запольский М. В.* История русского народного хозяйства. — К., 1905. — Т. 1.
34. *Документи* Богдана Хмельницького (1648—1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961.
35. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923. Т. 1 // Прапор. — 1990. — № 11-12; Березіль. — 1991. — № 1, 3.
36. *Дорошенко Д.* Нарис історії України: В 2 т. — К., 1992.
37. *Драгоманов М.* Твори: В 2 т. — К., 1970.
38. *Ефименко А. Н.* История украинского народа. — К., 1990.
39. *Єфремов С.* Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Мефодіївсько-го братства. — К., 1924. — Т. 1, 2.
40. *Жолтовський П.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — К., 1988.
41. *Жолтовський П.* Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. — К., 1988.
42. *Жулинський М.* Із забуття — в безсмертя. — К., 1990.
43. *Жулинський М.* Міжнародна асоціація українців: історія створення, перспективи діяльності (До конгресу МАУ) // Всесвіт. — 1990. — № 7.
44. *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. — Львів, 1971.
45. *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. — Львів, 1981. — Кн. 1; Львів, 1984. — Кн. 2. — Ч. 1, 2.
46. *Заставний Ф.* Українська зарубіжна діаспора // Дзвін. — 1991. — № 8.
47. *Затенацький Я. П.* Українське мистецтво першої половини XIX — початку XX ст. — К., 1964.
48. *Зловерхий І. Д.* Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). — К., 1961.
49. *Зорівчак Р.* Перший науковий бібліографічний покажчик з англomовної літературної хроніки // Всесвіт. — 1989. — № 11.
50. *Іларіон*, Митрополит (Огієнко). Українська церква: В 2 т. — К., 1993.

51. *Исаевич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. — К., 1966.
52. *Исаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. — Львів, 1983.
53. *Исаевич Я. Д.* Украинская культура XVIII столетия // Вопр. истории. — 1980. — № 8.
54. *Історія Академії наук Української РСР.* — К., 1982.
55. *Історія Києва:* В 3 т., 4 кн. — К., 1986.
56. *Історія культури України /* В. А. Бокань та ін. — К., 1993. — Ч. I; 1994. — Ч. II.
57. *Історія України.* — Львів, 1996.
58. *Історія України. Нове бачення:* В 2 т. — К., 1996.
59. *Історія української літератури:* У 2 т. — К., 1988.
60. *Історія українського мистецтва.* — К., 1966–1970.
61. *Історія українського мистецтва:* В 6 т. — К., 1964–1968.
62. *Каргер М. К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: В 2 т. — М.; Л., 1958. — Т. 1; 1961. — Т. 2.
63. *Книга і друкарство на Україні.* — К., 1964.
64. *Коленківський М.* Василь Курилик — літописець українських поселенців // Всесвіт. — 1991. — № 11.
65. *Костомаров М.* Книга битія українського народу. — К., 1918.
66. *Костомаров М.* Твори: У 2 т. — К., 1967.
67. *Кримский А.* Иоанн Вишенский, его жизнь и сочинения: В 5 т. — К., 1972. — Т. 2.
68. *Крип'якевич І.* Історія України. — Львів, 1992.
69. *Крип'якевич І.* Історія української культури / Видання І. Тиктора. — Львів, 1937.
70. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — К., 1983.
71. *Ленин В. И.* Критические заметки по национальному вопросу // Полн. собр. соч. — Т. 26.
72. *Літопис Гадацького полковника Григорія Граб'янки.* — К., 1992.
73. *Літопис Руський.* — К., 1989.
74. *Логвин Г. Н.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. — К., 1968.
75. *Логвин Г. Н.* Украинское искусство X–XVII вв. — М., 1963.
76. *Марченко М. І.* Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. — К., 1961.
77. *Мистецтво Київської Русі /* Упор. Ю. С. Асеев. — К., 1989.
78. *Народне господарство Української РСР.* Стат. щорічник. — К., 1977.
79. *Народне господарство Української РСР.* Стат щорічник. — К., 1982.
80. *Нариси з історії українського мистецтва.* — К., 1980–1984.

81. *Нариси історії української інтелігенції: У 3 т.* — К., 1994.
82. *Науменко В.* До історії указу про заборону українського письменства // Україна. — 1907. — № 5.
83. *Неврлий М.* Празька поетична школа // Слово і час. — 1995. — № 7.
84. *Оглоблін О.* Історіографія // ЕУ. — 2-ге вид. — 1950. — Т. 3.
85. *Оглоблін О.* Нариси історії капіталізму на Україні. — Харків; К., 1931.
86. *Оксюта Я.* Міжнародні зв'язки СПУ в 1990 році // Всесвіт. — 1991. — № 6.
87. *Павлуцький Г. Г.* Історія українського орнаменту. — К., 1927.
88. *Пассек Т. С.* Искусство трипольских племен (История искусства народов СССР). — М., 1971. — Т. 1.
89. *Пащук А. І.* Іван Вишенський — мислитель і борець. — Львів, 1990.
90. *Петров В. П.* Походження українського народу. — К., 1993.
91. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. — К., 1993.
92. *Попович М. В.* Мировоззрение древних славян. — К., 1985.
93. *Раппопорт П. А.* Русская архитектура X—XIII вв. — Л., 1982.
94. “*Русалка Дністрова*”. Документи і матеріали. — К., 1989.
95. “*Руська трійця*” в історії суспільно-політичного руху і культури України. — К., 1987.
96. *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. — М., 1948.
97. *Самовидца* Летопись о войнах Богдана Хмельницкого и междоубок, бывших в Малой России по его смерти. — К., 1846.
98. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. — Львів, 1993.
99. *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI—XVIII ст. — К., 1982.
100. *Степовик Д. В.* Українське мистецтво першої половини XIX ст. — К., 1962.
101. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1992.
102. *Таранушенко С. А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К., 1976.
103. *Тарас Шевченко.* Живопис, графіка. Альбом / Авт.-упор. Д. В. Степовик. — К., 1984.
104. *Толочко П. П.* Древний Киев. — К., 1983.
105. *Толочко П. П.* Древняя Русь. — К., 1987.
106. *Трипільська культура на Україні.* — К., 1926. — Т. 1; 1940. — Т. 2.
107. *Україна.* Голод 1932—1933 років. За повідомленням британських дипломатів // Всесвіт. — 1989. — № 11.
108. *Українська народність.* Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990.

109. *Франко І. Іван Вишенський і його твори // Зб. тв.: У 50 т. — К., 1981. — Т. 30.*
110. *Франко І. Історія української літератури // Зб. тв.: У 50 т. — К., 1983. — Т. 40.*
111. *Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зб. тв.: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41.*
112. *Хижняк З. І. Києво-Могилянська Академія. — К., 1981.*
113. *Хомишин М. Я. Питання етногенезу слов'ян та міжслов'янських зв'язків у львівських хроніках // З історії міжслов'янських зв'язків. — К., 1983.*
114. *400 лет русского книгопечатания: В 2 т. — М., 1964.*
115. *Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. — К., 1963.*
116. *Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — К., 1970.*
117. *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1993.*
118. *Ясєвич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. — К., 1988.*

ЗМІСТ

Переднє слово	3
Розділ I. КУЛЬТУРА ПРАСЛОВ'ЯН	4
Що вивчає історія культури України	4
Історична наука про цілісність української культури	5
Український народ — корінне населення України	8
Походження українського народу	9
Релігія слов'янських племен	10
Особливості язичницьких вірувань і пантеону божеств	12
Мистецькі набутки слов'ян	14
Особливості трипільської культури	16
Особливості культурного процесу скіфського періоду	18
Черняхівська культура та її місце у культурному надбанні слов'ян	20
До питання про праслов'янську писемність	22
Розділ II. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ	24
Про витoki культурного процесу Київської Русі	25
Вплив запровадження християнства та розвиток культури	
Київської Русі	29
Кирило та Мефодій — просвітники слов'ян	31
Володимир Великий у культурному розвитку	32
Ярослав Мудрий і культурний розвиток Київської Русі	33
Найвизначніші пам'ятки Київської Русі	35
Характерні особливості забудови Києва	37
Писемні джерела, що оповідають про Русь і русичів	38
Літературні пам'ятки Київської Русі	41
Характерні особливості рукописної книги Київської Русі	43
Музичне мистецтво Київської Русі	45
Зв'язок культури Київської Русі з античністю	47
Чи були знищені культурні набутки за татаро-монгольської	
навали?	48
Внесок Київської Русі в розвиток культури	49
Розділ III. КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НАПЕРЕДОДНІ	
І В ДОБУ КОЗАЧЧИНИ	52
Вплив культури Київської Русі на життя Литовського князівства	52
Перші книгодрукарі слов'ян	53

Іван Федоров — першодрукар України	55
Характерні особливості архітектури XIV ст.	56
Іконопис XIV—XV ст.	57
Поділ України	
та розвиток культури	58
Братства і розвиток культури	58
Роль братських шкіл у становленні освіти	60
Полемічна література XVI ст.	61
Боротьба українців проти асиміляторських заходів, за збереження національної культури	62
Внесок Києво-Могилянської академії у розвиток освіти України	64
Особливості пісенно-поетичної творчості козацької доби	66
Петро Конашевич-Сагайдачний — видатний діяч України	68
Книги Лаврської друкарні	69
Особливості реформаційного руху в Україні	71
Передумови формування українського театру	72
Особливості архітектури козацької доби	73
Народні думи й пісні про визвольну війну	74
Культурологічна та просвітницька діяльність Івана Мазепи	76
Перші шкільні підручники	76
Колегії в Україні	79
Розділ IV. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XVII—XVIII ст.	80
Феофан Прокопович — видатний діяч просвітництва і культури	81
Козацькі літописи	83
Вплив української культури на розвиток культурних процесів Росії	85
“Українське” бароко	88
Григорій Сковорода — просвітитель, філософ, поет	89
Театральне мистецтво	90
Нові тенденції розвитку образотворчого мистецтва другої половини XVI—XVIII ст.	91
Культурно-мистецький процес України у XVIII ст.	92
Освіта в Україні у XVIII ст.	97
Архітектура й образотворче мистецтво другої половини XVIII ст.	101
Музичне життя України XVIII—XIX ст.	104
Зв’язок народного та професійного мистецтва другої половини XVIII — середини XIX ст.	107

Розділ V. ПРОБУДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	110
Культурний процес другої половини ХІХ ст.	110
Українська наука і культура початку ХІХ ст.	117
Розвиток науки в Україні початку ХІХ ст.	120
Організація науково-мистецьких товариств	122
Тенденції розвитку української літератури ХІХ ст.	123
Реформа освіти 1803–1804 рр.	125
“Театр корифеїв”	126
Реформа освіти у другій половині ХІХ ст.	127
Недільні школи, клубні заклади та бібліотеки в Україні	128
“Просвіти” та їх роль у культурному процесі	130
Розвиток музичного мистецтва наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.	130
Становлення української професійної художньої школи	132
Образотворче мистецтво початку ХХ ст.	133
Навчальні заклади для жінок	135
Музейна справа в Україні	136
Меценати та колекціонери	137
Політичне життя та культурний процес в Україні на початку ХХ ст.	138
Україна напередодні 1917 р.	140

Розділ VI. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 рр.)	142
Освіта	143
Вища школа	145
Наука	145
Література	146
Театр	148
Музика	149
Преса, книгодрукування	149

Розділ VII. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ	151
Українізація	152
Національні меншини	154
Освіта	154
Середня спеціальна і вища школа	156
Наука	157

Література	160
Театр	162
Кіно	163
Музика	165
Образотворче мистецтво	166
Архітектура	168
Культурно-освітня робота. Ліквідація неписьменності	169
Преса	169
Видавництва	170
Розділ VIII. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА У 30-ТІ РОКИ	172
Освіта	174
Вища школа	175
Наука	177
Література	179
Образотворче мистецтво	180
Театр	181
Кіно	182
Музика	183
Культосвітня робота	184
Засоби масової інформації	185
Розділ IX. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙНИ	187
Наука	188
Освіта	189
Преса. Радіо	190
Театр та кіно	190
Образотворче мистецтво	192
Розділ X. КУЛЬТУРА ПОВОЄННОГО ЧАСУ	194
Освіта	195
Наука	196
Література	198
Театр	199
Кіно	199
Музика	200
Архітектура та образотворче мистецтво	201
Засоби масової інформації	203
Культосвітні заклади	204

Розділ XI. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В УМОВАХ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ	206
Освіта	206
Вища освіта	208
Наука	209
Література	210
Кіно	213
Театр	214
Музика	214
Архітектура та образотворче мистецтво	215
Преса	216
Культосвітні заклади	217
Розділ XII. КУЛЬТУРА В ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ ТА СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	220
Національно-культурне відродження	223
Освіта	229
Вища і середня спеціальна освіта	230
Наука	230
Література	231
Театр	233
Кіно	234
Музика	235
Засоби масової інформації	236
Культурний внесок діаспори	238
Список використаної та рекомендованої літератури	245

The proposed manual reveals the historical process of development of culture of Ukraine, its nation, examines the most important achievements which has become a part of cultural treasury of slavonic nations and civilized world.

Historical survey of cultural processes gives an opportunity to observe the development of culture of Ukraine from old times up to now.

For students of IRAPM college and baccalaureate and those, interested in history of culture of Ukraine.

Навчальне видання

Бокань Володимир Андрійович

Польовий Леонтій Павлович

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

3-тє видання, стереотипне

Educational edition

Восан, Volodymyr A.

Poliovy, Leontiy P.

HISTORY OF CULTURE OF UKRAINE

Educational manual

3rd edition, stereotype

Редактор *С. А. Доценко*

Коректори *А. А. Тютюнник, Л. С. Тоболіч*

Комп'ютерна верстка *Н. С. Лопач*

Оформлення обкладинки *О. В. Овчинніков*

Реєстраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 08.11.02. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 14,9. Облік.-вид. арк. 14,7. Тираж 10000 прим. Зам. №

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Проектно-видавниче колективне підприємство "Укртиппроєкт"

03057 Київ-57, вул. Ежена Потье, 12